

8

КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В цьому номері читайте:

- В. І. Ленін про роль науково-технічного прогресу
- Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей
- Про роль спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін
- Етапи заселення Слобідської України в XVII—XVIII ст.
- З життя українців за рубежом
- Збереження скарбів Історії — справа всієї громадськості

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Научно-технический прогресс и его социальные последствия.* Н. М. Матийко. В. И. Ленин о роли научно-технического прогресса в строительстве коммунистического общества. Ю. А. Курносов. Осуществление интеллигенцией Украины ленинских идей научно-технического прогресса. *Методология и методика исторических исследований.* А. П. Пронштейн. О роли специальных (вспомогательных) исторических дисциплин в раскрытии информационного значения исторических источников. Сообщения. М. М. Максименко. Крымское село в послевоенные годы (1945—1950 гг.). А. В. Хидекели. Из истории партийно-советской прессы Украины в период образования СССР. М. Т. Дьяченко. Этапы заселения Слободской Украины в XVII — первой половине XVIII в. В. И. Голуб. Роль БКП в укреплении союза рабочего класса и крестьянства в период строительства социализма. А. В. Лихолат, Е. М. Скляренко. Дорогой политического банкротства. *Из жизни украинцев за границей.* Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *Scientific and Technical Progress and its Social Consequences.* N. M. Matiyko. V. I. Lenin on the Role of the Scientific-technical Progress in the Construction of Communist Society. Yu. A. Kurnosov. Realization of Lenin's Ideas of Scientific and Technical Progress by Intelligentsia of the Ukraine. *Methods and Procedure of Historical Researches.* O. P. Pronshstein. On the Role of Special (Auxiliary) Branches of History in Revealing Informational Value of Historical Sources. Communications. M. M. Maximenko. The Crimean Country during the Post-war Years (1945—1950). A. V. Khidekeli. From the History of the Party-Soviet Press of the Ukraine in the Period of the USSR Formation. M. T. Diachenko. Stages of the Ukrainian Settlements Peopling during the XVII — First Half of the XVIII Century. V. I. Golub. Role of BCP in Consolidating the Unity of the Working Class and Peasantry during the Period of the Socialism Construction. A. B. Likholat. E. M. Sklyarenko. On the Way of the Political Insolvency. *From Life of the Ukrainians Abroad.* Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (113)

СЕРПЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПКР

З М І С Т

СТАТТІ

Науково-технічний прогрес та його соціальні наслідки

- М. М. Матійко — В. І. Ленін про роль науково-технічного прогресу в будівництві комуністичного суспільства 3
- Ю. О. Курносів — Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу 12

Методологія та методика історичних досліджень

- О. П. Пронштейн (Ростов-на-Дону) — Про роль спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у розкритті інформаційного значення історичних джерел 21

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. М. Максименко (Сімферополь) — Кримське село в післявоєнні роки (1945—1950 рр.) 29
- А. В. Хідекелі — З історії партійної та радянської преси України в період утворення СРСР 34
- М. Т. Дяченко (Харків) — Етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст. 41
- В. Й. Голуб — Роль БКП у зміцненні союзу робітничого класу та селянства в період будівництва соціалізму 51
- А. В. Лихолат, Є. М. Склярєнко. Шляхом політичного банкрутства 59

З життя українців за кордоном

- В. О. Борис (Львів) — З історії української трудової еміграції з Галичини в Бразилію в 90-х роках XIX ст. 68

ЗАМІТКИ

- Н. М. Шапошникова — Масово-оборонна робота серед молоді республіки в 1937—1941 рр. 72
- Г. Я. Сергієнко — Пропаганда ідей декабристів серед харківських студентів (1826—1827 рр.) 77
- А. П. Марков (Кременчук Полтавської області) — Г. С. Сковорода і Захід 84
- В. Ю. Маланчук — Польські комуністи у Львові (1939—1941 рр.) 90

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Г. Є. Петухов (Одеса) — Про діяльність революційних військових трибуналів у 1918—1920 рр. 95

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Л. М. Проценко (Миколаїв) — Використання праць В. І. Леніна під час викладання новітньої історії 97

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- О. М. Шевчук — Збереження скарбів історії — справа всієї громадськості 100

ДОПОВІДЬ

- Я. М. Свікке (Москва), В. С. Солм'яний (Москва), К. Й. Недорубов (Москва), Є. Б. Копитіна-Полуян (Москва) — Маршрутами героїв полка імені Леніна 103

СПОГАДИ

Т. І. Стрепко (Львів) — Ленінська іскра в Бескидах . 110

НАШ КАЛЕНДАР

- Р. Абсаттаров (Алма-Ата) — Розвиток культурного співробітництва Казахстану та України (До 50-річчя Казахської РСР) . 113
- А. Г. Ткачук (Тернопіль) — До 50-річчя Галицької Соціалістичної Радянської Республіки . 116
- В. Г. Лисенко — Розвиток наукового співробітництва України та Молдавії в 1959—1969 рр. (До 30-річчя утворення Молдавської РСР) . 119
- Е. О. Палій — Перший голова Укоопспілки (До 100-річчя від дня народження І. А. Саммера) . 123
- І. Г. Шовкопляс — До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського . 125
- В. В. Лапін — До 150-річчя від дня народження археолога І. Є. Забеліна . 126
- Д. С. Цвейбель (Донецьк) — Микола Омелянович Макарєнко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) . 128
- В. В. Грабовецький (Львів) — Перекази слів Олексі Довбуша (До 225-річчя від дня народження народного героя) . 131
- М. Б. — Сторінка з історії культурних зв'язків на Русі (До 750-річчя від дня народження Олександра Невського) . 133

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. Й. Аппатов (Одеса), К. Д. Петряєв (Одеса) — В'єтнамська проблема в сучасній американській буржуазній історіографії . 135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. О. Романцов — Рабочий класс СССР (1951—1965 гг.) . 141
- О. Н. Щербань — В. В. Косолапов. Информационно-логический анализ научного исследования . 143
- П. М. Шморгун — Н. В. Комаренко. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис . 144
- О. П. Куш (Львів), С. В. Сороковська (Київ) — В. Машотас. Комуністична партія Західної України. Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр. . 145
- С. Я. Боровой (Одеса) — Ж. А. Ананян. Армянская колония Григориополь . 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Г. В. Божук (Ужгород) — Наукові конференції в Ужгородському державному університеті . 149
- В. У. Павелко — Наукова сесія, присвячена 25-річчю визволення Чехословаччини від фашизму . 151
- Ф. К. — Республіканська нарада, присвячена обговоренню плану-перспективу багатомної «Історії Української РСР» . 151
- М. І. Ксьонзенко (Харків) — Про роботу Харківської обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури . 153
- О. Я. Степура — Конкурс охоронців пам'яток історії та культури . 154
- В. П. Колесник (Луцьк) — Договір про прикордонний обмін . 155
- П. С. Фоменко (Кремінна Ворошиловградської області) — Пам'яті героїв . 156
- В. А. Андрійко — «Українське слов'янознавство» . 156
- Вісті з шкіл . 157

ДОДАТОК

- Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні . 158
- Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією Республіканської ради по координації історії КПРС і КП України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,
Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 8, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор М. Шендерович.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 04120. Здано до складання 27.VI 1970 р. Підписано до друку 14.VIII 1970 р. Формат паперу, 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 17,05. Тираж 9600. Зам. К-97.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

Науково-технічний прогрес та його соціальні наслідки

М. М. МАТІЙКО

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В БУДІВНИЦТВІ КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Будівництво матеріально-технічної бази комунізму вимагає прискорення науково-технічного прогресу різних галузей народного господарства. Комуністична партія протягом усіх років існування Радянської держави надавала першорядного значення науково-технічному прогресу як ефективному засобу революційного перетворення суспільства на засадах соціалізму і комунізму.

Палким натхненником і організатором широких робіт у галузі індустріалізації нашої країни був В. І. Ленін. Він постійно підкреслював велику суспільно-перетворюючу роль розвитку продуктивних сил на основі найновіших досягнень науки і техніки, вбачаючи у цьому той важіль, який здатний в умовах радянського ладу перетворити відсталу, злиденну Росію на передову індустріальну країну. Висловлювання такого змісту можна зустріти і в ранніх працях вождя, і в останніх. Уже в такому ґрунтовному дослідженні як «Розвиток капіталізму в Росії»¹ наведено яскравий матеріал про стан техніки в окремих галузях промисловості, землеробства, транспорту, висвітлено соціальне значення деяких технологічних процесів, машин і конструкцій. Пізніші твори В. І. Леніна показують, як уважно він стежив за успіхами в удосконаленні виробництва, жваво відгукуючись на визначні наукові досягнення, розкриваючи їх соціальну суть. Володимир Ілліч неодноразово відзначав, що передова техніка є матеріальною основою не тільки для підвищення продуктивності, але й для зміни самого характеру праці, бо нові винаходи і відкриття полегшують її, перетворюючи з тягара, яким вона була при капіталізмі, у першу потребу людини в умовах соціалізму. Таку думку він, зокрема, виклав у статті про підземну газифікацію вугілля — «Одна з великих перемог техніки», опублікованій в газеті «Правда» 21 квітня 1913 р.²

Розглядаючи технічний прогрес при імперіалізмі, В. І. Ленін зосереджував увагу на тих досягненнях, які можна використати в майбут-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 40—41.

ньому для створення соціалістичної економіки. Особливо важливі висловлювання Володимира Ілліча про наукову організацію праці (НОП)³. Незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції засновник і керівник Республіки Рад неодноразово зазначав, що управління господарством, його організація стають головним завданням, як тільки здійснено експропріацію експлуататорів і влада передана до рук трудящих.

Перебуваючи у керма партії та Радянського уряду, В. І. Ленін вказав на необхідність розвивати науку і техніку на благо народу. Він говорив: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»⁴.

З моменту встановлення диктатури пролетаріату в Росії гостро стало питання про науково-технічні кадри. Дбаючи про підготовку радянської інтелігенції, В. І. Ленін і партія доклали багато зусиль, щоб залучити старих, буржуазних спеціалістів до співробітництва з новою владою. «Треба взяти всю культуру, — писав Володимир Ілліч, — яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів і в їхніх головах»⁵.

Уже в перші дні існування молодого Радянської країни Комуністична партія та її вождь В. І. Ленін дбали про вітчизняну науку, незважаючи на труднощі, виділяли необхідні кошти і матеріальні ресурси для її розвитку, створювали умови вченим для плідної роботи. Володимир Ілліч особисто піклувався про потреби наукових закладів, всебічно сприяв широкому розвитку досліджень і застосуванню науково-технічних досягнень в народному господарстві Країни Рад. За вказівкою В. І. Леніна уже в грудні 1918 р. був створений нині відомий в усьому світі Центральний аерогідродинамічний інститут (ЦАГІ). З перших днів організації він став центром розвитку радянської авіаційної науки і техніки. З нагоди 50-річчя наукової діяльності «батька російської авіації» М. Є. Жуковського Радянський уряд, за ініціативкою Володимира Ілліча, у грудні 1918 р. ухвалив спеціальну постанову, в якій відзначалися великі заслуги вченого перед Батьківщиною, встановлювався йому персональний оклад, а також намічався ряд заходів щодо створення необхідних умов для його дослідницької роботи.

За участю В. І. Леніна у 1918—1924 рр. були створені такі інститути: фізико-технічний, фізики і біології, оптичний, радієвий, всесоюзний електротехнічний, фізико-математичний, металів, добрив, керамічний, силікатний та інші, а також Нижньгородська радіолабораторія. Ці заклади стали цитаделлю науково-технічного прогресу в нашій країні.

Відомо, як уважно поставився Володимир Ілліч до творчих пошуків І. П. Павлова, І. В. Мічуріна, М. Д. Зелінського, Н. С. Курнакова, І. М. Губкіна, А. Н. Крилова, С. А. Чаплигіна, М. А. Бонч-Бруєвича і багатьох інших учених та інженерів. Піклування Комуністичної партії, В. І. Леніна про розвиток вітчизняної науки запалювало її діячів на самовіддану працю, допомогло їм знайти своє місце у лавах будівників нового соціалістичного суспільства.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 225.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

В. І. Ленін вимагав підтримувати тісний зв'язок між робітниками і працівниками науки та техніки. Він неодноразово підкреслював, що тільки при соціалізмі можливе якнайповніше використання продуктивних сил країни, передових досягнень в інтересах усіх трудящих. У квітні 1918 р. Володимир Ілліч написав працю «Начерк плану науково-технічних робіт»⁶, де, по суті, не тільки накреслив перспективи в цій галузі на багато років уперед, а й висвітлив основні шляхи для вивчення і використання сил та багатств природи в умовах соціалістичного будівництва. Висловлена ним у цьому документі ідея забезпечення Радянської республіки усіма найголовнішими видами сировини для промисловості покладена в основу розвитку нашого народного господарства. А тоді, у 1918 р., вона багатьом здавалась утопією. Адже до-революційна Росія вважалася країною відносно бідною на корисні копалини і переважна більшість сировини довозилася з-за кордону⁷.

Здійснюючи накреслення В. І. Леніна, радянські вчені розгорнули велетенську дослідницьку роботу. Вони спростували уявлення про мінеральну бідність нашої країни. Нині Радянський Союз є найбагатшим щодо цього серед усіх країн, а також єдиною у світі державою, яка не ввозить корисних копалин.

В. І. Ленін був натхненником у такій надзвичайно важливій справі як використання залізорудних багатств Курської магнітної аномалії. Академік І. М. Губкін відзначав, що спочатку вивчення цього родовища мало суто теоретичний характер. В. І. Ленін зажадав від учених та інженерів практичних заходів, спрямованих на його освоєння. Згодом І. М. Губкін згадував: «Як голові особливої комісії Курської магнітної аномалії мені часто доводилося турбувати Ілліча телефонними дзвінками. Ми завжди знаходили у нього незмінну підтримку: утруднення швидко усувалися. Дивно, яке уважне ставлення було до нашої, здавалося б, маленької справи, з боку людини, яка керувала революційною боротьбою, керувала партією більшовиків і молодю радянською державою»⁸. У 1920 р., з ініціативи і за підтримкою Володимира Ілліча, у неймовірно тяжких умовах розрухи на транспорті, з Грозного в Курську губернію були перевезені перші бурові установки⁹.

7 квітня 1923 р. з свердловини № 1 тут добули перший кусок залізної руди. Нині розвідані сировинні запаси в цьому районі становлять понад 10 трильйонів тонн — їх може вистачити для всієї металургійної промисловості світу на кілька поколінь¹⁰. А вчені і геологи продовжують позначати на карті місця нових покладів. Нині на рудниках Курської магнітної аномалії працює багатотисячний колектив гірників, унікальна бурова техніка, потужні транспортні засоби, велетенські крокуючі екскаватори. Вони дають металургійним заводам мільйони тонн першокласної залізної руди.

Молода Радянська держава наполегливо вишукувала внутрішні резерви, щоб не залежати від імперіалістичних країн. Багато уваги приділив В. І. Ленін проблемам розвідування й освоєння Кузнецького кам'яновугільного басейну, вивченню родовищ палива на Півночі, в Печорському басейні, першим в Радянській країні розвідувальним роботам з метою виявлення нафти. Володимир Ілліч енергійно підтримав

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 282.

⁷ А. Е. Ферсман. В. И. Ленин и изучение производительных сил СССР.— «Вестник АН СССР», 1940, № 4—5.

⁸ И. М. Губкин. Значение Курской магнитной аномалии как третьей металлургической базы СССР, Воронеж, 1931, стор. 20.

⁹ И. М. Губкин. Решающая помощь Ильича.— «Природа», 1965, № 4, стор. 6.

¹⁰ «Правда», 22 травня 1968 р.

ідею І. М. Губкіна про здійснення геологічних досліджень на Волзі й Уралі, що привело до відкриття і освоєння величезної нафтогазоносною області у цьому краї. Всебічну допомогу з боку В. І. Леніна діставали вчені та інженери, які досліджували родовища горючих сланців і сапропелів.

У перші роки Радянської влади В. І. Ленін вбачав у торфі «найшвидшу і найпевнішу» базу для електрифікації та відбудови промисловості країни¹¹. Його дуже зацікавило повідомлення Г. М. Кржижановського про можливості використання торфу. Він запропонував написати статтю¹², а потім брошуру, в якій розповідалося б про значення цього виду палива, його теплотворну здатність і т. д.

Володимир Іллєч цікавився природними багатствами усіх районів нашої Батьківщини. Зокрема, він був ініціатором всебічного вивчення великого родовища глауберової солі в Карабугазькій затоці Каспійського моря¹³. За його вказівкою у 1920 р. під керівництвом академіка О. Є. Ферсмана розпочалося дослідження надр Кольського півострова. В результаті цих робіт було відкрито величезні поклади хібіньських апатитів.

З ім'ям В. І. Леніна пов'язаний розвиток енергетики й електрифікації країни. У «Начерку плану науково-технічних робіт» він запропонував особливу увагу звернути на електрифікацію промисловості і транспорту, застосування електрики до землеробства, використання непершокласних сортів палива з найменшою затратою засобів на їх перевезення, енергії водяних і вітряних двигунів.

Відразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін вжив ряд заходів для створення мережі електростанцій. У грудні 1917 р. Володимир Іллєч доручив інженерові А. В. Вінтеру розпочати підготовку до спорудження Шатурської електростанції на торфі, а в березні 1918 р. запропонував інженерові Г. О. Графтію подати матеріали про будівництво Волховської ГЕС¹⁴. Восени 1918 р. за ініціативою В. І. Леніна було створено Центральну електротехнічну раду, в діяльності якої брали участь нині відомі в усьому світі вчені І. Г. Александров, А. В. Вінтер, Г. О. Графтію, Р. Е. Классон, Г. М. Кржижановський, В. Ф. Міткевич, М. А. Шателен та інші. У тому ж році розпочалася розробка планів електрифікації Донбасу, Північного Кавказу, Поволжя, розгорнулася дослідницька і проектна робота по підготовці до будівництва Дніпровської ГЕС і т. д.

У доповіді на III з'їзді комсомолу в жовтні 1920 р. вождь трудящих сформулював положення про електрифікацію як матеріально-технічну базу комунізму. «Ми знаємо,— говорив В. І. Ленін,— що комуністичного суспільства не можна побудувати, якщо не відродити промисловості і землеробства, причому треба відродити їх не по-старому. Треба відродити їх на сучасній, за останнім словом науки побудованій, основі. Ви знаєте, що цією основою є електрика, що тільки, коли відбудеться електрифікація всієї країни, всіх галузей промисловості і землеробства, коли ви це завдання освоїте, тільки тоді ви для себе зможете побудувати те комуністичне суспільство, якого не зможе побудувати старе покоління»¹⁵. Ця ленінська ідея втілена в плані ГОЕЛРО.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 366.

¹² «Правда», 10 січня 1920 р.

¹³ В. І. Ленін, ПСС, т. 53, стор. 125.

¹⁴ Г. О. Графтію. По порученню В. І. Леніна.— «Економіка п життя», 1969, № 4, стор. 8—10.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253.

Відомо, що вся робота по складанню першого державного плану розвитку народного господарства відбувалася під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча. У звітній доповіді про діяльність Раднаркому на VIII Всеросійському з'їзді Рад (22 грудня 1920 р.) В. І. Ленін говорив: «Тільки тоді, коли країна буде електрифікована, коли під промисловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно». Тоді ж Володимир Ілліч дав класичне визначення: «*Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни*»¹⁶.

Ленінський план ГОЕЛРО — перша грандіозна, науково обгрунтована програма побудови фундаменту соціалістичної економіки у нашій країні. Незважаючи на труднощі, які переживала молода Радянська республіка, за 1918—1921 рр. стали до ладу 272 електростанції загальною потужністю 15,5 тис. *квт*. План ГОЕЛРО був значно перевиконаний уже до 1928 р.: енергетична потужність збільшилася до 1,905 млн. *квт* замість запланованих 1,750 млн. Але велетенська за своїми масштабами робота тільки розпочалася. Дальший технічний прогрес у цій галузі відбувався семимильними кроками. Нині в СРСР за добу виробляється стільки електроенергії, скільки її давали всі електростанції Росії протягом 1913 р. 10—12 млн. *квт* — така енергетична потужність вводиться в дію у нашій країні щороку. Це шість планів ГОЕЛРО, а він, як відомо, був розрахований на 15 років. У 1969 р. загальна потужність усіх електростанцій СРСР перевищила 150 млн. *квт*. Вони виробили 690 млрд. *квт-год.* електроенергії¹⁷, що майже в 400 раз більше рівня 1913 р.

Виконуючи заповіді Ілліча, Комуністична партія і Радянський уряд надають величезної ваги електрифікації сільського господарства. В рішеннях XXIII з'їзду КПРС передбачено масове приєднання колгоспів і радгоспів до мережі державних енергетичних систем. Цим кардинально розв'язується проблема електрифікації сільськогосподарського виробництва. Нині електрифіковано майже усі колгоспи і радгоспи країни. Споживання електроенергії на селі у 1970 р. становитиме 60—65 млрд. *квт-год.*, що на 30% перевищить рівень забезпечення всієї країни електроенергією у 1940 р.¹⁸ Нова техніка прийшла на допомогу трудівникам села. Близько 3 млн. електродвигунів працює на механізованих токах, тваринницьких фермах і підсобних підприємствах колгоспів та радгоспів. Завдяки наявності дешевої енергії у побут колгоспників міцно увійшли радіоприймачі, телевізори, холодильники, пральні машини, різні нагрівальні прилади¹⁹.

У 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін говорив: «Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки що це — фантазія), то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм)»²⁰. За півстоліття випуск тракторів у нашій країні досяг величезних розмірів. На початок 1969 р. у сільському господарстві СРСР їх налічувалось 3,6 млн. (в обчисленні на 15-сильні)²¹. Лише з цехів Харківського тракторного заводу за роки його існування

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 462.

¹⁷ «Правда», 22 грудня 1968 р.; «Огонек», № 51, 20 грудня 1969 р.

¹⁸ А. Н. Косыгин. Директивы XXIII съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1966—1970 годы, М., 1966, стор. 37.

¹⁹ «Правда», 3 лютого 1969 р.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 183.

²¹ «Правда», 25 квітня 1969 р.

вийшло понад мільйон цих чудових машин. За поточну п'ятирічку колгоспи і радгоспи одержать 1,79 млн. тракторів²².

В. І. Ленін великого значення надавав оснащенню виробництва на селі також іншою технікою. 1 квітня 1921 р. він підписав декрет «Про сільськогосподарське машинобудування», у першому пункті якого було записано: «Визнати сільськогосподарське машинобудування справою надзвичайної державної ваги»²³. У декреті намічалася конкретна програма організації цієї галузі промисловості за принципом масового виробництва і спеціалізації. Нині наші потужні заводи випускають сільськогосподарські машини, що за своєю універсальністю, техніко-економічними й агротехнічними показниками і якістю виконуваних робіт стоять на рівні, а то й вище кращих зразків іноземних фірм. На початок 1969 р. в сільському господарстві Радянського Союзу налічувалося 580 тис. зернозбиральних комбайнів, 1,1 млн. вантажних автомобілів²⁴, сотні тисяч машин для обробітку ґрунту, внесення добрив, збирання врожаю, боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур тощо. Широке застосування техніки докорінно змінило працю хлібороба, перетворило загальний вигляд села, підвищило професійний і культурний рівень трудящих, поліпшило їх добробут.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв розвитку залізничного транспорту на основі використання найновіших досягнень науки і техніки. Він говорив, що «...залізниці — це головне, це один із проявів найяскравішого зв'язку між містом і селом, між промисловістю і земле-робством, зв'язку, на якому базується цілком соціалізм»²⁵. У «Начерку плану науково-технічних робіт» Володимир Ілліч відзначив необхідність всемірної електрифікації транспорту.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна, Комуністична партія і Радянський уряд розглядають це завдання господарського будівництва як одне з першочергових, як важливий фактор технічного прогресу. У 1966 р. в СРСР протяжність електрифікованих магістралей становила близько 30 тис. км. Тільки одна з них — Москва — Байкал, довжиною близько 5 тис. км, перевищує протяжність усіх електрифікованих залізниць США. Протягом поточної п'ятирічки на електричну тягу в СРСР буде переведено ще близько 10 тис. км шляхів. Завершення цього процесу по всій країні намічено директивами XXIII з'їзду КПРС в основному до 1970 р.

В. І. Ленін є ініціатором застосування на залізницях Радянського Союзу тепловозів. 4 січня 1922 р. він підписав постанову Ради Праці і Оборони про створення спеціального комітету для розробки проектів і будівництва цих машин силами вітчизняної промисловості. Крім того, згідно з рішенням Ради Праці і Оборони від 10 березня 1922 р., було передано замовлення за кордон на будівництво дослідних зразків магістральних тепловозів за кресленнями російських інженерів. Тоді ж професорові Київського політехнічного інституту Я. М. Гаккелю доручили розробити такий проект тепловоза для будівництва його в СРСР. Це завдання було здійснене за короткий строк. Перший у світі тепловоз з електричною передачею системи професора Я. М. Гаккеля випустили лєнінградські машинобудівники в 1924 р. «В пам'ять В. І. Леніна» — такий напис зробили робітники на його кузові. 5 листопада 1924 р., напередодні сьомої річниці Великого Жовтня, цей

²² А. Н. Косыгин. Директивы XXIII съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1966—1970 годы, стор. 37.

²³ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства, № 28, 16 апреля 1921 г., стор. 157.

²⁴ «Правда», 25 квітня 1969 р.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 271.

первісток вийшов на залізничні магістралі країни²⁶. Згодом подібні машини почали будувати і за кордоном.

За короткий історичний строк СРСР зайняв передові позиції у цій галузі. За своїми тягово-теплотехнічними показниками радянські марки тепловозів стоять на рівні кращих світових зразків, а за рядом показників і перевищують їх. Відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС у нашій країні здійснюється широкі заходи з метою технічної реконструкції сталевих магістралей. Нині в Радянському Союзі уже 92% вантажообороту припадає на прогресивні види тяги — електричну і тепловозну²⁷.

У надзвичайно тяжкий для нашої держави час В. І. Ленін підтримав геніального основоположника космонавтики К. Е. Ціолковського, невизнаного у царській Росії. Питання про допомогу видатному вченому розглядалося на засіданні Раднаркому 9 листопада 1921 р., де було вирішено встановити йому персональну пенсію. З великою увагою Володимир Ілліч стежив за роботами іншого піонера космонавтики — молодого інженера Ф. А. Цандера, який працював над проєктом апарата для польотів у космічному просторі. Перші радянські ракетні двигуни ОР-1 і ОР-2 були створені ним завдяки всебічній підтримці В. І. Леніна²⁸.

У ті роки офіційна наука в усьому світі не виявляла ніякого інтересу до такої проблематики. Геній вождя зумів побачити у перших паростках ракетної техніки і космонавтики велике майбутнє. Ленінська партія і в наступні роки всіляко сприяла вченню, які працювали у цій галузі. Сучасні успіхи в дослідженні космічного простору свідчать про небачений зліт нашої країни, перетвореної генієм Леніна, волею Комуністичної партії, працею багатомільйонного радянського народу.

З перших же днів після перемоги Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін вживає заходів для розвитку вітчизняної радіотехніки. 19 червня 1918 р. радянський уряд видав декрет «Про централізацію радіотехнічної справи». Цей документ, який мав вирішальне значення для її організації та дальшого бурхливого розвитку в нашій країні, підписав Володимир Ілліч. За його підписом Рада Народних Комісарів і Рада Праці та Оборони прийняли ще шість постанов, де була накреслена програма широких досліджень у галузі радіотехніки. Глибоко розуміючи величезну роль радіо у народному господарстві, агітаційній роботі й обороні країни, В. І. Ленін уважно стежив за його розвитком не тільки в СРСР, а й за рубезжем, постійно підтримував всі починання вітчизняних спеціалістів.

Уже на світанку свого існування радянська радіотехніка зайняла провідні позиції у світовому науково-технічному прогресі. Нині в Радянському Союзі діють сотні радіомовних станцій, телевізійних центрів і ретрансляторів. Тільки на Україні передачі 15 телецентрів дивляться мільйони глядачів. Вітчизняна промисловість кожного року випускає мільйони радіоприймачів і телевізорів, що стоять на рівні кращих світових стандартів. На базі радіоелектроніки розвиваються потужна обчислювальна техніка, сучасні засоби зв'язку і керування, відбувається переворот у багатьох галузях народного господарства. Свідченням досягнень радянської радіотехніки є наші успіхи в дослідженні космосу, керуванні космічними кораблями по радіо із Землі, зондуванні небесних тіл за допомогою радіохвиль.

²⁶ «Промышленно-экономическая газета», 19 квітня 1957 р.

²⁷ «Правда», 27 січня 1968 р.

²⁸ «Научно-технические общества СССР», 1967, № 4, стор. 10—12.

Неодноразово В. І. Ленін підкреслював необхідність вивчення технічних досягнень за кордоном. У листі до П. М. Горбунова від 3 вересня 1920 р. він рішуче вимагав поліпшити роботу науково-технічного відділу Вищої Ради Народного Господарства «... і обов'язково установити точно, хто відповідатиме за ознайомлення нас з європейською і американською технікою толком, вчасно, практично, не по-казенному. Зокрема, Москва повинна мати по 1 екземпляру *всіх* найважливіших машин з *найновіших*, щоб учитися й учити»²⁹.

Хоч нині становище змінилося докорінно, і Радянський Союз йде в авангарді світового науково-технічного прогресу, своєчасне ознайомлення із зарубіжними досягненнями лишається надзвичайно актуальною справою. Радянські вчені й інженери розширюють свої контакти з спеціалістами зарубіжних соціалістичних, а також капіталістичних країн.

Перечитуючи праці В. І. Леніна, часто натрапляєш на висловлювання, які свідчать про великий інтерес вождя до найновіших відкриттів, до їх реалізації. Численні записки Володимира Ілліча того періоду, коли Радянська держава переживала величезне господарське напруження, пройняті піклуванням про винахідників та їхні пропозиції, техніку завтрашнього дня. У масовому розвитку винахідництва В. І. Ленін бачив не тільки реальний шлях до переозброєння промисловості й усього народного господарства країни за останнім словом науки і техніки, а й засіб творчої активізації мас. Саме тому він всіляко сприяв винахідникам. Відомо, що Рада Праці і Оборони під його головуванням неодноразово розглядала роботи окремих з них. Так, 10 лютого 1919 р. про свій спосіб бездротового телефонування їй доповів народний умілець В. Н. Паренаго, 19 липня 1921 р. В. І. Бекаурі виклав пропозиції щодо технічного оснащення морського флоту.

За життя В. І. Леніна вся робота по керівництву винахідництвом була зосереджена у спеціальному комітеті при Науково-технічному відділі Вищої Ради Народного Господарства. Володимир Ілліч завжди цікавився діяльністю цього комітету. Довідавшись про бюрократизм і неробство деяких його працівників, він у березні 1922 р. запропонував оголосити сувору догану Мосреветрибуналу за м'яке покарання винних³⁰.

Незважаючи на свою надзвичайну зайнятість партійними і державними справами, В. І. Ленін уважно стежив за новинами науки і техніки. Він рішуче вимагав, щоб передова науково-технічна думка впроваджувалась у практику, щоб відкриття якомога швидше застосовувались у виробництві, сприяли піднесенню народного господарства. Ленінський принцип єдності теорії і практики, тісного зв'язку науки з виробництвом став характерною рисою радянської дійсності.

З ім'ям В. І. Леніна пов'язане народження Радянської Армії, Військово-Морського Флоту і авіації, оснащення їх передовою технікою, новим озброєнням для захисту завоювань Великого Жовтня. Член Реввійськради республіки С. І. Аралов згадував, що ідея створення броньових засобів належала не військовим, а саме йому, В. І. Леніну³¹. Володимир Ілліч доклав багато зусиль, щоб налагодити виробництво для молодшої Радянської Армії танків, гармат, бронепойздів, бронемашин та іншої військової техніки. Зокрема, за його розпорядженням, у 1920 р. заводи «Красное Сормово», Іжорський та АМО почали виготовляти танки. На башті першого радянського танка, ви-

²⁹ В. І. Ленин. ПСС, т. 53, стор. 163—164.

³⁰ «Изобретатель и рационализатор», 1963, № 4, стор. 1.

³¹ С. И. Аралов. Ленин вел нас к победе, М., 1962, стор. 88.

пущеного 31 серпня 1920 р. сормовичами, було написано «Борец за свободу тов. Ленин»³². Володимир Ілліч особливо піклувався про високий технічний рівень броньованих машин, які надходили на фронт³³.

Чимало уваги приділив В. І. Ленін розвитку радянської авіації. Серед деяких військових спеціалістів того часу було поширене переконання, що Червоній Армії авіація не потрібна взагалі. В. І. Ленін повів рішучу боротьбу з такими настроями, доводив, що Радянська республіка повинна мати свої повітряні сили — для оборони країни і для використання літаків у народному господарстві. За його насти́йною вимогою було вжито всіх можливих заходів для створення вітчизняного повітряного флоту.

Багато зусиль і енергії Володимир Ілліч доклав, щоб забезпечити радянські війська необхідними засобами зв'язку і спеціалістами. Він дав вказівку в 1918 р. розпочати на петроградських і московських заводах виготовлення радіостанцій для потреб армії. За його пропозицією в жовтні 1920 р. частини зв'язку були виділені у самостійний рід військ. Завдяки заходам, вжитим Комуністичною партією та її вождем, наприкінці 1919 р. у Червоній Армії уже налічувалося близько 1 тис. частин і підрозділів військ зв'язку та близько 200 автомобільних і польових радіостанцій, які відіграли значну роль у розгромі інтервентів і білогвардійців³⁴.

В. І. Ленін заповідав завжди бути напоготові, берегти обороноздатність нашої країни як зіницю ока. Виконуючи заповіт вождя, Комуністична партія і Радянський уряд повсякденно дбають про підвищення технічної оснащеності Збройних Сил, про їх постійну і високу бойову готовність.

Уже з перших років Радянської влади галузь науки і техніки стала ареною боротьби й змагання між соціалізмом і капіталізмом. Вона залишається полем битви і в наш час, у період бурхливого розгортання науково-технічної революції.

Ленінські ідеї живуть і вічно житимуть у творчій діяльності КПРС й інших братніх партій. В Основному документі міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, що відбулася у Москві в червні 1969 р., підкреслюється: «Впровадження науки у різні галузі економічного і суспільного життя, повне використання можливостей, які відкриваються в результаті науково-технічної революції, для прискореного економічного розвитку і задоволення потреб усіх членів суспільства — все це стає можливим завдяки соціалістичному характеру власності, плановій організації виробництва, активній участі працівників фізичної і розумової праці в керівництві та управлінні господарством. Широке розгортання науково-технічної революції, яка стала однією з головних ділянок історичного змагання між капіталізмом і соціалізмом, є важливою умовою розвитку соціалістичного суспільства»³⁵. Дбайливо зберігаючи неоцінену ленінську спадщину, втілюючи ленінські ідеї в життя, Комуністична партія добивається прискорення науково-технічного прогресу всіх галузей народного господарства, неухильного зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, піднесення добробуту і культури трудящих Радянського Союзу.

³² «Труд», 11 вересня 1966 р.

³³ В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы, М., 1967, стор. 228--248.

³⁴ В. И. Шамшур. Ленин и развитие радио, М., 1960, стор. 177.

³⁵ Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. Прийнято міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві 17 червня 1969 року, К., 1969, стор. 21.

ЗДІЙСНЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ УКРАЇНИ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Сучасний етап комуністичного будівництва, інтереси економічного змагання з капіталізмом вимагають великої уваги до проблем науково-технічного прогресу. Визначаючи його прискорення як найважливіше загальнонародне завдання, наша партія виходить при цьому з ленінських настанов про роль науки і техніки у побудові комунізму.

Класики марксизму-ленінізму залишили чіткі настанови щодо використання технічних засобів у розвитку суспільства. Спираючись на вчення К. Маркса, В. І. Ленін збагатив і поглибив зміст цих положень. Ще наприкінці минулого століття у своїй праці «З приводу так званого питання про ринки» Володимир Ілліч писав: «...Прогрес техніки в тому і полягає, що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин»¹. В суворих умовах перших років Радянської влади він наполегливо наголошував на необхідності найширшого здійснення технічного прогресу.

Виняткову роль визнавав В. І. Ленін за нововведеннями в цій галузі у зростанні продуктивних сил країни. «Розробка... природних багатств прийомами найновішої техніки,— писав Володимир Ілліч,— дасть основу небаченого прогресу продуктивних сил»². Він нерозривно пов'язував її використання з підвищенням продуктивності праці, яку вважав критерієм розвитку виробництва³. Закликаючи застосовувати механізацію якнайширше, В. І. Ленін заявляв, що у противному разі не може бути й мови про побудову комунізму⁴, бо «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини»⁵.

Ці марксистсько-ленінські положення Комуністична партія практично здійснювала протягом усіх років соціалістичного будівництва. Особливого значення надається використанню нових досягнень в період створення матеріально-технічної бази комунізму. Тому одним з програмних завдань партії став розвиток у країні машинобудування⁶. Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України, накреслюючи шляхи здійснення семирічки, також відзначив авангардну роль машинобудівників республіки в процесі перетворення народного господарства⁷.

Гідний вклад в цю справу вносить і виробнича інтелігенція, роль якої у соціалістичному суспільстві дедалі зростає. Про те, що не можна побудувати соціалізм без спеціалістів різних галузей знань, неодноразово говорив В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади⁸. Незмірно зросли функції і значення їх як керівників виробничих процесів у наш час, в період розгорнутого будівництва комунізму.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 67.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 375, 457.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 164.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 61.

⁷ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 18.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

В СРСР повсякденне керівництво науково-технічним прогресом здійснюють КПРС і Радянський уряд, які спрямовують на це зусилля всіх трудівників, у тому числі й творчу працю виробничої інтелігенції. Діяльності одного з загонів останньої — інженерно-технічних працівників України у 1959—1965 рр. і присвячена ця стаття.

Завдання, поставлені Комуністичною партією по випуску більш досконалих машин, механізмів, обладнання, насамперед, стосуються праці конструкторів, що є законодавцями науково-технічного прогресу, творцями нової техніки. На початок 1959 р. їх (не враховуючи конструкторів-креслярів) у республіці було 32,8 тис. чол., з яких 26,6 тис. — це люди віком від 20 до 39 років⁹. Поряд з ними активно працювали тисячі інженерів і техніків, об'єднаних у 5 200 громадських конструкторських бюро (на 1965 р.). Їх творчі зусилля були спрямовані на задоволення потреб різних галузей народного господарства.

Передні рубежі науково-технічного прогресу займають творці електроенергетичних агрегатів. Це обумовлюється тим, що електрика є нині найуніверсальнішим видом енергії. Відомо, якого величезного значення надавав В. І. Ленін електрифікації країни. Він вважав, що на основі нового суспільного ладу вона створить всі умови для перемоги комунізму¹⁰. Здійснюючи ленінські ідеї, Програма КПРС визначила електрифікацію стрижнем будівництва економіки комуністичного суспільства¹¹. Саме цим положенням керувалися у своїй праці й спеціалісти відповідного профілю на Україні. Щоб виконати завдання семирічки по збільшенню виробництва електроенергії, необхідно було дати народному господарству нові мільйони кіловат, насамперед шляхом докорінних змін у турбобудуванні.

Значний внесок у цю справу зробили конструктори харківського заводу «Електротяжмаш» імені Леніна. Вже у першому році семирічки замість турбогенераторів у 12 і 30 тис. кВт вони у співдружності з ученими створили агрегат потужністю у 200 тис. кВт. Цей захід дав змогу вдвоє скоротити витрати матеріалів, зменшити габарити нової машини і водночас збільшити строк її роботи. Турбогенератор у 500 тис. кВт був дальшим досягненням конструкторів заводу, які своєю працею сприяли виконанню ленінських заповітів, прискоренню науково-технічного прогресу в країні. Застосування на електростанції потужністю 1,5 млн. кВт трьох турбогенераторів по 500 тис. кВт замість п'яти агрегатів по 300 тис. кВт дозволило зекономити 3,5 млн. крб. на капітальному будівництві й близько 500 тис. крб. на експлуатаційних витратах¹².

Чудових результатів добилися також творці парових турбін. Конструкторський колектив Харківського турбінного заводу імені Кірова на чолі з доктором технічних наук, членом-кореспондентом АН УРСР, лауреатом Державної премії Л. О. Шубенко-Шубіним у співдружності з працівниками майже 60 науково-дослідних інститутів, лабораторій і кафедр вузів у 1960 р. створив найбільшу у світі парову турбіну потужністю у 300 тис. кВт. А 1965 р. на заводі була зібрана нова — у 500 тис. кВт.¹³ Всього у 1959—1965 рр. українські конструктори енер-

⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 120.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 334; т. 31, стор. 462.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 60.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2079, арк. 14; од. зб. 2482, арк. 92; ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 4, спр. 125, арк. 105; спр. 33, арк. 67; «Соціалістична Харківщина», 25 січня 1966 р.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2479, арк. 114; Харьковский ордена Ленина турбинный завод имени С. М. Кирова, Харьков, 1967, стор. 7; «Правда», 13 листопада 1961 р.

гетичних агрегатів розробили 135 типів машин, тобто майже чверть загальної їх кількості, випущеної протягом семирічки *.

Чимало цінного у прискорення науково-технічного прогресу внесли конструктори республіки, що працювали в галузі верстатобудування. На Харківському верстатобудівному заводі вже 1961 р. було освоєно випуск 28 нових моделей, які у порівнянні із старими збільшували продуктивність праці від 25 до 300% і давали можливість знижувати трудові витрати. Харківські верстатобудівники поліпшували технічний рівень своєї продукції і в наступні роки ¹⁴. У створенні й освоєнні нової техніки багато сил і знань доклали конструктори А. А. Шеришев, С. Г. Алейников, В. П. Солошенко, технологи В. Н. Зубко, Г. В. Большаков, М. Ф. Пономарьова та інші. Про якість їх продукції свідчить висловлювання групи спеціалістів відомих американських фірм «Нортон» і «Цінціннаті», які заявили: «Харківський завод — наш серйозний конкурент» ¹⁵.

Ряд типів машин, що за своїми експлуатаційними та техніко-економічними показниками перевершували відповідні зразки найкращих закордонних фірм, створили конструктори київського заводу верстатів-автоматів імені М. Горького. Так, у 1963 р. вони виготовили дві нові моделі, які до того не випускалися жодним верстатобудівним підприємством нашої країни і Європи. Вироби заводу експонувалися на багатьох союзних і міжнародних виставках, їх купували понад 20 країн світу. Деякі іноземні фірми, у тому числі японські, зверталися з проханням продати їм ліцензії на право виробництва ряду верстатів-автоматів ¹⁶.

До рівня найкращих світових стандартів підняли частину своєї продукції одеські машинобудівники. Тільки на заводі імені Кірова за п'ять років семирічки було спроектовано і виготовлено 26 зразків нових металорізних верстатів. Плідно працювали тут конструктор В. Петухов, технолог Г. Гусак та інші ¹⁷.

Таким чином, республіка вносить значний вклад у розвиток радянського верстатобудування. Протягом 1959—1965 рр. було створено понад 300 найважливіших типів металорізних верстатів. Тільки у 1965 р. на них припадало 17% усіх моделей цієї категорії, сконструйованих в країні **. Ще більша кількість їх надійшла у виробництво пізніше. Якщо протягом семирічки щороку створювалось пересічно 45 нових конструкцій, то у 1966—1968 рр. — вже 55 ***. З 289 найменувань металорізних верстатів, виготовлених серійним виробництвом у другій

* Підраховано за даними статистичних щорічників: Народное хозяйство СССР в 1963 г., М., 1964, стор. 171; Народное хозяйство СССР в 1965 г., М., 1966, стор. 205; Народное хозяйство Української РСР у 1963 році, стор. 58; Народное хозяйство Української РСР у 1965 році, К., 1966, стор. 120.

¹⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10924, оп. 4, од. зб. 19, арк. 21.

¹⁵ Харьковский станкостроительный, Харьков, 1968, стор. 172—183; «Правда Украины», 12 грудня 1962 р.

¹⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 179, арк. 61—62; «Радянська Україна», 18 лютого 1965 р.

¹⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 1, од. зб. 90, арк. 15, 17, 81; «Радянська Україна», 7 серпня 1967 р.; «Правда», 1 грудня 1967 р.

** Підраховано за даними статистичних щорічників: Народное хозяйство СССР в 1965 г., стор. 205; Народное хозяйство СССР в 1963 г., стор. 171; Народное хозяйство Української РСР в 1965 році, стор. 120; Народное хозяйство Української РСР в 1963 році, стор. 58.

*** Підраховано за даними статистичних щорічників: Народное хозяйство Украинской РСР у 1963 році, стор. 58; Народное хозяйство Украинской РСР у 1965 році, стор. 120; Народное хозяйство Украинской РСР у 1968 році, К., 1969, стор. 124.

половині 1964 р., 268 за своїми конструктивними розв'язаннями відповідали тогочасному технічному рівню і вигідно відрізнялися від таких же моделей передових зарубіжних фірм¹⁸.

Багато сучасного устаткування спроектовано в республіці для інших галузей промисловості, транспорту, сільського господарства тощо¹⁹. На жаль, не всі з цих машин могли конкурувати з відповідними найкращими зразками за рубежом. Так, під час перевірки у 1965 р. якості продукції машино- і приладобудівних підприємств раднаргоспів республіки виявилось, що лише 63,5% виробів відповідають рівню світових стандартів²⁰.

Поряд з іншими причинами це пояснювалося недостатньою кількістю конструкторських кадрів на певних ділянках та подекуди їх низьким професійно-освітнім рівнем. Так, не вистачало фахівців цієї справи на ряді машинобудівних заводів Одеської, Львівської, Донецької, Дніпропетровської та інших областей²¹. На промислових підприємствах і в будівельних організаціях Харківщини, наприклад, на початку семиріччя 24% людей, що працювали головними технологами і конструкторами, не мали навіть спеціальної технічної освіти. Сотні працівників конструкторських бюро в Харківській, Сумській, Полтавській областях у 1965 р. ще не пройшли підготовки у вищих чи середніх спеціальних закладах²².

Серйозною причиною недоліків у роботі ряду колективів була недосить чітка й продумана організація праці: головна увага приділялася складанню якомога більшої кількості креслень, а не пошукам шляхів оптимальних технічних розв'язань. На необхідності змінити таке становище наголошувалося на червневому Пленумі ЦК КПРС (1959), а також у публічних виступах тих, хто безпосередньо займався цією справою і добре розумівся на ній²³.

Поряд з конструюванням і створенням нової техніки важливою функцією є й запровадження її у виробництво. Це ще один з головних напрямів здійснення виробничою інтелігенцією республіки ленінських ідей науково-технічного прогресу, один з вирішальних кроків у побудові матеріально-технічної бази комунізму. Нові машини і механізми впроваджувались у різних галузях промисловості шляхом використання їх для механізації та автоматизації виробництва.

У досліджуваній період вони завдяки правильній організації праці відразу ж після створення застосовувалися на багатьох заводах, фабриках і шахтах, їх потужність використовувалася повністю. Значна заслуга у цьому інженерно-технічної інтелігенції республіки, зокрема спеціалістів підприємств Донеччини, Чернігівщини, Харківщини²⁴. Значний економічний ефект давали технічні удосконалення на підприєм-

¹⁸ «Радянська Україна», 7 серпня 1964 р.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1957, арк. 10; од. зб. 2079, арк. 14; од. зб. 2482, арк. 92; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 18, арк. 20; од. зб. 77, арк. 25; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 1, од. зб. 90, арк. 16 та ін.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 4, спр. 125, арк. 25.

²¹ Там же, оп. 21, спр. 110, арк. 74, 175; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 18, арк. 20; «Комуніст України», 1959, № 9, стор. 21.

²² Харківський обласний державний архів, ф. Р-5716, оп. 1, спр. 2230, арк. 58.

²³ Матеріали юньського Пленума ЦК КПСС, М., 1959, стор. 11; «Социалистический труд», 1959, № 10, стор. 106—107; «Правда Украины», 31 травня 1963 р.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 497, арк. 13, 24; Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8332, оп. 1, од. зб. 2, арк. 17; од. зб. 14, арк. 37; Харківський обласний державний архів, ф. Р-5652, оп. 1, спр. 2202, арк. 3; ф. Р-4178, оп. 3, спр. 2281, арк. 1—5.

ствах Запоріжжя і Київщини²⁵, а на заводах і фабриках Миколаївської області за перші п'ять років семирічки було зекономлено близько 20 млн. крб. і вивільнено для іншої роботи понад 2,5 тис. чол.²⁶ Однак нерідко конче потрібні виробництву машини і механізми вартістю у мільйони карбованців роками чекали своєї черги, щоб потрапити в ціхли підприємств, або використовувалися не завжди на повну потужність²⁷. Таке становище, крім економічних, мало й серйозні соціальні наслідки негативного характеру — людська праця, закладена в новій техніці, позбавлялася повністю чи певною мірою будь-якої вартості. Внаслідок цього в народному господарстві ще досить широко використовувалася ручна праця. Навіть у провідних галузях промисловості її питома вага досягала 50%, а іноді й перевищувала цей рубіж²⁸. Застосування у такій мірі ручної праці свідчило про певні труднощі у механізації виробництва, що перешкоджало зростанню продуктивності праці.

Велику увагу інженерно-технічні працівники України приділяли створенню на окремих ділянках механізованих потокових, конвейєрних ліній. Якщо на підприємствах Київської області у 1959 р. стало до ладу 67 таких ліній, то протягом 1959—1963 рр. — вже 850, тобто з кожним роком темпи їх впровадження у виробництво дедалі зростали²⁹. Такий же процес відбувався і в Харківській області, де у 1959 р. було введено в експлуатацію 117 механізованих потокових і конвейєрних ліній, а протягом семирічки — понад тисячу³⁰. Завдяки творчій інженерній праці виконувалися плани по налагодженню їх також на промислових підприємствах Чернігівщини³¹.

Наприкінці 1965 р. у республіці було встановлено 8,7 тис. ліній, з яких 6,5 тис., або майже три чверті, — протягом 1959—1965 рр. Ще швидшими темпами зростала кількість їх у новій п'ятирічці і досягла лише за перші три з половиною роки майже 4800³².

Створення і широке застосування новітньої техніки дозволяє не тільки досягти економічного ефекту, а й здійснити крок до комплексної механізації — тобто заміни ручної праці машиною в усіх взаємозв'язаних процесах як основного, так і допоміжного виробництва. Накреслюючи основні шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, ХХІ з'їзд партії вказав на важливість цього завдання, що було підтверджено на липневому Пленумі ЦК КПРС у 1960 р., знайшло відображення в інших партійних документах. Виходячи з того, що комп-

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 21, спр. 11, арк. 2; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 390, арк. 103; «Правда України», 26 липня 1961 р.

²⁶ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 5162, оп. 1, од. зб. 231, арк. 25—26.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1827, арк. 24; од. зб. 2079, арк. 17; од. зб. 2234, арк. 116; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 18, арк. 26; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 1, од. зб. 2, арк. 209.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2096, арк. 18; од. зб. 1827, арк. 24, 100; од. зб. 1923, арк. 21; Й. Й. Дядько. Поступь семилетки, Донецьк, 1960, стор. 63, 65; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 390, арк. 110 та ін.

²⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 206, арк. 19. Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 577.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2079, арк. 14; «Соціалістична Харківщина», 13 лютого 1966 р.

³¹ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8332, оп. 1, од. зб. 9, арк. 15; оп. 2, од. зб. 9, арк. 33.

³² Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, стор. 100; Народне господарство Української РСР у 1968 році. Статистичний щорічник, стор. 103.

лексна механізація і автоматизація виробництва є матеріальною основою для поступового переростання соціалістичної праці в комуністичну. Програма КПРС накреслила перспективи впровадження їх у промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті, в комунальному господарстві.

У роки розгорнутого будівництва комунізму в ряді галузей промисловості України завдяки творчим зусиллям інженерно-технічних працівників і робітників здійснювався перехід від механізації окремих ділянок до комплексної механізації. Зокрема у вугільній промисловості вона була запроваджена наприкінці 1965 р. в основних виробничих процесах на 12 вуглезбагачувальних фабриках, 56 шахтах, у 500 очисних забоях на пологих пластах і в 305 — на крутих і похилих. На 32 шахтах завершено комплексну механізацію підземного транспорту. Значну роботу в цьому напрямі проводили інженерно-технічні працівники і в машинобудуванні. Протягом 1959—1965 рр. тут було введено в дію 555 комплексно-механізованих цехів і дільниць³³.

На підприємствах інших галузей промисловості республіки, зокрема в Чернігівській області, до вересня 1964 р. діяло 56 таких дільниць і цехів³⁴. В Одеській області наприкінці 1965 р. нараховувалося 14 комплексно-механізованих підприємств і 85 цехів, у Харківській — відповідно 8 і 50, а також 140 дільниць³⁵.

Як правило, ці заходи давали значний економічний ефект. Так, комплексна механізація цеху відливок «Львівсільмашу» дала економію у 52 тис. крб. На шахті «Пролетарська — Глибока» Донецької області трудомісткість робіт знизилась на 21%, собівартість тонни вугілля — на 17 коп., продуктивність праці у 1959 р. зросла на 24% (при плані 11,9%), збільшився видобуток вугілля³⁶.

Розробляючи шляхи здійснення автоматизації, Комуністична партія виходила при цьому з марксистсько-ленінських положень про перспективи розвитку машинного виробництва, з того, що вершиною його, за визначенням К. Маркса, є автоматична система машин. Вона передбачає повну взаємозалежність всіх її складових частин, зведення до мінімуму зусилля людини, яка має виконувати лише функції нагляду і контролю. «Коли машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирового матеріалу, без допомоги людини і потребує лише контролю з боку робітника, — писав К. Маркс, — ми маємо перед собою автоматичну систему машин, яка, проте, може постійно вдосконалюватися в деталях»³⁷.

У 1959—1965 рр. багато уваги приділяли автоматизації виробництва інженерно-технічні працівники харківських промислових підприємств, зокрема заводу «Серп і молот»³⁸. У 1959 р. колектив заводу транспортного машинобудування імені Малішева здійснив 600 технічних заходів по механізації та автоматизації, що дало змогу зекономити 560 тис. крб. Вже за перші півтора року семирічки на підприємствах Харківщини було введено у дію 34 автоматичних і напівавтоматичних

³³ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 4, спр. 33, арк. 66; Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, т. 2, К., 1967, стор. 368, 379; «Комуніст України», 1966, № 3, стор. 41.

³⁴ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8332, оп. 2, од. зб. 16, арк. 20.

³⁵ XXIII съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда, К., 1967, стор. 64; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11486, оп. 1, од. зб. 90, арк. 15; «Чорноморська комуна», 17 лютого 1966 р.

³⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 153, арк. 178; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 67, од. зб. 11, арк. 82.

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 363.

³⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10924, оп. 4, од. зб. 19, арк. 9.

лінії, близько 800 автоматів, напівавтоматів, спеціальних і агрегатних верстатів. Кількість діючих ліній за цей час зросла більше ніж вдвоє. Всього протягом 1959—1965 рр. у Харківській області їх впроваджено 160³⁹.

Значний досвід по механізації і автоматизації виробничих процесів нагромадили інженерно-технічні працівники і робітники Одеського заводу «Кінап». Під керівництвом партійної організації тут було розроблено перспективний план технічного прогресу підприємства, накреслено конкретні заходи по впровадженню у виробництво нових досягнень у цій галузі. В результаті завод лише у 1961 р. мав близько 40 тис. крб. економії. Всього протягом 1959—1965 рр. на підприємствах м. Одеси стало до ладу 85 автоматичних і напівавтоматичних ліній, а у Миколаївській області за перші п'ять років семирічки — близько 120⁴⁰.

Дуже уважно поставилися до цієї справи конструктори, інженери, техніки заводів і фабрик Львівської області. Тільки у 1959 р. тут було здійснено понад 500 заходів по механізації і автоматизації виробничих процесів⁴¹. Значних успіхів добився, зокрема, Львівський телевізійний завод, який у 1958 р. випустив свою першу продукцію — 14 тис. телевізорів. У 1965 р. він мав виготовити їх 150 тис. Конструктори, інженерно-технічні працівники заводу розробили шляхи виконання цього завдання. Вже пуск першої автоматичної лінії дозволив збільшити продукцію вдвоє порівняно з контрольними цифрами. Завдяки творчій активності усього колективу Львівський телевізійний завод протягом семирічки перетворився на сучасне підприємство з високим технічним рівнем виробництва⁴². Широке здійснення автоматизації дало змогу вже в 1962 р. досягти обсягу виготовленої продукції, передбаченого для 1965 р., у липні 1964 р. виконати семирічний план і дати країні 723,6 тис. приладів, а у травні 1965 р. випустити ювілейний мільйонний телевізор⁴³.

Певний вклад у науково-технічний прогрес внесли спеціалісти промислових підприємств Чернігівської, Запорізької, Миколаївської та інших областей республіки⁴⁴. Всього протягом 1959—1965 рр. введено в дію 813 автоматичних ліній (майже 80% всіх, що були на промислових підприємствах Української РСР наприкінці 1965 р.), встановлено понад 40 тис. автоматичних і напівавтоматичних агрегатів і апаратів⁴⁵.

З метою дальшого піднесення продуктивності праці виробничих інтелігенція республіки у роки семирічки працювала над переходом від автоматизації окремих операцій і процесів до комплексної механізації та автоматизації. Так, інженерно-технічні працівники промислових підприємств Чернігівщини тільки у 1960 р. забезпечили здійснення цих заходів у 12 цехах і дільницях, ввели в експлуатацію 30 поточкових ліній⁴⁶. Внаслідок аналогічних удосконалень значно збільшив-

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2079, арк. 15; од. зб. 2096, арк. 13; «Соціалістична Харківщина», 13 лютого 1966 р.

⁴⁰ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 5162, оп. 1, од. зб. 231, арк. 25; УІЖ, 1968, № 9, стор. 98.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1923, арк. 18.

⁴² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, од. зб. 77, арк. 10; «Правда України», 14 червня 1961 р.

⁴³ П. Ю. Бурак. Партійність вимірюється ділом, Львів, 1967, стор. 45—46, 63.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1815, арк. 15; од. зб. 2146, арк. 17; од. зб. 2246, арк. 185; од. зб. 2344, арк. 137; Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8332, оп. 2, од. зб. 14, арк. 37; од. зб. 16, арк. 137.

⁴⁵ Народне господарство Української РСР у 1965 році. Статистичний щорічник, стор. 100; Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, т. 2, стор. 364.

⁴⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2539, арк. 189.

ся видобуток вугілля у Донбасі, підвищилася продуктивність праці гірників, зокрема на шахті «Пролетарська-Глибока» комбінату «Донецьк-вугілля» за перші чотири роки семирічки — на 34%⁴⁷. Такий самий процес відбувався і на ряді шахт Львівської області, що сприяло значному поліпшенню техніко-економічних показників⁴⁸. Всього у досліджуваній період у республіці було переведено на комплексну механізацію і автоматизацію 3619 ділень, цехів і підприємств.

Досить широко практикувався у роки семирічки такий метод впровадження у виробництво нових технічних засобів, як раціоналізація та винахідництво. Це свідчило про зростання громадської та трудової активності інженерно-технічних працівників, їх участі в управлінні виробництвом. Разом з робітниками-новаторами, ентузіастами технічного прогресу вони своєю творчою працею наполегливо добивалися удосконалення устаткування, поліпшення технології, прискорення розробки, випуску і експлуатації найпродуктивніших машин і механізмів.

Раціоналізацією займалися як окремі новатори, так і цілі колективи. Наприклад, зобов'язавшись протягом семирічки зекономити 50 тис. крб., конструктор Харківського тракторо-складального заводу тов. Козлов тільки в 1959 р. заощадив понад 10 тис. крб.⁴⁹ Конструктор Одеського заводу імені Кірова тов. Молдавський своїм винаходом дав змогу підвищити продуктивність верстату моделі 2А43ОП на 15—20% і зекономити протягом року близько 5 тис. крб.⁵⁰ Кращим раціоналізатором на Львівському телевізорному заводі по праву вважався інженер Л. І. Воротилов⁵¹. Звання «Заслужений винахідник УРСР» був удостоєний інженер Чорноморського заводу тов. Бакуткін, а звання «Заслужений раціоналізатор УРСР» — технолог того ж підприємства тов. Воробйова⁵². Подібних прикладів можна навести чимало.

Ще позитивніші наслідки мала діяльність груп і колективів інженерно-технічних працівників на заводах імені Дзержинського Дніпропетровської області, Миколаївському суднобудівному, Київському редукторному, Львівському автобусному⁵³ та на багатьох інших підприємствах.

Вищою формою участі виробничої інтелігенції у раціоналізаторському русі була її творча співдружність з робітниками у комплексних бригадах. Тільки у Львівській області на 1965 р. таких бригад нараховувалося 844⁵⁴. Десятки тисяч карбованців заощаджувала державі праця цих колективів на підприємствах Дніпропетровської області, сотні тисяч — м. Харкова⁵⁵.

До початку 1963 р. інженери, техніки, технологи, конструктори багатьох підприємств Кримської області входили до складу понад 400 комплексних бригад. Всього на Україні на кінець того ж року їх налі-

⁴⁷ И. Т. Снежко. Создание материально-технической базы в СССР, К., 1967, стор. 179.

⁴⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 154, арк. 59.

⁴⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2079, арк. 125.

⁵⁰ Там же, оп. 214, од. зб. 475, арк. 65.

⁵¹ Н. Коломиец. Завод, рожденный семилеткой, Львов, 1966, стор. 13.

⁵² Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 5162, оп. 1, од. зб. 231, арк. 27.

⁵³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 491, арк. 70; од. зб. 498, арк. 7; Партархів Кримського обкому КП України, ф. 42, оп. 1, од. зб. 47, арк. 7; Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 184, арк. 137; П. Ю. Бурак. Назв. праця, стор. 29.

⁵⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 24, арк. 25; УІЖ, 1958, № 10, стор. 101.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 4, спр. 156, арк. 11—12; Харківський обласний державний архів, ф. Р-5716, оп. 1, спр. 2016, арк. 20.

чувалось в промисловості й будівництві понад 10 тис., а кількість учасників досягла 52 тис.⁵⁶ Якісний внесок виробничої інтелігенції у раціоналізаторський рух був також значним: на початок 1959 р. з 201 тис. членів Товариства раціоналізаторів і винахідників України 85 тис. становили інженерно-технічні працівники. Протягом семирічки у республіці було впроваджено понад 3 млн. пропозицій та винаходів з економічним ефектом у понад 2 млрд. крб.

Роль виробничої інтелігенції у технічному прогресі, побудові матеріально-технічної бази комунізму визначається не тільки створенням і застосуванням у виробництві нових машин та механізмів. Велике значення має і модернізація вже діючого обладнання, що сприяє підвищенню його продуктивності, дальшій механізації й автоматизації, економії капіталовкладень на нове будівництво, дозволяє виграти час у розвитку виробництва. В результаті творчої ініціативи робітників, техніків, конструкторів, технологів у 1959—1967 рр. тільки на машинобудівних підприємствах республіки було модернізовано близько 60 тис. одиниць устаткування, з них 40 тис. металорізних верстатів, що дорівнювало введенню в дію до 16 тис. нових верстатів*.

Проте у промисловості України ще залишалось багато різних машин, механізмів, устаткування, які потребували удосконалення. На 1965 р. їх питома вага становила близько 30% усієї продукції машино-і приладобудування⁵⁷.

Широке впровадження у виробництво сучасних технічних засобів, його модернізація і раціоналізація створюють умови для дальшого поліпшення організації суспільної праці, зокрема шляхом спеціалізації і кооперування підприємств. Пошуки інженерно-технічних працівників Радянської України у цьому напрямі завершилися сміливим організаційним експериментом: було створено нові виробничі об'єднання — радянські промислові фірми, що вже добре зарекомендували себе.

Отже, виробнича інтелігенція підприємств України брала активну участь у здійсненні ленінських ідей науково-технічного прогресу, у побудові матеріально-технічної бази комунізму. Проте цей внесок міг бути ще дійовішим і різноманітнішим, якби цьому не перешкоджав ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Дальше піднесення ролі фахівців на різних ділянках комуністичного будівництва передбачає збільшення конструкторських кадрів, підвищення їх професійно-освітнього рівня, поліпшення організації праці, наявність відповідних експериментальних осередків та бази для промислового випробування дослідних зразків. Слід подбати про більшу оперативність і сумлінність з боку керівних та інженерно-технічних працівників у впровадженні нової техніки, а також усунути на цьому шляху перешкоди, підвищити матеріальну і моральну зацікавленість виробничників у використанні сучасних наукових досягнень. Необхідно звернути увагу спеціалістів на механізацію допоміжних виробничих операцій, активізувати участь інженерно-технічного персоналу в раціоналізації та винахідництві, модернізації устаткування.

⁵⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 42, оп. 1, од. зб. 1, арк. 21; УІЖ, 1965, № 7, стор. 56.

* Підраховано за даними статистичного щорічника: Народне господарство Української РСР у 1967 р., К., 1968, стор. 112.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 4, спр. 125, арк. 27.

Методологія та методика історичних досліджень

О. П. ПРОНШТЕЙН

ПРО РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У РОЗКРИТТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Прогрес історичної науки неможливий без накопичення фактичних даних, на підставі яких будується уявлення про закономірний процес розвитку людського суспільства. Однак і в наш час деякі дослідники вважають, що основним засобом накопичення фактичного матеріалу є введення в науковий обіг нових історичних джерел. Судячи за цією ознакою, часто говорять про великі можливості археології порівняно з іншими історичними дисциплінами. Цей же момент визначається часто одним з найважливіших показників наукової цінності історичних досліджень, особливо кандидатських і докторських дисертацій.

Тимчасом кількість нововиявлених історичних джерел не є єдиним показником накопичення наукового матеріалу. Для історичної науки, як і для інших наук, характерне не тільки прагнення до відкриття нових джерел, але й до більш глибокого вивчення вже відомих документів. Ті ж самі джерела на кожному новому етапі дослідження постачають ученому новий матеріал, що дає йому змогу розкривати раніше непомічені закономірності історичного розвитку, йти у пізнанні минулого від явища до суті, від суттєвостей першого порядку до суттєвостей другого тощо¹. Це небачене раніше накопичення інформативних даних, що характеризує сучасну історичну науку і значною мірою визначило її успіхи, відбувається не стільки за рахунок нових надходжень, скільки за рахунок дедалі глибшого проникнення у зміст вже відомих джерел.

За останні десятиріччя помітно посилилося прагнення теоретично осмислити роботу по розкриттю інформаційного значення історичних джерел. З'явився цілий ряд праць, присвячених проблемам їх наукової критики, аналізу та синтезу². Це, у свою чергу, сприяло дальшому розвитку історичної науки.

Однак у переважній кількості таких праць висвітлюються методи вилучення і критики інформації, що містилася в джерелах, вкладеної туди авторами або складачами. Тимчасом джерела містять інформацію двоякого роду. Одна відтворює думки авторів або складачів, висловле-

¹ В. А. Грушин. Очерки логики исторического исследования, М., 1961, стор. 12.

² А. Ц. Мерзон. Основные задачи критики исторических источников. М., 1953; В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К., 1964; И. П. Крип'якевич. Нарис методик історичних досліджень.— УІЖ, 1967, № 2—4, 7—8, 10; В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР, К., 1968, та ін.

ні у прямій або прихованій формі, їх прагнення подати історичні явища в певному аспекті. Цим відрізняються не лише так звані «історичні перекази», але й ті джерела, що звуться «залишками»³. Але джерела містять також і матеріал, що відображує ті сторони історичного процесу, що не цікавили авторів або складачів безпосередньо і які вони не прагнули відобразити. Так, у «Руській правді» ніде не говориться прямо про політичний лад Давньоруської держави. Тимчасом, звернувши увагу на заголовок «Правди Ярославичів», можна зробити висновок, що до управління державою залучалися лише великі феодалі. Не говориться в ній і про форми феодальної земельної ренти. Але з статті про ратайного старосту можна дістати уявлення про це. В тому ж джерелі ніде не сказано, чи мав безпосередній виробник своє господарство. Однак статті про переорювання межі та про коня смерда дають непрямі відомості й з цього питання⁴.

Берестяні грамоти й написи давньоруських ремісників на горщиках, прядках, бронзових церковних арках тощо (найдавніша з них відноситься до X ст.)⁵ цікаві не тільки своїм змістом, але також і як свідчення поширення письменності серед посадського люду на Русі вже у X—XI ст. З них можна зробити висновок і про те, що актове (ділове) листування було на Русі звичайним явищем. А це говорить про поширення письменності серед нижчих соціальних верств населення.

Всі ці приклади, кількість яких можна було б збільшувати, є виявом того, що майже в кожному джерелі є певна кількість відомостей, які відображують багато важливих сторін суспільного життя і потрапили до нього незалежно від волі автора або складача. Виявлення їх становить одне з найголовніших завдань історичної науки. Чимала роль в його розв'язанні належить спеціальним історичним дисциплінам, за допомогою яких можна одержати багато таких відомостей, що невидимі з першого погляду, але без урахування яких уявлення про історичні процеси будуть неповними.

Однією з найважливіших спеціальних (допоміжних) дисциплін є хронологія. Вона вивчає системи літочислення у різних народів в їх історичному розвитку і розробляє методи переведення дат, вказаних в одній системі літочислення, на інші. Однак значення цієї дисципліни не обмежується вказанням. Вона дає змогу розв'язати ряд джерелознавчих і конкретно-історичних завдань. За допомогою хронології іноді вдається усунути нерідкі у джерелах суперечності й помилки в датуванні. Так, у Суздальському літописі за Лаврентіївським списком двічі говориться про смерть Олега Святославича: під 1115 та 1116 роками⁶. Яка ж з цих дат достовірна? При вирішенні цього питання помітили: в першому повідомленні смерть Олега пов'язана з сонячним затемненням, що сталося, як вказано там, за 9 днів до його кончини. За допомогою астрономічних таблиць було встановлено, що це затемнення було 23 липня 1115 р. Таким чином, можна зробити висновок, що більш достовірною є перша відомість про смерть Олега.

За явними анахронізмами або помилками у вживанні систем літочислення можна встановити подробицю документа. Так, у «Соборном

³ С. Н. Быковский. Методика исторического исследования, Л., 1931, стор. 31; М. П. Губенко, Б. Г. Литвак. Конкретное источниковедение истории советского общества.—«Вопросы истории», 1962, № 5, стор. 5—6; А. Т. Николаев. Совещание по вопросам источниковедения истории советского общества.—«Вопросы истории», 1962, № 5, стор. 163—164.

⁴ Правда Русская, т. II, М.—Л., 1947, стор. 121, 164—165, 185—188, 205—207.

⁵ Д. А. Авдусин, М. Н. Тихомиров, Древнейшая русская надпись.—Вестник АН СССР, 1950, № 4, стор. 74—77.

⁶ ПСРЛ, т. I, М., 1962, стор. 290, 291.

деянини на еретика армянина Мартына», датованому 1157 р. та в «Феогностовому требнику», підписаному 1329 р., вживаються дати, що даються в деяких місцях за двома системами літочислення: від створення світу та від різдва Христового⁷. Але в оригінальних руських та візантійських джерелах середньовіччя цього аж ніяк не могло бути. Подібно виникає сумнів і в оригінальності грамоти Льва Галицького 1301 р., позначеної четвергом 8 березня, хоч, згідно з календарем, 8 березня 1301 р. припадало на середу⁸.

Використовуючи методи хронології як спеціальної історичної дисципліни, можна більш глибоко розкрити склад і зміст багатьох історичних джерел. Досліджуючи, наприклад, хронологію Лаврентіївського та Іпатіївського літописів за 6628—6645 рр., М. Г. Бережков відзначив, що статті в них 6628—6634 рр. датуються за березневим рахунком, після чого Іпатіївський літопис переходить на ультраберезневий рахунок, внаслідок чого 6633—6640 рр. Лаврентіївського літопису відповідають 6634—6641 рр. Іпатіївського, а 6641—6645 рр. і в Лаврентіївському і в Іпатіївському літописах даються вже за ультраберезневим рахунком⁹. Зміна рахунку (березневий — ультраберезневий — березневий) у даному випадку свідчить про різні джерела літописних відомостей. Подібні факти дали підставу М. Г. Бережкову зробити важливий висновок про характер літописання взагалі. Він дійшов висновку, що літописи є складними історичними творами, в яких факти зібрані з багатьох джерел. Незважаючи на те, що літописець прагнув давати всі дати за одним рахунком, це йому не завжди вдавалося. Відомості, вміщені під одним і тим же роком, іноді проводилися за різними системами рахунку; значно частіше різні системи рахунку спостерігаються при датуванні літописцями подій різних років¹⁰.

Хронологія допомагає вирішувати питання про походження відомостей, що містяться в джерелах. У Лаврентіївському літописі говориться, що договір Святослава з греками був укладений «месяца июля индикта 14, в лето 6479»¹¹. При переведенні цієї дати на літочислення від різдва Христового, незалежно від того, чи дається вона за березневим або за вересневим стилем, виходить, що договір був укладений у 971 р. Але це суперечить даним візантійських авторів Лева Д'якона, Кедріна та інших, які датують договір 972 р.

Вказана невідповідність у хронологічних даних послужила для деяких дослідників підставою висунути гіпотезу про те, що вміщений у Лаврентіївському літописі договір був лише попереднім проектом угоди, укладеної Святославом з греками в 972 р.¹²

Знання особливостей рахунку часу може сприяти кращому з'ясуванню соціального смислу джерела. Відомо, наприклад, що в позикових кабалах строки виплати грошей, взятих під проценти, вказувалися не датою, а посиленням на церковне свято, не пізніше якого мав бути сплачений борг. При аналізі таких документів історики, як правило, звертали увагу на суму боргу, не надаючи особливого значення терміну, висловленому в такій туманній формі. Але Л. В. Черепнін,

⁷ В. Г. Дружинин. Поморские палеографы начала XVIII ст. ЛЗАК, вып. 31, 1923, стор. 7.

⁸ Е. И. Каменцева. Хронология, М., 1967, стор. 93—97.

⁹ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания, М., 1963, стор. 47—51, 127—132.

¹⁰ Там же, стор. 16—23.

¹¹ ПСРЛ, т. I, М., 1962, стор. 72.

¹² А. А. Зимин. Историко-правовой обзор Договора Руси с Византией 971 года.— Памятники русского права, вып. I, М., 1957, стор. 61—62.

взявши одну з таких кабал, звернув увагу, що вона була видана 16 березня, а строк сплати боргу «благовіщення» припадав на 25 число того ж місяця. Автор з повною підставою відзначив «злісний, лихварський характер цієї угоди»¹³.

Іншою важливою спеціальною історичною дисципліною є метрологія. Дані метрології та грошового рахунку допомагають не тільки зрозуміти зміст документів, але й розв'язати ряд джерелознавчих питань.

Встановлюючи достовірність того чи іншого джерела, важливо знати, наскільки точні наведені в ньому метрологічні дані і наскільки вони відповідають епосі, до якої відносяться. При одержанні негативної відповіді на ці запитання достовірність джерела може бути поставлена під сумнів.

Однак буває й так, що наведені у джерелі метрологічні дані перебувають у явній суперечності з одиницями виміру та грошового рахунку, поширеними за даними метрології в епоху, до якої відноситься вивчуваний історичний документ. Збереглася, наприклад, грамота Андрія Боголюбського Київсько-Печерському монастирю, датована 1159 р. Серед іншого в ній згадуються гроші польські, хоч ця одиниця ввійшла в обіг лише в XV ст. Вже одна ця обставина дала підставу сумніватися в автентичності грамоти. Дальше її дослідження підтвердило справедливість такого висновку¹⁴.

В «Уставе великого князя Всеволода о церковных судах и о людях и о мерилах торговых», що відноситься деякими істориками, відповідно із заголовком, до 30-х років XII ст., згадуються як ваги для зважування воску — скальви вошані¹⁵. Тимчасом відомо, що мед на таких вагах почали зважувати лише з середини XIII ст.¹⁶, а в часи Всеволода для цього застосовувався безмін — пуд медовий¹⁷. Так метрологія змушує поставити питання про достовірність даної пам'ятки.

При вирішенні питання про підробку джерела на основі аналізу його змісту слід виявляти велику обережність. Дуже часто анахронізми та інші невідповідності, що, на перший погляд, свідчать про підробку джерела, виникали при переписуванні та редагуванні тексту. Зрозуміти, в якому випадку наявна підробка, а в якому — результат редакторської роботи, можна лише на підставі вивчення історії тексту пам'ятки. Так, в одній з редакцій Статуту князя Ярослава Мудрого називаються такі торговельні мита, як тамга і вісьмина, а з грошових одиниць — гривни та карбованці¹⁸. Вказані торговельні мита стали поширеними на Русі лише з другої половини XIII ст., а грошовий рахунок на карбованці утвердився ще пізніше. Це послужило для деяких учених підставою для висновків про приписки до Статуту Ярослава, зроблені пізніше, або навіть про підробку самої пам'ятки. Ретельне дослідження історії тексту привело сучасних дослідників до думки, що в даному випадку підробки не було. За словами Л. В. Черепніна, Статут «багато разів переписувався, причому переписувачі вносили в нього свої зміни, що диктувалися умовами свого часу, замінювали старі назви грошових одиниць назвами сучасними їм (замість резани — куна, замість гривни — карбованець тощо)»¹⁹.

¹³ Л. В. Черепнин. Русская хронология, М., 1944, стор. 92.

¹⁴ А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР, К., 1963, стор. 111—112.

¹⁵ Памятники русского права, вып. 2, М., 1953, стор. 163.

¹⁶ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, М.—Л., 1949, № 29, стор. 57.

¹⁷ Памятники русского права, стор. 167.

¹⁸ Там же, стор. 163.

¹⁹ Л. В. Черепнин. Русская метрология, М., 1944, стор. 90.

Важливим завданням джерелознавчої роботи є встановлення часу виникнення історичного джерела. Розв'язуючи його, дослідники часто зустрічаються з відсутністю прямих даних і звертаються тоді до непрямих. У числі їх чималу роль відіграють дані метрології.

Вивчаючи «Руську Правду», вчені звернули увагу на те, що тільки «Правда Ярослава» знає таку стародавню одиницю виміру вартості товару, як «скот», а з грошових одиниць — одну гривну. Далі вони помітили, що грошовий рахунок «Правди Ярославичів» (гривна, ногата, куна, вевериця), дещо відрізняючись від рахунку «Правди Ярослава», збігається з грошовими одиницями, які згадуються в джерелах IX—XI ст., а грошовий рахунок «Розширеної Правди» (гривна, ногата, лбец, белка), що замінив резану куну, трапляється в джерелах кінця XI—початку XIII ст. Всі ці спостереження допомогли історикам точно визначити час виникнення редакцій цього складного джерела.

Дані метрології часто дають змогу не тільки встановлювати час і місце виникнення пам'яток минулого, але й розв'язувати складніші джерелознавчі завдання, такі, як, наприклад, питання про історію тексту того чи іншого джерела. Використовуючи дані цієї науки, М. М. Тихомиров виділив із складу «Короткої Правди» ще один шар, названий ним «Продовженням Правди Ярославичів». Як довів учений, грошовий рахунок цієї групи статей різко відрізняється від рахунку «Правди Ярославичів». Зосередивши свою увагу на «Продовженні Правди Ярославичів», він помітив, що цей рахунок не одноманітний, а, навпаки, вкрай пістрявий. М. М. Тихомиров дійшов висновку, що статті, включені до «Продовження Правди Ярославичів» виникли в різний час і походять щонайменше від двох джерел²⁰.

Метрологія та нумізматика подають історикам значну допомогу у розв'язанні не лише джерелознавчих, але й загальноісторичних завдань. На основі даних метрології було встановлено факт виникнення вже в середині X ст. руських місцевих грошово-вагових систем. Це дало підставу прийти до висновку про зародження місцевих ринків, а широкое розповсюдження грошового обміну надалі по всій території Давньоруської держави дало змогу зробити висновок про значний розвиток товарно-грошового обігу в період Давньоруської держави до шестя монголів²¹.

Вивчення географії монетних кладів дало змогу історикам скласти карту торговельних шляхів Стародавньої Русі²². На її підставі можна говорити про порівняно високий рівень розвитку внутрішньої торгівлі, оскільки більшість торговельних шляхів не була зв'язана із зовнішнім ринком²³.

Метрологія як у дзеркалі відображує економічне життя країни в період феодальної роздрібненості, господарської відокремленості земель та князівств. У цей період навіть загальні за назвами одиниці виміру мали різні значення. Протягом тривалого часу різний зміст але однакові назви мали грошові одиниці, наприклад, гривни. Після відновлення чеканки монет у другій половині XIV ст. склалася нова гро-

²⁰ М. Н. Тихомиров. Исследование о «Русской Правде», М.—Л., 1941, стор. 68—69.

²¹ В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период, М., 1956, стор. 204—205.

²² П. Г. Любимов. Торговые связи Древней Руси с Востоком в VIII—XI вв. (Преимущественно по данным о кладах восточных монет).— Ученые записки Саратовского государственного университета, т. I, вып. 3, Саратов, 1923.

²³ В. Л. Янин. Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней Руси.— «Вопросы истории», 1955, № 8, стор. 138.

шова система, одиницями якої були карбованець, полтина, гривна тощо. Однак, за московським грошовим рахунком карбованець дорівнював 200 деньгам, полтина — 100, гривна — 20, а за новгородським, відповідно, 216, 108 і 14 деньгам.

Дані метрології та грошового рахунку допомагають вирішити ряд важливих питань соціальної історії. Так, Б. Д. Греков вивчив систему покарань, встановлюваних «Руською Правдою» та сучасними їй пам'ятками права. На підставі цих даних він дійшов висновку, що «соціальне розшарування між великим боярином і сільським вільним чоловіком (общинником) виражається в цифрах приблизно як 14 : 1»²⁴.

Дуже вдало користувався даними метрології та грошового рахунку М. В. Устюгов при вирішенні питання про становище робітних людей на соляних промислах Солі Камської. Він звернув увагу на те, що багато з них брали позичку і втрачали можливість позбавитися своїх кредиторів. Користуючись цим, власники соляних промислів диктували своїм боржникам умови оплати їх праці. Розрахунок, зроблений М. В. Устюговим, дав підстави говорити про те, що кабальні люди перебували на соляних промислах Солі Камської у незрівняно тяжчих умовах, ніж вільні²⁵.

Дані нумізматики та метрології дали вченим змогу простежити зміни в оплаті праці ремісників у феодальній Русі, а, отже, визначити становище цієї групи населення. У Псковському літописі під 1431 р. розповідається про оплату праці наймитів при будівництві кам'яної стіни в м. Гдові. Тут трьомстам ремісникам за 140 робочих днів було сплачено 300 крб., тобто по 1,5 деньги за день кожному. За ці гроші, за розрахунками С. Г. Струмиліна, можна було купити півбарана або півтора пуда жита²⁶. Через 100 років ремісник — «наймит», за свідченням Герберштейна, одержував 2 московські деньги за день і міг купити на них чверть барана або трохи більше чим півпуда жита. Отже, реальна плата праці ремісника за вказаний строк скоротилася удвічі²⁷.

В одній з своїх праць І. Ф. Колесников переконливо показує, що використання, на перший погляд, малозначних метрологічних даних може дати цінний матеріал для характеристики соціальних відносин. «Незначний на вигляд документ, — писав він, — пам'ять про збір з селян хмелю по 12 безмінів з пуду (75%) набуває величезного значення, не меншого, ніж яскравий документ про збір п'ятинних грошей (20%), що відразу ж впадає у вічі»²⁸.

Метрологія, наприклад, відобразила уповільнені темпи розвитку господарських зв'язків і політичної централізації, характерні для Росії XVII—XVIII ст. Кільбургер, який відвідав у складі шведського посольства Росію в 1673 р., відзначав поширення навіть у Москві, поряд з загальноросійськими, багатьох місцевих мір²⁹. Ще міцніше трималися «свої» міри на околицях Росії. На основі вивчення великого матеріалу О. І. Каменцева та М. В. Устюгов показали, що, незважаючи на видання в XVII ст. п'яти урядових розпоряджень про введення у країні єдиних мір, місцеві міри виявилися дуже живучими і застосовувалися

²⁴ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси, кн. I, М., 1952, стор. 93.

²⁵ Н. В. Устюгов. Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII в. М., 1967, стор. 245.

²⁶ С. Г. Струмилин. Очерки экономической истории России, М., 1960, стор. 62.

²⁷ Там же.

²⁸ И. Ф. Колесников. Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы. — «Архивное дело», № 3 (55), М., стор. 36.

²⁹ И. Кильбургер. Краткое известие о русской торговле, как она производилась в 1674 году. — Б. Курц. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, К., 1915, стор. 109—110.

не тільки в XVII, але, навіть, і в XVIII ст. Так, у Вятці сипучі тіла ще довго вимірювалися своїми мірами — куницями, у Пермському краї — сапцями тощо³⁰. Протягом усього XVIII ст. уточнювалися та уніфіковувалися міри довжини, а робота по встановленню одноманітності всіх мір ваги була завершена лише в 1747 р.

Великі можливості у розкритті інформаційного значення джерел має дипломатика.

Згідно з загальноприйнятим визначенням, дипломатика є спеціальною історичною дисципліною, що вивчає форму та зміст актів³¹. Ще на ранніх етапах розвитку цієї дисципліни було встановлено, що, за традицією, успадкованою ще від римського права, в кожному документі, який має юридичне значення, були суворо регламентовані складові частини (клаузули), послідовність їх розташування і, навіть, формулювання³². Знання їх дає історикам змогу розв'язувати ряд джерелознавчих і конкретно-історичних завдань.

Вже в середній вікі пізнання в галузі дипломатики використовувалися для вирішення питання про автентичність або підробку документів. Значні успіхи в цьому напрямку були досягнуті дослідниками XIX—XX ст., в тому числі О. С. Лаппо-Данилевським. Але ще більший вклад зробили у цю справу радянські учені. Так, О. І. Андреев довів підробку жалуваної грамоти Печензькому монастирю 1556 р. на тій підставі, що її формуляр має незвичні для подібних грамот початок і закінчення і відмінне від інших жалуваних грамот тому ж монастирю (1591, 1606, 1675 рр.) розташування клаузул³³.

Від кінця XIV — початку XV ст. до нашого часу дійшли дві дані грамоти — Сави Сюзева (1398—1399 рр.) і Митрофана Ізинського (1416—1417 рр.). Обидві вони починаються з дати і вживають формулу «божою милістю». Як показали С. Н. Валк і О. О. Зимін, обидві вони не відповідають формуляру подібних грамот. Дати, наприклад, в них почали ставити лише в XVI ст. до того ж не на початку, а в кінці документа. На цій підставі вони були визнані підробленими³⁴.

Вивчення формуляра не тільки дає змогу виявити підробку, але й допомагає впевнитися в автентичності документа, запідозреного в підробці без достатніх підстав. За думкою С. Н. Валка, наприклад, вкладна Варлаама Хутинського написана за формуляром, типовим для новгородських приватних актів XV ст. Однак М. М. Тихомиров показав, що подібний формуляр трапляється в кількох новгородських грамотах XII—XIII ст. і в цій схожості побачив один з вагомих доказів автентичності вкладної Варлаама³⁵.

При всій консервативності формуляр документів, щоправда, дуже повільно, змінювався і це дає змогу приписувати до певного часу недатовані акти.

Актові матеріали мають також і свої національно-державні та обласні особливості, з урахуванням яких за актами можна встановити місце виникнення джерела. Так, О. С. Лаппо-Данилевський відзначив

³⁰ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология, М. 1965, стор. 70. 100—113.

³¹ С. М. Каштанов. Дипломатика. СИЭ, т. 5, М., 1964, свп. 229; його ж. Очерки русской дипломатики. Автореферат докторской диссертации, М., 1968, стор. 3.

³² Н. Коробков. Русская дипломатика. — «Архивное дело», 1940, № 1, стор. 31.

³³ А. И. Андреев. О подложности жалованной грамоты Печенгскому монастырю 1556 г. — «Русский исторический журнал», кн. 6, 1920, стор. 136, 147—148.

³⁴ С. Н. Валк. Начальная история древнерусского частного акта. — Вспомогательные исторические дисциплины, М.—Л., 1937, стор. 315; А. А. Зимин. К изучению фальсификации актовых материалов ТМГИАИ, т. 17, 1963, стор. 400—401.

³⁵ С. Н. Валк. Назв. праця, стор. 305; М. Н. Тихомиров. О частных актах... ИЗ, т. 17, 1945, стор. 229—230.

своєрідні риси новгородських актів XII—XV ст., що відрізнялися від подібних тогочасних актів інших районів. Він же звернув увагу на те, що серед служилих кабал XVI—XVII ст. «легко розпізнати кілька місцевих типів — рязанський, новгородський і псковський, московський з кількома різновидами тощо»³⁶.

До нашого часу дійшла чимала кількість дефектних документів. За допомогою формулярного аналізу, з'ясовуючи, яка клаузула могла бути в зіпсованому місці, дослідникам часто вдається відновити загублені частини тексту. Застосування методів дипломатичного аналізу фактів відкриває широкі можливості у використанні документів не лише для розв'язання джерелознавчих завдань, але й для історичних побудов. Так, поширення більш або менш уніфікованого формуляра з середини XVI ст., як показав С. М. Каштанов, свідчить не тільки про активізацію фінансової політики уряду, але й про формування певної спільності соціально-економічного життя.

Дипломатичний аналіз актів того ж часу дає змогу зробити ряд інших висновків і показати, зокрема, що у виборі попередніх формулярів для тексту нової грамоти складачі акта на сільські вотчини і складачі акта на міські володіння діяли не тотожно: перші часто задовольнялися традиційним формуляром, другі, як правило, шукали найбільш сучасного. Так само, за словами С. М. Каштанова, будь-яка радикальна ломка старого формуляра починалася звичайно з грамот на двори та варниці, тоді як грамоти на сільські володіння відставали від цього процесу. З цього він робить цілком обґрунтований висновок про швидкий, порівняно з селом, розвиток нових відносин у містах та на промислах³⁷.

Отже, в кожному історичному джерелі є певна кількість відомостей, які стоять поза межами уваги автора і потрапили у джерело незалежно від його бажання. Багато з цих відбиває важливі сторони суспільного життя. У виявленні їх чимала роль належить спеціальним історичним дисциплінам. Вони допомагають за непрямыми даними встановити автентичність джерела, час і місце його виникнення, ім'я автора або складача. Спираючись на дані спеціальних дисциплін, вдається усунути протиріччя та помилки в датуванні, виявити підробку, розкрити склад і зміст джерела, встановити походження вміщених у джерелі відомостей, відновити втрачені частини тексту, формат оригінала, що не зберігся до нашого часу, зрозуміти походження помилок у тексті документа тощо.

Спеціальні (допоміжні) дисципліни, розширюючи інформаційне значення джерел, допомагають історикам у розв'язанні ряду загальноісторичних проблем. Так, за допомогою метрології та нумізматики було доведено зародження місцевих ринків вже у X ст., складена карта торговельних шляхів Стародавньої Русі, з'ясовані характер і напрямки економічних зв'язків удільної Русі, колонізації руських земель тощо. За даними хронології, метрології та дипломатики вирішено багато проблем соціального розвитку та політичної історії. Топоніміка і сфрагістика також дають матеріал для вирішення деяких проблем соціальної та політичної історії.

Спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам належить важлива роль у розкритті інформаційного значення історичних джерел, а отже, у розширенні бази наукового дослідження.

³⁶ А. С. Лаппо-Данилевский. Очерк русской дипломатики частных актов Пг., 1920, стор. 127, 144.

³⁷ С. М. Каштанов. Очерки русской дипломатики. Докторская диссертация. Рукопись, М., 1968, стор. 212—241, 402—442.

Повідомлення

КРИМСЬКЕ СЕЛО В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945—1950 рр.)

М. М. МАКСИМЕНКО

Розвиток сільського господарства — однієї з найважливіших галузей економіки нашої країни — в післявоєнний час привертає дедалі більше уваги радянських істориків. Окремий інтерес становлять питання про діяльність колгоспного селянства у відбудові й піднесенні сільського господарства Криму в післявоєнний період.

Фашистські загарбники завдали Криму великої шкоди. Було зруйновано виробничі та житлові будівлі в колгоспах, МТС, радгоспах, виведено з ладу сільськогосподарську техніку. Загинули великі площі садів та виноградників, а поля виявились засміченими, що призвело до різкого зниження врожайності всіх культур.

Загальні розміри збитків по колгоспах, радгоспах та земельних органах становили 8 282 млн. крб.¹ Крим (за винятком Севастополя) було визволено від гітлерівських загарбників у квітні 1944 р. і вже в перші місяці того року відбудовано 920 колгоспів, 102 радгоспи та 47 МТС².

1945 р. тут поряд з організаційно-господарським зміцненням вже існуючих сільгоспартілей було створено 42 нові, запроваджувались правильні травопільні сівозміни, формувались постійні бригади та ланки. На кінець 1945 р. колгоспи засіяли 373 700 га зерновими³, відновили 18 тис. га зрошувальних земель, розпочали роботи по відродженню садів і виноградників.

Четверту п'ятирічку трудящі села зустріли значними організаційними успіхами. Поступово налагоджувалась агротехнічна допомога. 1946 р. у колгоспах і МТС працювало 447 агрономів. Проводилась робота по підвищенню рівня агротехнічних знань колгоспників. У 1945—1946 рр. було підготовлено 18 189 бригадирів, ланкових, обрізувачів. На кінець 1946 р. уже діяли 2 794 постійні бригади і 2 755 рілнничих ланок.

Важливу роль у цей період відіграла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) (1946 р.) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артiлі в колгоспах». Виконання її вже наприкінці того ж року дало можливість закінчити вручення сільгоспартілям актів на вічне користування землею, повернути їм 5 964 га громадських земель, багато коней, великої та дрібної худоби, взятої

¹ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-1289, спр. 68, арк. 2—7.

² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3 с., од. зб. 1743, арк. 103.

³ Обласне статистичне управління Кримської області (далі — ОСУ), спр. «Діагностика основних показників розвитку народного господарства», арк. 3.

різними організаціями, скоротити 503 чол. управлінського й обслуговуючого персоналу, що заощадило на рік 50 671 трудовень⁴.

У лютому 1947 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період»⁵. У ньому ЦК партії намітив важливі заходи виправлення помилок у керівництві колгоспами, а також відновлення довоєнного рівня валового збору зерна, продуктивності тваринництва, врожайності технічних і спеціальних культур.

Незважаючи на те, що партійні та радянські організації Криму провели велику роботу по виконанню рішень лютневого Пленуму ЦК ВКП(б), недоліки в керівництві сільським господарством ще залишались, і вони, звичайно, гальмували його відбудову.

1946—1947 рр. були дуже несприятливими для сільського господарства Криму. Від весняних заморозків і посухи потерпіло багато садів, озимих і ярих посівів. Край не виконав планів по врожайності зернових культур та їх збору. Багато колгоспів опинились у тяжкому стані: не забезпечили себе насінними фондами, не розраховались за трудові з колгоспниками, не мали фуражного зерна.

Та навіть і в посушливі роки в Красногвардійському, Кіровському, Сакському, Джанкойському районах багато ланок виростили високі врожаї. Ланки Катерини Нечаєвої (колгосп «День перемоги» Красногвардійського району) і Тетяни Конищевої («Вперед» Кіровського району) зібрали: перша — на площі 50 га по 126 пудів пшениці з гектара, а друга — по 120 пудів на ділянці 32 га. По 120 пудів з гектара зібрала молодіжна ланка Пояркової («Великий Жовтень» Білогірського району)⁶.

Тут велику роль відіграло зміцнення ланкової системи організації праці. 1947 р. у багатьох сільгоспартіях було закріплено земельні ділянки за ланками, а в них — за окремими колгоспниками. Це дало можливість ліквідувати знеосібку, підвищити відповідальність кожного за стан господарства та добиватися успіхів навіть за несприятливих природно-кліматичних умов.

1948 р. становище помітно поліпшилося. В цьому позитивну роль відіграло організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Партійні організації області, виконуючи рішення лютневого Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», серйозну увагу звернули на зміцнення трудової дисципліни й поліпшення організації праці. Скрізь була впроваджена індивідуальна відрядність і ліквідована знеосібка в догляді за багаторічними насадженнями. Ланкам встановлювалась додаткова оплата за перевиконання плану врожайності, за підвищення продуктивності тваринництва.

Промислові підприємства області подали практичну допомогу машинно-тракторним станціям у перепідготовці кадрів механізаторів — трактористів, комбайнерів, причеплювачів, у ремонті сільськогосподарських машин.

У колгоспах, радгоспах і МТС на всі польові роботи 1948 р. були складені виробничі плани, що детально обговорювались і затверджувались на загальних зборах колгоспників, робітників радгоспів і МТС⁷.

Завдяки таким заходам колгоспи Криму в 1948 р. засіяли

⁴ КОДА, ф. 1, оп. 3 с., спр. 1912, арк. 70.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 471.

⁶ КОДА, ф. I, оп. 3 с., спр. 1985, арк. 6.

⁷ КОДА, ф. 1, оп. 3 с., спр. 1987, арк. 155—156.

640 406 га, що становило 83,4% довоєнних посівів, а радгоспи — 159 600 га (98,4%). Урожай зернових в області становив у середньому по 85 пудів з гектара. Зібрали його в дуже стислий строк; наприклад, косовиця колоскових завершилась до 1 серпня. Колгоспники, робітники МТС і радгоспів виявили велику трудову активність. Добре попрацювали механізатори МТС. Вони перевиконали план комбайнового збирання. У жнивях брало участь 22 тис. чол. міського населення. Шефські організації виділили для перевезення зерна 500 автомашин⁸.

Багато колгоспів і радгоспів одержали високий врожай на великих площах. Особливо відзначились передові ланки. Ланка комсомолки Наталії Силічової (колгосп ім. Сталіна Ленінського району) одержала по 240 пудів пшениці з гектара на площі 25 га. Президія Верховної Ради СРСР нагородила Н. А. Силічову орденом Леніна.

Сотні колгоспників, робітників МТС і радгоспів перевиконали свої соціалістичні зобов'язання. За вирощені високі врожаї у 1948 р. було нагороджено орденами та медалями 221 колгоспника і робітника радгоспів, у тому числі орденом Леніна — 4 чол., орденом Трудового Червоного Прапора — 129, медаллю «За трудову доблесть» — 129, медаллю «За трудову відзнаку» — 75⁹. Завдяки самовідданій праці трудящих на збиранні багатого врожаю Кримська область достроково, до 7 серпня 1948 р., в числі перших у країні виконала державний план хлібозаготівель.

1948 р. у Криму зібрали високий врожай тютюну — у середньому по 5 ц з гектара. Особливо великих успіхів у вирощуванні цінного сорту Дюбек добились ланкова колгоспу ім. Калініна (Ялта) П. І. Рожнова, яка застосувала прискорений метод посадки, нічну посадку та ломку тютюну. Багато уваги ланка приділяла підготовці ґрунту, збиранню і внесенню добрив, поливу плантацій. За одержання врожаю тютюну по 12 ц з гектара П. І. Рожнова була нагороджена орденом Леніна, а 1950 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної праці.

Велике значення для піднесення сільського господарства мало укрупнення колгоспів області, в якій було багато карликових господарств. На кінець 1950 р. діяло 384 колгоспи (до укрупнення налічувалось 959). До цього на один колгосп у середньому припадало 924 га орної землі, а після об'єднання — 2090 га. Проведені заходи дали можливість скоротити 32,4% адміністративно-управлінського апарату, на утримання якого витрачалось 447 тис. трудовнів¹⁰.

Однак рільництво Криму в четвертій п'ятирічці не було повністю відновлено: посівні площі та врожайність зернових і технічних культур не досягли довоєнного рівня.

Дещо краще становище складалось у тваринництві. Завдяки допомозі Комуністичної партії та Радянського уряду колгоспи і радгоспи Криму одержали значну кількість голів худоби з інших районів країни.

Пленум обкому партії (вересень 1944 р.) обговорив питання «Про стан тваринництва і підготовку до зимівлі худоби» й накреслив конкретні заходи по підготовці зоотехнічних кадрів, по ремонту і будівництву приміщень для худоби, заготівлі кормів та організації тваринницьких ферм¹¹.

Всебічний розвиток тваринництва, підвищення його продуктивності було одним з головних завдань відбудови сільського господарства в області в післявоєнні роки.

⁸ «Красный Крым», 17 серпня 1948 р.

⁹ «Красный Крым», 10 серпня 1949 р.

¹⁰ КОДА, ф. 1, оп. 3 с., спр. 2258, арк. 5.

¹¹ Там же, спр. 1742, арк. 181—184.

У 1945 р. за ініціативою колгоспників артiлi ім. 1 Травня Зуйсько-го району було ухвалено організувати в кожному колгоспі птахоферму. Тваринники вже у першому році п'ятирічки розгорнули соціалістичне змагання за збільшення поголів'я худоби і продуктів тваринництва. За пропозицією комсомольців і молоді Красноперекопського району в 1946 р. почалось змагання за професіями серед працівників тваринницьких ферм. Додержуючись зоотехнічних правил, раціонально використовуючи кормові ресурси, правильно організовуючи працю на фермах, передові тваринники Криму добились високих показників. За надоями молока область посіла одне з перших місць у країні.

За високі показники у зберіганні поголів'я овець і настригу вовни у 1948 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці старшим чабанам вівчарського радгоспу ім. Кірова Первомайського району Н. К. Василенку і С. Ф. Коваленку, які виростили від кожних 100 вівцематок по 140—144 агнят.

На кінець четвертої п'ятирічки план по громадському тваринництву колгоспів і радгоспів був не тільки виконаний, але й перевиконаний. Важливу роль у розвитку громадського тваринництва відіграло рішення Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про трирічний план розвитку громадського тваринництва на 1949—1951 рр. Конкретні заходи по виконанню цієї постанови були розроблені кожним господарством, що дало добрі результати. У 1949 р. колгоспи Криму виконали державний план розвитку громадського тваринництва¹², а 1950 р. — трирічний план розвитку вівчарства. У 1950 р. колгоспи і радгоспи Криму продали державі молока на 139 тис. ц, яєць — на 12 600 тис. більше, ніж до війни, виконали також план заготівлі шкіри і вовни¹³. Однак продуктивність худоби ще не вдалося відновити. Середній надій молока становив 1 067 кг від фуражної корови проти 1 658 кг в 1940 р. Поголів'я корів, свиней, овець, кіз у підсобних господарствах колгоспників, робітників і службовців ще не досягло довоєнного рівня.

Багато зусиль доклали трудівники області для відбудови садів і виноградників — найважливішої галузі сільського господарства Криму. Наприкінці четвертої п'ятирічки в колгоспах і радгоспах було садів 83% і виноградників 90% довоєнного рівня¹⁴.

У четвертій п'ятирічці були повністю відновлені виноградники радгоспів виокремлених «Массандра» на південному березі Криму. Це дало можливість найбільшому в Радянському Союзі виноробному підприємству працювати з повним навантаженням.

Великого трудового натхнення вимагала боротьба за підвищення врожайності виноградників, яка ще відставала від довоєнної. Але окремі господарства добивались високих урожаїв. Ланка М. О. Бринцевої з радгоспу «Коктебель» рік у рік збільшувала збір винограду і в 1950 р. зібрала з гектара по 148,9 ц¹⁵. За відмінні успіхи у вирощуванні винограду Президія Верховної Ради СРСР у червні 1949 р. присвоїла звання Героя Соціалістичної Праці М. О. Бринцевій і ланковому колгоспу «Заповіт Леніна» Джанкойського району Д. М. Сокову. Водночас була нагороджена орденами та медалями велика група виноградарів Криму, в тому числі 11 чол. — орденом Леніна, 20 — орденом Трудового Червоного Прапора, 76 — медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку»¹⁶. В 1950 р. Героями Соціалістичної Праці стали

¹² КОДА, ф. 1, оп. 3 с., спр. 2063, арк. 127.

¹³ Там же, спр. 2342, арк. 6.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 10, спр. 301, арк. 176.

¹⁵ М. А. Бринцева. Как мы добились высоких урожаев винограда, М., 1954, стор. 12.

¹⁶ «Красный Крым», 2 липня 1949 р.

ланкова колгоспу ім. Леніна Ялтинського району В. І. Фоменко, артіль ім. Куйбишева того ж району — М. О. Удовиченко і радгоспу «Коктебель» — А. В. Пікова. Але високі урожаї, досягнуті окремими ланками, не могли в досліджуваний період докорінно поліпшити становище.

У четвертій п'ятирічці не були відновлені посівні площі зернових і технічних культур. Рівень врожайності зернових і продуктивності тваринництва залишався нижчим від довоєнного.

Однією з причин такого становища було те, що в колгоспах і радгоспах Криму невистачало робочих рук. За роки війни населення області скоротилось майже наполовину. Гітлерівці розстріляли і закатували понад 133 тис. чол., 88 тис. чол. вивезли в фашистську неволю. Найбільше втрат зазнало сільське населення. Спостерігалось скорочення кількості працездатних і протягом четвертої п'ятирічки. Внаслідок цього майже в 2 рази менше витрачалось праці на обробіток полів, догляд за садами і виноградниками та худобою. Треба враховувати також, що у трудівників села багато часу забирала відбудова житла, господарських приміщень, закладів культури та охорони здоров'я. Через це в багатьох колгоспах і радгоспах незадовільно обробляли поля, половина площ садів та виноградників не була переорана, недостатньо вносились добрив і не завжди дотримувались правил агротехніки.

Сільське господарство потребувало вищого рівня механізації. На кінець 1945 р. МТС мали 1860 тракторів (у фізичних одиницях) замість 4027 у довоєнний час, 1650 тракторів замість 2041. Зростання сільськогосподарської техніки йшло повільно. Тільки на кінець п'ятирічки МТС відновили тракторний парк¹⁷. В господарствах бракувало коней, вантажних автомашин.

Кліматичні умови в роки четвертої п'ятирічки, за винятком 1948 р., для Криму були дуже несприятливими. Державний план по врожайності зернових, технічних культур, садів та виноградників колгоспи не виконали. Все це створило труднощі, що обумовили низькі трудовні наурою й грішми.

Розвиток сільського господарства гальмувався також помилками в керівництві, що їх виявив вересневий Пленум ЦК КПРС (1953 р.).

Всі ці причини, звичайно, стримували процес відбудови колгоспів і радгоспів. Однак в цілому розвиток сільськогосподарського виробництва за темпами зростання йшов швидше, ніж у довоєнні роки.

Деякі історики, зокрема О. І. Вікентьев, одну з причин відставання сільського господарства в післявоєнний час вбачають в низькій трудовій дисципліні колгоспників, незадовільній участі їх у громадському господарстві¹⁸. Але цей висновок не підкріплено фактами. Тому його не можна поширювати на всі райони країни, в чому переконує, зокрема, приклад колгоспів Криму. Аналіз річних звітів дозволяє встановити, що кількість колгоспників, які не виробляли мінімуму трудовнів або зовсім не працювали в артільних господарствах, дуже незначна. У середньому на один колгосп припадало від 3 до 5 чол. з мінімумом трудовнів * і менше 1 — без жодного трудовдня — переважно жінки, які мали немовлят або велику сім'ю.

Отже, колгоспне селянство в післявоєнні роки віддало всі сили швидкій відбудові сільського господарства. Воно йшло на жертви, мирилось з труднощами, розуміючи, що це наслідки руйнівної війни, їх необхідно ліквідувати.

¹⁷ Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник, 1957, стор. 133.

¹⁸ А. И. Викентьев. Очерки развития народного хозяйства СССР, М., 1961, стор. 115.

* Мінімум становив 180 трудовнів на рік.

Трудове піднесення, характерне для колгоспного селянства в післявоєнні роки,— результат масово-політичної роботи Комуністичної партії, яка виховувала соціалістичне ставлення до суспільних форм господарства, організовувала серед колгоспників, за прикладом робітничого класу, соціалістичне змагання за високі показники в праці. Велику роль у цьому вихованні відіграли первинні партійні організації, створені в колгоспах, радгоспах і МТС. На кінець 1950 р. в сільському господарстві Криму працювало 4436 комуністів, у тому числі в колгоспах — 2761, радгоспах — 1224, МТС — 451¹⁹.

Комуністи були взірцем самовідданої праці по відновленню всіх галузей сільського господарства. Вони мобілізували селянство на переборення труднощів післявоєнного часу. Успіхи й досягнення колгоспників, робітників радгоспів і МТС Криму в 1945—1950 рр. були міцною основою для перемог у розвитку колгоспного села в наступній п'ятирічці.

¹⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3 с., од. зб. 2643, арк. 25; оп. 10, од. зб. 546, арк. 79.

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УТВОРЕННЯ СРСР

А. В. ХІДЕКЕЛІ

У радянській історичній літературі досить широко висвітлено основні питання братерського співробітництва народів нашої країни, об'єднання радянських республік у союзній соціалістичній державі. Протягом останніх років вийшли збірник документів, ряд ґрунтовних праць, у яких докладно показано об'єднувчий рух на Україні за створення СРСР. Важливу роль у цьому процесі відіграла преса. Слід зауважити, що спеціальних праць, присвячених діяльності українських газет по організації об'єднавчого руху, немає. У дослідженнях з історії української преси автори торкаються цього питання лише побіжно¹, а тим часом воно становить великий інтерес, оскільки преса була одним з наймогутніших засобів, за допомогою якого Комуністична партія роз'яснювала народним масам основи ленінської політики, залучала їх до активної участі у будівництві нової багатонаціональної союзної держави, виховувала в дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Як відомо, у другій половині 1922 р. склались об'єктивні умови для об'єднання суверенних радянських республік у єдиній союзній соціалістичній державі. 6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) схвалив розроблені В. І. Леніним принципи такого об'єднання на засадах цілковитої добровільності й рівноправності.

¹ О. Я. Просянін. Партійна і радянська преса на Україні в період відбудови народного господарства.— «Під прапором марксизму-ленінізму», К., 1959; В. К. Сульженко. Роль «Правды» у створенні Союзу РСР.— 50 років ленінській «Правде», Львів, 1962; В. А. Рубан. Становлення української радянської преси, К., 1963.

Партійні організації розгорнули роботу по керівництву об'єднавчим рухом. Питання про утворення СРСР було винесено на обговорення трудящих.

11 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало розглянути шляхи дальшого розвитку державних взаємовідносин між радянськими республіками на Пленумі ЦК, а також широко популяризувати ідею створення СРСР у пресі. Зокрема, відповідні вказівки отримала газета «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У². Пленум ЦК КП(б)У (16—17 жовтня) схвалив рішення жовтневого Пленуму ЦК РКП(б) і зобов'язав Політбюро ЦК КП(б)У розгорнути роботу по роз'ясненню трудящим основних принципів побудови союзної держави. 23 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило надіслати губкомам директиву: «Підняти агітацію за союзне об'єднання радянських республік». Членам ЦК КП(б)У доручалося виступати в пресі з статтями про утворення СРСР³. ЦК КП(б)У надіслав губкомам спеціальну телеграму про агітаційну кампанію з цього питання. У планах роботи губкомів, укомів партії на жовтень, листопад і грудень 1922 р., а також на перше півріччя 1923 р., та в інших документах діяльність по роз'ясненню значення утворення Союзу РСР визначалася як найважливіша політична кампанія⁴.

ЦК КП(б)У вжив заходів до зміцнення партійної та радянської преси, розширення сітки газет, збільшення їх тиражів, подолання так званої «газетної кризи», що виникла в зв'язку з переходом газет і видавництв на господарський розрахунок. ЦК РКП(б) виділив значні кошти для преси України, а у липні 1922 р. зобов'язав Держвидав РРФСР виділити для періодичної преси України 19% з його бюджету⁵. У серпні до списку на одержання субсидій було включено 29 газет України. Протягом жовтня—листопада ЦК РКП(б) виділив для преси УРСР 210 млрд., а в лютому 1923 р.— 300 млрд. крб.⁶

Восени 1922 р. поступово почала відновлюватись мережа газет, що різко скоротилася в період «газетної кризи», стали зростати тиражі. Якщо в липні—серпні 1922 р. на Україні видавалося 24 газети, то у травні 1923 р.— 65. Більш як утричі зріс їх тираж і становив 385 тис. примірників⁷. На 1 травня 1924 р. на Україні виходила 71 газета тиражем 600 тис. примірників⁸. ЦК КП(б)У, губкоми систематично контролювали виконання пресою рішень жовтневого Пленуму ЦК КП(б)У. Про це свідчать документи агітпропвідділу ЦК КП(б)У від 19 жовтня і 11 грудня 1922 р. В них зазначено, що у пресі вміщувалися статті, в яких роз'яснювався характер союзного об'єднання⁹.

17 жовтня в газетах з'явилися перші матеріали, присвячені дальшому розвитку державних відносин між незалежними радянськими республіками. Республіканські газети «Коммунист», «Вісті ВУЦВК» вмістили докладні звіти про роботу III сесії ВУЦВК, що обговорювала питання про взаємовідносини між радянськими республіками. «Коммунист» відкривався великою «шапкою» через усю першу сторінку:

² Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, К., 1963, стор. 242—243.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 18, арк. 184.

⁴ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 540, арк. 61, 78; од. зб. 791, арк. 36; ф. 32, оп. 1, од. зб. 987, арк. 152.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 116, арк. 83.

⁶ Там же, од. зб. 704, арк. 142; од. зб. 708, арк. 169; од. зб. 251, арк. 33.

⁷ Звіт ЦК КП(б)У Сьомій Всеукраїнській партійній конференції, Харків, 1923, стор. 109; «Знамя коммунизма», 1924, № 4, стор. 48.

⁸ «Знамя коммунизма», 1924, № 4, стор. 48—49.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 574, арк. 196, 249.

«Союз Радянських Соціалістичних Республік». Під нею було вміщено запит члена ВУЦВК Е. І. Квірінга, який за дорученням депутатів Київської, Донецької і Харківської губерній порушив питання про необхідність якнайтіснішого єднання УРСР з РРФСР та іншими радянськими республіками, а також відповідь уряду, виступи депутатів, резолюція «Про відносини між радянськими республіками», що, зокрема, зазначала: «Сесія ВУЦВК, підкреслюючи повну рівноправність усіх радянських республік, що договорюються, і повну добровільність їх тісного робітничо-селянського союзу, вважає за необхідне доручити урядові ввійти в переговори з урядами радеспублік про оформлення загальносоюзних органів законодавчих і виконавчих (союзні ЦВК і РНК) і, зокрема, органів, які керують зовнішньою, як загальною, так і торговельною політикою». Від імені робітників і селян України депутати одностайно висловили певність, що новий державний союз зміцнить усі радянські республіки, сприятиме якнайшвидшій відбудові їх господарства, розвитку національної культури, посилить темпи соціалістичного будівництва.

У передовій статті «Союз Радянських Соціалістичних Республік» викладалися причини, що вимагали перегляду існуючого союзного договору. Редакція знайшла вдалу, дохідливу форму і для показу широким колам читачів того, що за об'єднання України з РРФСР та іншими радянськими республіками одностайно голосували саме представники трудового народу — робітники і селяни. В цьому ж номері під рубрикою «Депутати робітничого парламенту» вміщено портрети і короткі біографії кількох депутатів. Серед них представник Волині Н. Дубовий — робітник, більшовик з 1905 р., колишній червоногвардієць; О. Суханова — безпартійна робітниця залізопрокатного заводу в Катеринославі; Дубович — вантажник, учасник жовтневих боїв у Петрограді, профспілковий працівник в Одесі; О. Ф. Патко — селянин-незаможник з Чернігівщини.

На просьбу редакції, своїми думками про III сесію ВУЦВК ділилися її учасники — робітники, селяни, відомі партійні й державні діячі, зокрема заступник голови Раднаркому УРСР М. В. Фрунзе, секретар ВУЦВК А. В. Іванов, голова Подільського губвиконкому В. І. Порайко та інші. Надрукована тут же розмова кореспондента газети з М. В. Фрунзе докладно висвітлює причини, що зумовили необхідність створення союзної держави.

Докладні звіти про III сесію ВУЦВК опублікували губернські газети. Харківський «Пролетарій», коментуючи рішення сесії, відзначав непохитну рішучість трудящих молоді Країни Рад об'єднати свої зусилля, створити могутню союзну державу, зірвати будь-які спроби ворогів підірвати цю єдність і братерський союз¹⁰. Створення Союзу РСР несе радянським республікам «дальше зміцнення і нові перемоги», — говорилися в статті, вміщеній чернігівською газетою «Красное знамя»¹¹.

Республіканські, губернські, повітові газети систематично друкували матеріали, що показували одностайне схвалення трудящими рішень III сесії ВУЦВК, говорили про палке прагнення українського народу об'єднатися з російськими та іншими народами в союзній соціалістичній державі. Газета трудящих Поділля вмістила резолюцію засідання Вінницької міської Ради на доповідь про роботу III сесії ВУЦВК, що зазначала: «Рада вітає постанову сесії в питанні про взаємовідносини між соціалістичними республіками у вигляді Союзу Ра-

¹⁰ «Пролетарій», 17 жовтня 1922 р.

¹¹ «Красное знамя», 22 жовтня 1922 р.

дянських Соціалістичних Республік»¹². У статті про підсумки губернського з'їзду Рад Волині «Волинський пролетарий» повідомляв: «Внутрішня і зовнішня політика Радянської влади зустріла повне схвалення з'їзду. В своїй резолюції на політичну доповідь з'їзд визнав необхідним далі згуртування радянських соціалістичних республік в єдиний Союз Радянських Соціалістичних Республік, щоб створити більш міцний, єдиний пролетарський фронт проти єдиного фронту наступаючої буржуазії»¹³.

Газети з номера в номер роз'яснювали трудящим засади, на яких створюватиметься Союз РСР, наголошували на добровільному характері об'єднання республік, на міцних гарантіях їх суверенітету, на широких можливостях розвитку господарства і культури, розкривали докорінні відмінності між радянською багатонаціональною державою і буржуазними багатонаціональними державами. До висвітлення цих питань редакції залучали визначних партійних і радянських діячів, кращих публіцистів.

Голова ВУЦВК Г. І. Петровський просто і дохідливо розповів на сторінках «Коммуниста» про причини об'єднання республік, викрив експлуататорську та шовіністичну суть багатонаціональних буржуазних держав¹⁴. 26 листопада у статті «Ще про СРСР» він затаврував буржуазних націоналістів — найманців іноземного капіталу, які прагнули «заради щастя халіфа на годину рвати країну на шматки, продавати її». 10 грудня у тій же газеті всеукраїнський староста підкреслив величезне значення утворення СРСР для українського та інших народів радянських республік.

19 листопада 1922 р. «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», ряд губернських газет вмістили скорочений текст розмови кореспондента «Правды» з наркомом у справах національностей Й. В. Сталіним *. Останній відзначив, що в основу нового союзного договору буде покладено принцип добровільності, причому за кожною республікою зберігатиметься право виходу із союзу. У статті завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У С. Діманштейна розповідалося про переваги союзного об'єднання, роз'яснювалася національна політика Комуністичної партії. При цьому підкреслювалося, що «національна політика Компартії і Радянської влади ні на волосину не змінюється. Ніхто нікому нічого не нав'язує, кожна нація нашої федерації зберігає всі свої суверенні права»¹⁵. Такими матеріалами газета давала відсіч українським буржуазним націоналістам, які галасували з приводу того, що утворення СРСР нібито позбавить Україну національної незалежності.

Якщо передові статті «Коммуниста» викладали основні принципи побудови Союзу РСР здебільшого в чіткому лаконічному стилі, то передові «Селянської правди» — у формі бесіди з читачем, до якої звикли селяни. Ось як уміло і тактовно роз'яснювала селянам зміст лєнінських настанов про об'єднання радянських республік одна з передових статей: «Що найважливіше тепер у нас, в Радянській Республіці? Що, насамперед, треба робити і на що віддати найбільше сил? Кожний знає: треба укріпляти робітничо-селянську владу і відроджувати народне господарство. Але й це ще не відповідь. Треба відповісти точніше, а саме: як зміцнювати Радянську владу і з чого починати відро-

¹² «Известия Подольского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета», 24 жовтня 1922 р.

¹³ «Волинський пролетарий», 3 грудня 1922 р.

¹⁴ «Коммунист», 19 жовтня 1922 р.

* В українській пресі цей матеріал поданий як розмова Й. В. Сталіна з співробітником Роста.

¹⁵ «Коммунист», 23 листопада 1922 р.

джувати господарство. Цю відповідь дала VII Всеукраїнському з'їздові Рад телеграма товариша Леніна. Радянська влада буде кріпка, коли буде встановлено між всіма радянськими соціалістичними республіками братерський союз, що забезпечуватиме єдиний радянський фронт проти капіталістичних держав. Спільне військо, спільні залізниці, пошта, телеграф, спільна закордонна політика й закордонна торгівля, однакові гроші — ось що зв'яже всі республіки в єдиний Радянський Союз, на який з острахом дивитимуться буржуї. Але разом з тим кожна республіка лишається незалежною в своїй внутрішній політиці, в справах земельних, освітніх, судових, охорони здоров'я і т. д. Кожна має свій уряд і кожна посилає своїх представників до складу уряду союзного»¹⁶.

Проте складні питання, пов'язані з утворенням Союзу РСР, не завжди правильно висвітлювалися на сторінках української преси. Траплялися випадки, коли основні принципи майбутнього союзного договору викладалися плутано. Мали місце і спроби протягнути на газетні шпальти шкідливі погляди, що суперечили ленінським настановам у державному будівництві. Це стосується ряду виступів виразника ухилу в бік конфедералізму Х. Раковського, а також П. Солодуба¹⁷.

Преса широко показувала, як розвивається об'єднавчий рух в усіх радянських республіках, виховувала у робітників і селян Української РСР почуття нерозривної єдності і братерства з трудящими всіх радянських республік. У передовій статті з приводу звільнення Червоною Армією Владивостока «Вісті ВУЦВК» наголошували на тому, що це — перемога всіх радянських республік¹⁸. «Білорусія за Союз Радянських Соціалістичних Республік» — під таким заголовком «Коммунист» повідомив, що білоруський народ палко підтримує рішення III сесії ВУЦВК¹⁹. «Вісті ВУЦВК» передрукували з газети «Бакинський рабочий» розмову з головою Азербайджанського ЦВК С. А. Агамалі-огли про Союз РСР, а також звіт про роботу конференції Компартії Азербайджану, яка ухвалила «вітати утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік з РРФСР, України, Закавказзя й Білорусії як єдино можливу форму юридичного та фактичного зміцнення єдності Радянської федерації»²⁰. 23 листопада «Коммунист» і «Вісті ВУЦВК» надрукували повідомлення з Тифліса про конференцію партійних організацій Грузії, Вірменії, Азербайджану, яка схвалила проект утворення Союзу РСР. Як відомо, питання про утворення Союзу РСР обговорював VII Всеукраїнський з'їзд Рад, на ім'я якого надіслав телеграму В. І. Ленін. Говорячи про завдання делегатів, Володимир Ілліч на перше місце поставив об'єднання республік в Союз РСР: «Від правильного розв'язання цього питання залежить дальша організація нашого державного апарату...»²¹. Газети опублікували телеграму В. І. Леніна, виклад промови Г. І. Петровського, звіту уряду, доповіді М. В. Фрунзе про об'єднання радянських республік, промов делегатів, вмістили одноставно затверджені з'їздом «Декларацію про утворення Союзу РСР» та «Основи Конституції РСР», вітальні телеграми В. І. Леніну, а також інші документи²². «Новий союзний договір, над виробленням якого зараз працює колективна державна думка трудящих і в окремих республіках і автономних областях і який дістане вищу санкцію на союзному

¹⁶ «Селянська правда», 13 грудня 1922 р.

¹⁷ «Вісті ВУЦВК», 10 грудня 1922 р.

¹⁸ «Вісті ВУЦВК», 27 жовтня 1922 р.

¹⁹ «Коммунист» 27 жовтня 1922 р.

²⁰ «Вісті ВУЦВК», 15, 16 листопада 1922 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 401.

²² «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 12, 14 грудня 1922 р.

з'їзді в Москві,— писав 10 грудня 1922 р. «Коммунист»,— спрямований на те, щоб, здійснюючи послідовно єдність у військовій і господарській галузях, забезпечити максимальне нагромадження могутності нашої союзної країни, водночас із цим сприяючи максимальному розвитку культури в окремих її частинах». Газета зосереджувала увагу читачів на тісному зв'язку завдань швидкої відбудови промисловості та сільського господарства, піднесення добробуту й культури трудящих з об'єднанням радянських республік²³.

Преса глибоко розкривала історичне значення з'їзду. Газета «Вісті ВУЦВК» писала: «Делегати Сьомого Всеукраїнського з'їзду Рад виконали свій обов'язок перед робітничо-селянською Україною, що з напруженою увагою стежила за працею своїх обранців і нині, пройнята новою хвилю творчої енергії, піде прискореними кроками по шляху, накресленому з'їздом»²⁴.

Преса України докладно розповідала про X Всеросійський з'їзд Рад, що обговорював питання про утворення Союзу РСР. За п'ять днів до його відкриття «Коммунист» запровадив спеціальну рубрику «Напередодні X з'їзду Рад». 19 грудня 1922 р. газета надрукувала статтю М. І. Калініна про завдання з'їзду, інформацію про від'їзд до Москви делегатів України, обраних VII Всеукраїнським з'їздом Рад, повідомлення про прибуття численних делегацій братніх радянських республік. Роботу з'їзду висвітлювали спеціальні кореспонденти редакції; один з них зустрівся з М. І. Калініним і розповів, що Михайло Іванович дав високу оцінку рішенням III сесії ВУЦВК і VII Всеукраїнського з'їзду Рад, відзначив, що Союз РСР — це перша в історії спроба тісного добровільного єднання рівноправних незалежних республік²⁵.

«Вісті ВУЦВК» у передовій «Десятий і перший» глибоко показали значення наступних X Всеросійського і I Всесоюзного з'їздів Рад, а день, коли буде проголошено про утворення СРСР, назвали датою всесвітньої історії²⁶.

Газети вмістили докладний виклад матеріалів з'їзду і прийнятих ним документів, а також ряд статей, що роз'яснювали їх зміст²⁷.

Широко висвітлювали газети роботу I Всесоюзного з'їзду Рад, який затвердив Декларацію та Договір про утворення СРСР²⁸.

Рішення I Всесоюзного з'їзду Рад про утворення СРСР було результатом величезної політичної та організаторської роботи Комуністичної партії, тріумфом її лєнінської національної політики.

Преса глибоко роз'яснювала найширшим народним масам зміст рішень I Всесоюзного з'їзду Рад.

Перша сторінка «Вістей ВУЦВК» за 31 грудня 1922 р. відкривалася такими закликами: «З новим роком до нової праці у нових умовах життя!», «Хай живе Союз Соціалістичних Радянських Республік — перший осередок майбутньої Всесвітньої комуні!» У передовій статті йшлося про великі успіхи, здобуті протягом 1922 р., вінцем яких є утворення Союзу РСР. В інших матеріалах, присвячених економічним і фінансовим проблемам, міжнародному становищу країни, вказувалося на нові великі можливості, що їх відкриває об'єднання радянських республік в союзну державу. 3 січня 1923 р. «Коммунист» опублікував статтю Г. І. Петровського «Новий рік і перспективи Радянської влади» —

²³ «Коммунист», 13, 14, 15 грудня 1922 р.

²⁴ «Вісті ВУЦВК», 15 грудня 1922 р.

²⁵ «Коммунист», 26 грудня 1922 р.

²⁶ «Вісті ВУЦВК», 20 грудня 1922 р.

²⁷ «Коммунист», 27, 28, 29 грудня 1922 р.; «Вісті ВУЦВК», 26, 27, 28 грудня 1922 р.

²⁸ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 31 грудня 1922 р.; 3, 4 січня 1923 р.

про підсумки з'їздів Рад. «З нами не було т. Леніна,— зазначалося статті,— але дух його був як на Всеросійському з'їзді, так і на з'їзді Рад Союзу. Кожний з ораторів, висвітлюючи те чи інше питання, керувався закладеними т. Леніним разом з передовими робітниками країни засадами».

Трудящі Радянської України з величезним ентузіазмом вітали рішення I Всесоюзного з'їзду Рад. Їхні думки і почуття знайшли яскраве відображення на сторінках преси. «Селянська правда» назвала день проголошення СРСР днем всенародного свята, яке завжди відзначати меться українським народом і всіма народами Радянського Союзу як знаменна перемога ленінської національної політики²⁹. «Коммунист» повідомляючи про роботу Луганської повітової партійної конференції писав, що у прийнятій резолюції «конференція визнала цілком правильною форму Союзу Радянських Республік, в якій кожен член рівноправний»³⁰. Київська газета «Пролетарская правда» вмістила резолюцію пленуму міської Ради, що схвалювала рішення з'їздів і висловлювала тверду «певність, що новостворений Союз Радянських Республік буде могутнім оплотом пролетарської революції, яка наростає і усьому світі»³¹.

У процесі боротьби за створення радянської багатонаціональної держави Комуністична партія долала опір класових ворогів, великодержавних шовіністів і місцевих націоналістів, викривала буржуазних ідеологів, які зводили наклепи на ленінську національну політику, намагалися підірвати дружбу радянських народів. Преса допомагала партії зривати маски з ворогів.

Шалений опір об'єднавчому рухові, входженню України до СРСР чинили члени легальної дрібнобуржуазної націоналістичної партії укапівців, які заявляли, що утворення СРСР нібито призведе до втрати Україною своєї незалежності. Преса викривала облудну пропаганду укапівців, показувала трудящим їхнє справжнє обличчя. У статтях і промовах першого секретаря ЦК КП(б)У Е. І. Квірінга, голови Раднаркому України В. Я. Чубаря, голови ВУЦВК Г. І. Петровського та інших партійних і радянських діячів, у редакційних матеріалах було дано глибокий аналіз ворожої діяльності укапівців, їхньої націоналістичної ідеології, всебічно обґрунтовано життєву необхідність зміцнення багатонаціональної союзної радянської держави³².

Тільки-но з'явилися повідомлення про рішення III сесії ВУЦВК, як зарубіжна капіталістична преса, брудні листки української буржуазно-націоналістичної еміграції зчинили галас про «поглинання» республік, у тому числі й України, союзною державою, про «знищення» її суверенітету, «загибель» української культури тощо. Партійно-радянська преса дала рішучу відсіч наклепникам, систематично друкуючи публіцистичні статті, інтерв'ю з керівниками Комуністичної партії та уряду України, працівниками зарубіжних представництв УРСР, фейлетони³³.

Газети наполегливо виховували у трудящих почуття дружби до російського та інших народів радянських республік, вміщуючи матеріали про розширення економічного співробітництва УРСР з РРФСР, про велику допомогу російському народу, ЦК РКП(б), центральних

²⁹ «Селянська правда», 4 січня 1923 р.

³⁰ «Коммунист», 16 березня 1923 р.

³¹ «Пролетарская правда», 12 січня 1923 р.

³² «Коммунист», 20 липня, 22 жовтня, 1, 25 листопада, 12, 31 грудня 1924 р.

³³ «Коммунист», 22 жовтня, 25 листопада, 13 грудня 1922 р., 29 березня, 26 жовтня 1923 р., 12 грудня 1924 р.; «Вісті ВУЦВК», 1, 6 вересня, 7, 19 жовтня, 7 листопада 1923 р.

органів РРФСР і СРСР українському народові у відбудові господарства, у розвитку своєї культури, національної за формою, соціалістичної за змістом.

Плідну роботу виконала українська преса, роз'яснюючи широким масам конституційні основи СРСР як союзної держави. Систематично друкувалися матеріали про розроблення проекту союзної Конституції, про обговорення цього питання у ЦВК СРСР, ВУЦВК, вищих радянських органах інших республік, на партійних з'їздах і конференціях. Із статтями про основні положення Конституції СРСР, у тому числі про створення другої палати ЦВК СРСР, виступали в газетах М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Е. І. Квірінг, Д. З. Мануйльський, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, а також провідні публіцисти. Широко висвітлювалася діяльність VIII Всеукраїнського з'їзду Рад, який розглянув питання про Конституцію СРСР і одностайно ратифікував її, та II Всесоюзного з'їзду Рад, на якому було остаточно затверджено Конституцію СРСР — першу Конституцію єдиної союзної держави³⁴.

Об'єднання радянських республік в союзню соціалістичну державу було величезною перемогою ленінської національної політики Комуністичної партії. В. І. Ленін дав теоретичне і практичне розв'язання національного питання, він був натхненником і організатором утворення СРСР — багатонаціональної держави нового типу. «Під керівництвом Леніна було створено багатонаціональну соціалістичну державу СРСР — добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя»³⁵.

Роз'яснюючи трудящим основи ленінської національної політики, принципи створення СРСР, викриваючи буржуазних націоналістів усіх мастей, преса залучала широкі трудящі маси до активної участі у державному, господарському і культурному будівництві, виступала як справжній глашатай дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, з честю виконувала свою роль колективного пропагандиста, агітатора і організатора.

³⁴ «Коммунист», 21, 28 лютого, 3, 8, 10 березня, 18 листопада, 7, 8 грудня 1923 р. 1, 5, 17, 18, 20, 24, 29 січня, 5, 7 лютого, 21, 23 жовтня, 2 листопада, 12 грудня 1924 р.

³⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 29

ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В XVII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

М. Т. ДЯЧЕНКО

Тема заселення Слобідської України здавна привертала до себе увагу дослідників. В останній чверті XVIII ст. І. О. Переверзев¹ написав історію Харківського намісництва, протягом XIX — на початку XX ст. вийшли праці Г. Ф. Квітки, Філа-

¹ Типографическое описание Харьковскаго наместничества, М., 1788.

рета, П. Головинського, І. Срезневського, М. Петрова, І. Міклашевського, Є. Альбовського². Важливий вклад у вивчення Слобідської України вніс акад. Д. І. Багалій, який розробляв питання про її заселення³.

У післяжовтневий період зверталися до проблеми В. Юркевич, Є. П. Овчаренко, А. А. Новосельський, О. М. Апанович, А. Г. Слюсарський та інші історики⁴. Однак деякі питання залишилися ще недостатньо висвітленими, а окремі — зовсім не вивченими. До них належить тема про етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст. Багатий фактичний матеріал вищеназваних праць дає можливість встановити послідовність заселення окремих районів Слобідської України у досліджуваний період, що зумовлювалось рядом причин, у тому числі внутрішнім і зовнішнім становищем України та планами царського уряду по захисту південних окраїн Росії від татарської навали.

Після розгрому польсько-шведської інтервенції російський уряд, продовжуючи боротьбу проти спустошливих нападів кримських татар, у другій чверті XVII ст. відновив оборонне будівництво на півдні країни. В 1635 р. тут почалися великі роботи, що закінчилися спорудженням так званої «Белгородської смуги». Головними її пунктами були міста (близько десяти), збудовані з 1635 по 1640 р.⁵ По лінії міст: Вольне, Хотмизьк, Карпов, Болховець, Белгород, Короча, Новий Оскіл, Усерд і далі на схід до Дону оборонна смуга перекрила головні шляхи нападів кримських татар — Муравський шлях, Ізюмську і Кальміуську сакми, що значно поліпшило захист південних окраїн Московської держави. Це будівництво викликало прилив сюди російських служилих людей і селян, які уряд на пільгових умовах наділяв землею і різними угоддями. Одночасно йшло переселення українців — утікачів від жорстокого гніту панської Польщі в південні степи, з середини XVII ст. почали називатись Слобідською Україною. Охоче зустрічаючи цих переселенців і подаючи їм підтримку, російський уряд у той же час за їх допомогою значно зміцнював південну окраїну Росії.

Зважаючи на досвід боротьби з кримськими татарами, російський уряд будував на південному кордоні розгалужену систему оборони, що включала дальше укріплення міст-фортець. Починаючи з 1637 р., переселенців з України розміщували переважно в містах захисної смуги, а також у прилеглих прикордонних районах. У своїй чолобитній запорізький старшина В. Іванків повідомляв: 10 тис. українців, які 1638 р. перейшли в Росію, обжилися в прикордонних містах Путивль, Лівні,

² Г. Ф. Квитка. Соч., т. IV, Харьков, 1890; Историко-статистическое описание Харьковской епархии, Харьков, 1852; П. Головинский. Слободские казачьи полки, Спб., 1964; И. И. Срезневский. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, Харьков, 1883; Н. Петров. К истории колонизации Слободской Украины. — «Киевская старина», 1888; И. Н. Миклашевский. К истории хозяйственного быта Московского государства, М., 1894; Е. Альбовский. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651—1765 гг.), Харьков, 1895; його ж. Валки, украинный город Московского государства, Харьков, 1905.

³ Д. И. Багалей. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887; його ж. История Слободской Украины, Харків, 1918.

⁴ В. Юркевич. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького, К., 1932; Є. П. Овчаренко. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII вв., її походження і форми. Записки історично-філологічного відділу АН УРСР, кн. XI, К., 1927, стор. 41—102; А. А. Новосельський. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке, М., 1948; Е. М. Апанович. Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648—1654 гг. — Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей, М., 1954, стор. 78—104; А. Г. Слюсарський. Слобідська Україна, Харків, 1954; його ж. Социально-экономическое развитие Слобожанщины, XVII—XVIII вв., Харьков, 1964.

⁵ А. А. Новосельский. Назв. праця, стор. 295.

Єлесь, у тому числі в Корочі і Усерді, що входили до складу Белгородської лінії⁶. Разом з тим важливого значення набувало заселення земель, розташованих на південь від укріпленої смуги і, в першу чергу району між ріками Донець, Мжа (нині Мож) і верхньої течії Ворскли, де проходив Муравський шлях.

Наміри уряду в той період викриває заснування м. Чугуєва. В 1638 р., коли до Белгорода прибула велика група переселенців на чолі з Я. Остряніним, її поселили на Чугуївському городищі (більш ніж за 100 верст від Белгорода вниз по течії Дінця). Даючи дозвіл на це царський уряд розраховував, що будівництво нового укріпленого пункту поблизу Муравського шляху перешкоджатиме татарським набігам⁷.

1640 р. група запорізьких козаків на чолі з К. Сулимою, що перейшла в російську сторожову службу, на Змієвому городищі, де Мжа впадає в Донець, спорудила ще одне укріплення⁸. Особливо посилилось оборонне будівництво в цьому районі після великих татарських нападів протягом 1644—1645 рр. по Муравському шляху, під час яких було спустошено Путивльський, Рильський, Новгород-Сіверський, Курський повіти і Комарицьку волость⁹. 1646 р. у верхній течії Мжі російські служили люди під керівництвом белгородського воеводи Ф. А. Хілкова побудували новий укріплений пункт — місто Валки. Валківська фортеця, розташована безпосередньо на Муравському шляху, стала важливим вузлом оборони¹⁰. Одночасно з Валками, цього ж року на р. Мерло між Муравським і старим Бакаєвим шляхом виникла ще одна фортеця-місто Колонтаїв (будували росіяни — вихідці з Москви)¹¹. А поблизу Чугуєва, вгору по Дінцю, 205 українських переселенців з Опішні заснували Печеніги¹². Влітку наступного року поряд з Колонтаєвим (вгору по річці Мерло) на Городному городищі нову фортецю будували служили люди Хотмизька, Вольного, а також комарицькі драгуни¹³.

Будівництво фортець поблизу кордонів Росії і підвладної Польщі України привело до уточнення державних кордонів, передбачених Поляновською угодою. За розмежуванням 1647 р. до Росії відійшли прикордонні міста Охтирка, Недригайлів, Бобрик та ін. Тепер південно-західний кордон Слобідської України проходив по лінії: Валки, Котельва, Бобрик, Недригайлів, Терни. У зв'язку з цим Белгородська захисна смуга була подовжена на захід до Охтирки.

Дальше укріплення Белгородського рубежу і заселення межиріччя Дінця, Мжі і верхньої течії Ворскли було в прямому зв'язку з визвольною війною українського народу проти панської Польщі.

Після поразки українського війська під Берестечком почалося масове переселення у Росію. Царський уряд у своїй грамоті від 17 липня 1651 р. дав наказ воеводам прикордонних міст приймати «на вечное житье от гонения поляков» українських переселенців і подавати їм все-

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далее — Воссоединение Украины с Россией...), т. I, док. 167, М., 1953, стор. 279—280.

⁷ Воссоединение Украины с Россией..., т. I, док. 145, стор. 251.

⁸ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. IV, стор. 179.

⁹ А. А. Новосельский. Назв. праці, стор. 336—339, 342—353.

¹⁰ Е. Альбовский. Валки, украинный город Московского государства, стор. 8—9.

¹¹ Читения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1885, кн. 2, стор. 34—37.

¹² А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины, стор. 100.

¹³ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем (далее — Материалы для истории колонизации...), т. II, док. № 12, Харьков, 1890, стор. 47—48.

бічну допомогу¹⁴. Невеликі їх групи оселялися в містах захисної смуги на схід від Белгорода, а більші — далі на схід, на Дону. Так, 1652 р. на Белгородській лінії, недалеко від Дону, оселилися 2 тис. чол. на чолі з І. Дзиковським, яким воронезький воевода Арсеньєв за наказом уряду силами російських людей і на державний кошт побудував м. Острогозьк¹⁵.

У наступні роки зміцнювалась західна дільниця рубежу у напрямку на м. Охтирку, яке 1647 р. ввійшло до складу Російської держави, а населення його було насильно вигнане польським урядом у межі України. Тут залишалися тільки сторожові пости, що охороняли оборонні спорудження. В «Росписи против чертежу крепости по черте от речки Северського Донца в русскую сторону до литовского рубежа», датованої 1651 р., є такі рядки про Охтирку: «городок Ахтырской стоит на большой горе у реки у Ворсклы, пуст, делан острогом литовского дела...»¹⁶. 1653 р. в Охтирку прийшли українські переселенці¹⁷, які на наступного року звели новий острог, а слідом за тим під керівництвом воеводи Т. Хрушова побудували «...новый черкасской * город Ахтырской со всякими крепостями». До 1655 р. відноситься вказівка на те, що в місті жило близько 1350 чол. українців на чолі з отаманом Д. Івановим¹⁸. Згодом тут з'явилися і служилі люди, переселені з різних міст Росії¹⁹. З укріпленням Охтирки заселявся весь район Белгородської лінії між Охтиркою і Вольним. У своєму наказі вольновському воеводі Іларіону Каминіну в червні 1654 р. російський уряд ставив завдання «...чтоб он за речкою Ворсклою на крымской стороне... на порожних землях и не в запоедном лесу черкас строил слободами... и в тех местах велеть ему Лариону для береженья от приходу воинских людей сделать крепости...»²⁰.

На період визвольної війни припадає майже повне заселення району в межиріччі Дінця, Мжі і верхньої течії Ворскли. Про існування тут цілого ряду поселень повідомляє перепис про «новые селитьбы и их родимцев на Змиеве, на Бабкине, на Ахтырском, на Салтовском городищах и в иных местах». З цього документа видно, що за переписом 1655 р. тільки в Чугуєві і Чугуївському повіті, в Змієві, Бабці, Салтові, Харкові, Охтирці, Городнему, в Колонтаєві і Колонтаївському повіті жило «служилых черкас и детей их и братьев и зятьев...» 2983 чол.²¹ Така кількість українців (перепис включав тільки чоловіків) не могла оселитись тут тільки протягом 1655 р.

Документи про заселення цього району показують, що 1651 р. в Колонтаївському повіті на р. Мерло осіла значна група українських козаків і селян з Корсуня, заснувавши Краснокутськ²². У той же час

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией..., т. III, док. № 44, стор. 93—94.

¹⁵ Н. И. Костомаров. Богдан Хмельницкий, 3 вид., т. III, Спб., 1870, стор. 5; П. Головинский. Назв. праця, стор. 57—63.

¹⁶ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 332, спр. 3, арк. 525.

¹⁷ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. III, стор. 110.

¹⁸ Черкаси — назва українських козаків в офіціальних актах Російської держави у другій половині XVI — першій половині XVIII ст.

¹⁹ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 258, спр. 1, арк. 18 стовп. 389, спр. 1, арк. 34; стовп. 392, спр. 5, арк. 143—192.

²⁰ Материалы для истории колонизации..., т. I, док. 10, стор. 23—33.

²¹ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Безгласний стіл, стовп. 223, спр. 1, арк. 1.

²² Там же, спр. 5, арк. 26—32; За списками охтирських, зміївських, харківських і колонтаївських черкас (Белгородський стіл, стовп. 392, спр. 5—8, арк. 143—221) і зазначених містах налічувалося приблизно 2170 чол. тільки служилих черкас.

²² Материалы для истории колонизации..., т. I, док. 30, стор. 72.

українці заселили Городнє, Хухру²³, Колонтаїв. За «Списком колонтаївських черкас» 1655 р. тут жило 218 козаків на чолі з сотником Яковом Котляренком²⁴. Десь у 1652—1654 рр. там, де зливалися річки Лопань і Харків, виникла Харківська слобода. Першими її жителями стали 37 українських сімей*. Згодом сюди прибуло ще 530 родин на чолі з «атаманом Иваном Васильевичем, сыном Крывошлыка», про що свідчить чолобитна черкас про наділення їх землею та угіддями, а також царський наказ Ромодановському виконати прохання українських переселенців²⁵. У 1655 р. відповідно до іменного «Списку харківських черкас» тут уже проживали 587 козаків, поділені на шість сотень²⁶. У ті ж роки, коли заселявся Харків, поблизу від нього виникли слободи Вільшана (заснована групою українських переселенців з Богуславської Вільшани на Київщині), Липці, де поселилось 800 чол. українських козаків і селян²⁷ та інші населені пункти. Одночасно з Харковом на початку 50-х років XVII ст. виникло і українське поселення на Змієвому городищі, де за даними 1655 р. жило 410 козаків на чолі з отаманом Т. Софронівим і сотником Д. Михайловим²⁸. 1656 р. з прибуттям воеводи І. І. Ржевського тут, як і в Харкові, почалось будівництво дерев'яної фортеці²⁹. Неподалік від Змієва в 1653—1654 рр. виникли Мохнач, Хорошеве³⁰.

На період визвольної війни припадає і заселення Чугуївського повіту. В самому Чугуєві групи по 25 і 58 родин осіли в 1653—1654 рр.³¹ 1652 р. 5 сімей з м. Грунь на Полтавщині, поселившись під Чугуєвим, поклали початок заснуванню села Малинівки³². Тривало даліше заселення Печеніги: 1652 р. тут оселилось 50 сімей українських переселенців³³, а наступного року — 45 на чолі з І. Волошиним³⁴. Укріплювався і Салтів. Ще 1640 р. «...черкасы в том бортном ухожем Салтовском юрту почали строиться и пасеки завели...»³⁵. 1652 р. на Салтівському городищі з метою охорони татарського броду осіли 19 російських служилих людей³⁶, а згодом українці.

Наведений матеріал не дає вичерпного списку всіх поселень, що виникли в цьому районі в період визвольної війни, але повністю стверджує перепис 1655 р. Заселення межиріччя Дінця, Мжі і верхньої течії Ворскли українцями дало можливість вже в середині 50-х років XVII ст. наче клином просунути кордон Російської держави далеко на

²³ А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины, стор. 92.

²⁴ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 392, спр. 8, арк. 215—221.

* Цю дату заснування Харкова стверджують в своїх працях І. Переверзев, І. Срезневський, П. Головинський, Д. Багалій, В. Юркевич, А. Слюсарський та інші. Фідарет, Гумілевський, К. Шелков, Є. Альбовський вважали, що Харків засновано у 1650—1651 рр. Але в обох випадках заснування міста припадає на період визвольної війни.

²⁵ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Безгласний стіл, стовп. 223, спр. 4, арк. 54—55.

²⁶ Там же, Белгородський стіл, стовп. 392, спр. 7, арк. 205—214.

²⁷ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. II, стор. 161.

²⁸ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 392, спр. 6, арк. 193—204.

²⁹ Там же, стовп. 394, спр. 3, арк. 135, 159—160.

³⁰ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. III, стор. 159; від. IV, стор. 89.

³¹ А. Г. Слюсарський. Слобідська Україна..., стор. 41—42.

³² Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 16, Харьков, 1905, стор. 49.

³³ Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 353, спр. 27, арк. 8.

³⁴ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. IV, стор. 98.

³⁵ Там же, стор. 281.

³⁶ Там же, стор. 282.

південь від Белгородської межі й надійно перекрити Муравську сакму — головний шлях нападу татар на російські землі³⁷.

З возз'єднанням України з Росією, коли південно-західний кордон Російської держави фактично перестав існувати, уряд вирішив заселити також колишній прикордонний район, розташований на північ від Белгородської смуги.

О. М. Апанович підкреслює, що для збереження українських переселенців від помсти польських урядників і шляхти, російський уряд поселяв їх у значній віддалі від кордону. наприклад, у Комарицькій волості, за 50 верст від прикордонного рубежу³⁸. У грамоті 17 липня 1651 р., що регламентувала поселення на території Росії переселенців з України, зазначалося, що «...в ближних наших украинных городах жить им для ссоры нельзя»³⁹. Коли 1652 р. українські переселенці на чолі з І. Дзиковським попросили дозволу оселитись на Заводицькому городищі (на місці майбутньої Ворожби) уряд відповів негативно і поселив їх поблизу Воронежа. І тільки з возз'єднанням України з Росією почалося заселення цього району.

Одними з перших населених пунктів на цих землях після Переяславської ради були слободи Терни і Ворожба. Заснування першої припадає на 1643 р. 1647 р. Терни опустіли. Тільки 1654 р. сюди прийшло понад 50 родин українських переселенців⁴⁰, а наступного року — ще 250. 1654 р. засновано було Ворожбу⁴¹.

У центрі західного району виникло місто Суми. Як дізнаємось з чолобитної переселенців 1655 р. «города Ставища черкасы атаман Герасимита Кондратьев и рядовые казаки всех сто человек... пришли из-за Днепра.. з женами и детишками и пришед стали на После реке подле речки Сум на Берлицком городище»⁴². На прохання переселенців царський уряд своїм рішенням 25 червня 1655 р. дозволив їм оселитись на цьому місці. Через рік постало питання про будівництво тут фортеці. В указі Олексія Михайловича боярину Г. С. Куракіну повідомлялось, що «...Кирилу Арсеньеву, сыну Афанасьеву велено от татарские украинны на Сумине городище город вновь устроить и в том городе быть до нашего указа... А наш наказ велено из Разряда дать и служилых людей... и наряду пучежного зелья в Сумино отпустить...»⁴³. Про будівництво міста воевода Арсеньєв 1657 р. писав царю: «...велено мне... в новом Сумином городище город ставить со всякими крепостями и черкас стронть на вечное житье пашнею и санными покосами и всяким угодем... И город, государь, со всеми крепостями, я, холоп твой, отдала весь в дубовом лесу, башни и стены и бойницы и тайник сделал и черкас дворами и гумнами и огородами устроил...»⁴⁴. Будували Сумську фортецю два роки. Про це свідчить і опис Сум 1686 р., де зазначено, що К. Борисов, вступаючи на посаду Сумського воеводи, в числі інших документів прийняв «Книги строельные городу Сумину воеводи

³⁷ За документом «Починка крепостей по черте, устройство вала и башен на Муравском шляху» (ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Безгласний стіл, стовп. 223, спр. 5, арк. 40) від 1655 р. відомо, що на Муравському шляху, біля Валок белгородськими «служилими людьми всяких чинов» було насипано вал висотою в два сажени, на якому встановлено башти. В 100 сажнях на південь від валу був рів шириною в два, а глибиною півтора сажні.

³⁸ Е. М. Апанович. Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны. — Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей, стор. 89.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией..., т. III, док. № 44, стор. 94.

⁴⁰ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 1035, арк. 502.

⁴¹ В. Юркевич. Назв. праця, стор. 134—136.

⁴² ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 405, арк. 735—736.

⁴³ Там же, стовп. 394, спр. 6, арк. 136.

⁴⁴ Там же, стовп. 389, спр. 11, арк. 22.

Кирила Арсеньева, за рукою курченина Григория Мезенцева 165 і 166 (1657 і 1658) годов»⁴⁵. Після спорудження укріплень, тобто в 1658 р., жителям Сум були відведені земельні угіддя, розташовані на 10 верст навколо міста. А 1659 р. повідомлялось про існування в Сумах міської ратуші⁴⁶.

Багато документів переконливо свідчать, що місто виникло після возз'єднання України з Росією, а не 1652 р., як це доводили майже всі дослідники Слобожанщини⁴⁷.

У другій половині 50-х років XVIII ст. одночасно з заснуванням Сум у цьому районі виникли Боромля, Лебедин, Нижня Сироватка та інші поселення. При будівництві Боромлі у царській грамоті 1657 р. белгородському воєводі Г. Ромодановському вказувалося, що «...меж Вольного и Олешни на речке на Боровле поселились вновь черкасы атаман Корней Васильев с товарищи четьреста двадцать пять человек и отстроили в том месте город»⁴⁸. 1658 р. К. Мишков за наказом Ромодановського «...построил в новом Лебяжьем городе подле речки Ольшанки черкас... на вечное житье...»⁴⁹. За даними Філарета, у 1659 р. вже існував Лебединський округ⁵⁰. Відповідно до інструкції, виданої 2 грудня 1659 р. Сумською міською ратушею, М. Малишевський в гирлі річок Сироватки і Крупця «для учреждения Слободського полку войсковой службы казаков» заснував Нижню Сироватку⁵¹.

Наступного року велика група переселенців з Київщини поклала початок с. Злодіївка, що з кінця XVIII ст. стало називатися Верхньою Сироваткою. Протягом 1654—1660 рр. виникли Будилка, Журавне, Пожня, Стецьківка, Стара Рабинь, Тростянець, Червлена. Відповідні умови, створені урядом для українських переселенців, захист місцевості Белгородською смугою, приваблювали сюди значну кількість людей, особливо з Правобережної України.

Тяжкий гніт з боку польської шляхти та частини української шляхетсько-старшинської верхівки викликав нові хвилі переселень. На початку 60-х років XVII ст. розпочалося заселення великого району між Дінцем і Осколом, у центрі якого пролягав один з головних шляхів нападів кримських татар — Ізюмська сакама.

На той час тут існувало єдине місто — Цареборисів. Побудоване 1600 р. як опорний пункт-інформатор у системі сторожової служби на південній окраїні Росії, місто за часів польсько-шведської інтервенції обезлюділо, і 1612 р. його зруйнували татари. Друге заселення Цареборисова розпочалося з середини 50-х років XVII ст. Вже 1655 р. українці осіли на Цареборисівському городищі і почали будівництво фортеці, а у 1657 р. поселенці були «устроены дворами и землей»⁵². Відновлення міста швидкими темпами входило в плани російського уряду, бо Цареборисів був розташований майже на самій Ізюмській сакамі.

Першим поселенням початку 60-х років XVII ст. у цьому районі було м. Балаклія, засноване групою українців. 6 липня 1663 р. отаман Яків Черніговець звернувся з проханням в Белгород про дозвіл закли-

⁴⁵ Матеріали для истории колонизации..., т. I, док. 31, стор. 145.

⁴⁶ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. III, стор. 335, 363.

⁴⁷ Першим, хто критично переглянув матеріали про заснування м. Сум був В. Юркевич. У праці «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького» він довів заснування міста у 1655 р.

⁴⁸ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 404, спр. 1, арк. 10.

⁴⁹ Матеріали для истории колонизации..., т. I, док. 28, стор. 94.

⁵⁰ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. III, стор. 441.

⁵¹ Там же, стор. 363.

⁵² ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Безгласний стіл, стовп. 223, спр. 5, арк. 29, 31—32; Белгородський стіл, стовп. 384, спр. 25, арк. 223—225; стовп. 389, спр. 15, арк. 49—50.

кати з «черкаських заднепровських городів охочих черкас многих людей» і побудувати місто на Дінці, на одній з татарських переправ. Після огляду місцевості посланці воеводи вирішили будувати фортецю на Дінці в гирлі р. Балаклії. 1664 р. Я. Черніговець у розмові з Г. Ромодановським повідомив, «...что он призвал охочих черкас с двести семей и на том месте, на реке Донце, меж устья речек Болыклеек поставил город деревянный около с проезжими и глухими башнями в пятьсот сажень...»⁵³.

1663 р. повідомлялося про поселення Я. Черніговцем групи українців на Бишкінському перевозі і будівництво острогу⁵⁴. На березі озера Лиман виріс новий укріплений пункт за однойменною з озером назвою⁵⁵. Напроти Печенігів, на лівому березі Дінця, 157 українських переселенців у 1666 р. заснували слободу Мартовети (пізніше — Мартова)⁵⁶. 1668 р. на р. Оскол виникла слобода Дворічна, а через два роки — Горлохватка, поблизу озера Уступ — слобода Андріїви Лози, перша згадка про яку належить до 1670 р.⁵⁷, а також невелике укріплення на р. Ізюмець⁵⁸. Борис Мищенський писав чугуївському воеводі, що 100 чол. переселенців на чолі з отаманом Г. Могилкою «...в прошлом 179 (1671) году пришли из малороссийских городов и построились слободою на татарском броду Савинском перелазе...»⁵⁹. 1674 р. «нежегольський черкашенин» Мартин за дозволом уряду силами українських переселенців і руських нежегольських служилих людей на річці Вовч Води почав будувати м. Вовчанськ⁶⁰. Крім цих пунктів, у 60—70 роки тут виникають Бурлук, Хотомля, Радьківка, Куп'янськ та багато інших міст і слобід. Навколо укріплених поселень, як правило, виникали не великі села і хутори, про що свідчить «Описная книга» міст Харківського і Охтирського полків⁶¹.

Наприкінці 70-х років XVII ст. на південь від Белгородської смуги утворилась густо населена область з значною кількістю міст і сіл та великою військовою силою в складі Охтирського і Харківського слобідських козацьких полків. Враховуючи необхідність захисту цієї густонаселеної території, її велике стратегічне значення, а також те, що Белгородська лінія між Охтиркою й Н. Осколом втратила значення оборонного рубежу, російський уряд вирішив побудувати нову захисну смугу по лінії Н. Оскіл, Дворічна, Цареборисів, Ізюм, Савинці, Балаклія, Зміїв, Валки — тобто по берегах річок: Осколу, Дінця, Мжі і до р. Коломак. Поштовхом до спорудження нового рубежу служив спустошливий напад кримських татар на Слобідську Україну в січні 1680 р. Взимку 1680 р. уряд наказував валуйському воеводі М. Опухтіну провести підготовчі роботи⁶², а вже в квітні воевода подав креслення «новой черты» в Москву. Через деякий час белгородський воевода П. В. Шереметьєв одержав наказ про термінове будівництво — по р. Оскол з нього відповідав М. Опухтін, а по Дінцю і Мжі, — генерал Г. Касогов⁶³.

⁵³ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу. Белгородський стіл, стовп. 599, спр. 2, арк. 139.

⁵⁴ Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 353, спр. 37, арк. 12; Матеріали для історії колонізації..., т. I, док. 31, стор. 124.

⁵⁵ Історико-статистическое описание Харьковской епархии, від. IV, стор. 200—201.

⁵⁶ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 194—195.

⁵⁷ Історико-статистическое описание Харьковской епархии, від. IV, стор. 119.

⁵⁸ М. Т. Дяченко. Ізюм. Історико-краєзнавчий нарис, Харків, 1963, стор. 16.

⁵⁹ Історико-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 73.

⁶⁰ Там же, від. IV, стор. 275.

⁶¹ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Київський стіл, спр. 19, арк. 1—25.

⁶² ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 943, розд. I, арк. 26—34.

⁶³ Там же, арк. 660—662, 689—690.

Новий рубіж проектувався як міцний оборонний комплекс, що не поступався перед Белгородською смугою⁶⁴.

21 січня 1681 р. князь П. І. Хованський, надсилаючи «строельные книги» і креслення новозбудованої межі, писав, що «...во 188 (1680) году через Муравскую и Изюмскую сакмы от речки Коломака до Валок и до Царе-Борисова города по урочищам сделано вновь три города: Коломак, Высокополье, Перекоп. Около тех городов строенья городского на 971 сажень...»⁶⁵. На початку 80-х років XVII ст. на новій оборонній лінії виникли й інші населені пункти. На Дінці, поблизу гирла Осколу, на висоті виросла Ізюмська фортеця. Забудову Ізюма добре висвітлив Г. Касогов у повідомленні царю: «...русскими ратными с конными и пешими людьми из Чугуева ходил на Изюм и пришел в марте в четвертый день и марта ж шестого числа на новой черте на Изюмском перелазе с крымской стороны р. Сев. Донца в самом крепком и пристойном месте город делать почали»⁶⁶. Далі він сповіщав, що в будівництві Ізюма бере участь і Харківський полк українських козаків на чолі з Г. Донцем. Того ж року почалося заселення Ізюма, про що говорить наказ полковнику Г. Донцю й воеводі П. Хованському: закликати жителів у новозбудоване місто⁶⁷.

Здійснюючи будівництво «новой черты», російський уряд приділяв значну увагу підвищенню її обороноздатності. Одночасно з укріпленнями пунктами створювались і міста. В той час уряд майже не дозволяв переселенцям осідати в інших місцях, крім захисної смуги. Характерний щодо цього указ 5 жовтня 1684 р., в якому російський уряд дав негативну відповідь на прохання жителя Вовчанська А. Захар'єва заснувати поселення на р. Вовчі Води, бо «...то место от приходу воинских людей старым городам не в защиту»⁶⁸. Захар'єву пропонувалось заснувати слободу на новій лінії і закликати туди людей з поселень Сумського, Охтирського і Харківського полків, «...которые живут в захребетниках и в половинщиках, а в полковую и городовую службу не написаны»⁶⁹. Тоді ж курському воеводі А. С. Шейну давалась вказівка про надання пільг переселенцям, які хотіли жити в новій оборонній смузі. Зміцненням і заселенням цієї смуги уряд займався протягом багатьох років, про що свідчить будівництво цілого ряду укріплених пунктів харківським полковником Г. Донцем ще на початку 90-х років⁷⁰. Створенням нового оборонного рубежу російський уряд немов би підбивав підсумок копіткій роботі по заселенню Слобідської України в XVII ст.

Передовими форпостами нової укріпленої смуги степу стали Маяцьк, Райгородок, Черкаське та інші населені пункти.

Після заселення межиріччя Дінця, Мжі й верхньої течії Ворскли, західного району, розташованого на північ від Белгородської смуги, та межиріччя Дінця і Осколу, розпочалось заселення великого району між Осколом і Доном, по якому проходив Кальміуський шлях. Цю територію заселювали переважно українцями, але також і росіянами.

Заселення просторів, обмежених з заходу р. Оскол, по якій проходила нова захисна смуга, з півночі — Белгородською лінією, зі схо-

⁶⁴ Материалы для истории колонизации..., т. I, док. 26, стор. 82.

⁶⁵ ЦДАДА, ф. Розрядного приказу, Белгородський стіл, стовп. 1530, арк. 277.

⁶⁶ Там же, арк. 189.

⁶⁷ Там же, стовп. 1017, спр. 6, арк. 314—315, 334.

⁶⁸ Там же, спр. 13, арк. 105.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же, стовп. 1530, арк. 8—9.

ду — Доном, а з півдня — Сіверським Дінцем, розпочалось наприкінці 80-х — на початку 90-х років XVII ст.⁷¹ На той час припадає заснування українцями з Чернігівщини та Полтавщини слободи Стара Біла на р. Айдар, Беловодська на р. Деркул (тут оселились козаки Острогозького полку)⁷², Павловська — при впадінні р. Осереді в Дон⁷³.

Донські козаки заснували — Боровський городок і Трьохізб'яньськ на лівому березі Дінця, Сухарів і Краснянський городки на р. Красній, Старий Айдар і Шульгінку на р. Айдар, Городище на р. Деркул⁷⁴.

Значно активізувалося заселення цього краю на початку XVIII ст. Спираючись на нову оборонну лінію вздовж р. Оскол, уряд Петра I вирішив за доцільне почати заселення прилеглих земель. У зв'язку з цим уже 1700 р. по чолобиттю старшини і козаків Ізюмського полку дозволялось засновувати поселення на річках Жеребець і Красна. Того ж року 150 сімей з Полтавщини на чолі з А. Катрухіним та І. Бугаєвим заснували на р. Красна слободу Меловатка⁷⁵. В той же час жителі слободи Сеньково та Зміївського повіту заснували на р. Красна слободу Сватову Лучку, куди згодом прийшли переселенці з Сумщини, Богодухова та Лебедина. 1700 р. на р. Красній виникли слободи: Кремінна, першими жителями якої були козаки Ізюмського та Сумського козацких полків, Нижня Дуванка, заселена «подданими черкасами» сотника Ізюмського полку Ф. Краснокутського⁷⁶. Наступного року на землях, приписаних до Сватової Лучки, донські козаки й російські селяни-утікачі з-під Воронежа поклали початок с. Кабанне⁷⁷. Українці заснували слободи і на р. Жеребець — Ямполь (1705 р.)⁷⁸, Юр'івка (1706 р.)⁷⁹ тощо. Ці, а також інші поселення, що виникли в басейнах названих рік, на початку XVIII ст. ввійшли до складу Ізюмського полку⁸⁰. 1702 р. за наказом адміралтейства землі по р. Чорна Калитва були віддані Острогозькому полку «вместо жалования»⁸¹, а полковнику Куколю дозволялось переселяти сюди черкас з Землянська, Чернавиць, Тальця й с. Єдновища тому, що ці населені пункти були далеко від Острогозька і їх жителі несвоечасно виступали в походи. Отже, з'явився ряд слобід — Підгорна, Стара Калитва, Нова Калитва, Попівка⁸².

На початку XVIII ст. українці заселяли і басейн р. Деркул. Вихідці з Чернігівщини та Полтавщини заснували слободу Марківку. У слободі Юричівці оселились жителі з слободи Терни на Сумщині⁸³.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. одночасно з західною і центральною частинами межиріччя Осколу й Дону йшов також процес

⁷¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Воронежская губерния. Составил генерального штаба подполковник В. Михалевич (далі — Материалы для географии и статистики России...), Спб., 1862, стор. 6.

⁷² Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 358—385.

⁷³ Материалы для географии и статистики России..., стор. 401.

⁷⁴ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 300, 305, 341—342, 367, 371, 389—390.

⁷⁵ Списки населенных мест Российской империи. т. 46, Спб., 1869, стор. XXXVI.

⁷⁶ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 293, 297, 301.

⁷⁷ Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 24, оп. 3, спр. 7, арк. 115—118.

⁷⁸ Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1, Одесса, 1844, стор. 369.

⁷⁹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 239—240.

⁸⁰ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887, стор. 455.

⁸¹ Н. Второв. О заселении Воронежской губернии. — Воронежская Беседа на 1861 г., Воронеж, 1861, стор. 257—258, 271.

⁸² М. Скиад. Войсковые обыватели Воронежской губернии. Памятная книжка Воронежской губернии на 1865—1866 гг., Воронеж, 1865, стор. 133—134.

⁸³ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. V, стор. 401, 403.

освоєння східної частини цього району. 1697 р. 800 українцям, що прийшли з різних місць України, царський уряд дозволив заснувати у гирлі р. Бітюг с. Красний Острів. Наступного року сюди прибули групи по 50—30 чол. з деяких міст Лівобережної України і Слобожанщини⁸⁴. У 1702 р. поблизу Красного Острова поселилось 200 родин з Будищ на Полтавщині та Красного Кута і Бурлук на Слобожанщині. Тоді ж сюди прибули українці на чолі з С. Поповим і поклали тут початок слободі Лосевій. Не задовольняючись стихійним освоєнням місцевості, уряд 1701 р. перевів сюди 4919 двірцевих селян з Ростовського, Ярославського, Костромського і Пошехонського повітів; 1704 р. — ще близько 4500 — з Балахонського, Володимирського, Костромського, Переяслав-Залеського та Суздальського повітів⁸⁵.

Значна частина козаків Острозького полку з північних районів у басейн р. Айдар прибули 1732 р. Тоді сюди приїхали українці з Урива, Єндовищ, Гвоздівки, Перлівки та інших поселень, причому не поодинокі родини, а цілі сотні на чолі з сотниками. Таким чином великий район у межиріччі Осколу і Дону в 30-х роках XVIII ст. було в основному освоєно.

Будівництво нової оборонної лінії (1731—1744 рр.) активізувало оволодіння землями прикордонного району, розташованого між річками Коломак, Мжа і Донець та Українською захисною смугою.

Такими є етапи послідовного заселення Слобідської України у XVII — першій половині XVIII ст.

⁸⁴ Матеріали для історії колонізації..., т. II, стор. 104—105, 120—121.

⁸⁵ Матеріали по історії Воронежской и соседних губерний, вып. XV, Воронеж, 1889, стор. 1653—1654, 1658—1667.

РОЛЬ БКП У ЗМІЦНЕННІ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ

В. Й. ГОЛУБ

У вересні 1944 р. болгарський народ під керівництвом Комуністичної партії за допомогою Радянської армії ліквідував фашистську диктатуру і встановив у країні народно-демократичну владу.

Від того часу досягнуто значних успіхів у будівництві соціалістичної індустрії, яка докорінно змінила характер і структуру економіки країни, у проведенні культурної революції і вихованні нової людини. Внаслідок здійснення лєнінського кооперативного плану болгарські селяни перевели сільське господарство на соціалістичні рейки.

У країні остаточно переміг соціалізм. Ця визначна перемога тісно пов'язана з іменем і справами Болгарської Комуністичної партії, яка під час будівництва соціалістичного суспільства втілила в життя, враховуючи національні умови, основні принципи марксистсько-лєнінського вчення, зокрема ідеї про необхідність створення і всебічного зміцнення союзу робітничого класу та трудового селянства.

Це питання вперше було розроблене основоположниками наукового комунізму К. Марксом і Ф. Енгельсом, які переконливо довели, що пролетаріат виконає свою історичну місію будівника нового соціалістичного суспільства лише в союзі з селянством. Ще в 1848 р., аналі-

зуючи досвід буржуазної революції в Німеччині, К. Маркс писав, що майбутнє революції залежить від того, чи завоює робітничий клас на свій бік трудове селянство. А в праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» він зробив висновок, що інтереси селянства не збігаються з інтересами буржуазії. «Тому селяни знаходять свого природного союзника і вождя в міському пролетаріаті, покликаному повалити буржуазний лад»¹.

Вчення про роль і значення союзу пролетаріату й селянства в соціалістичній революції і соціалістичному будівництві розвинув геніальний продовжувач марксизму вождь світового пролетаріату В. І. Ленін. Наприкінці минулого століття, аналізуючи становище різних верств російського суспільства, він у праці «Розвиток капіталізму в Росії» «...показав наростаюче загострення соціально-економічного антагонізму в місті і на селі, дав всебічний аналіз змін класової структури суспільства, виявив реальних союзників пролетаріату в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях. Він переконливо показав, що поряд з головним рушієм революції — робітничим класом, надзвичайно важливу роль у революційній боротьбі має відіграти селянство»². Вождь виходив з того, що радикальне вирішення аграрного питання можливе лише за соціалізму. Тому трудове селянство заінтересоване в остаточному поваленні влади капіталізму.

Володимир Ілліч вказував, що керівництво робітничого класу демократичним рухом прискорює і наближує перемогу соціалістичної революції. Аналізуючи досвід першої російської революції 1905 р., а також усього європейського робітничого руху, він довів, що «...віднині гегемонія у визвольній боротьбі переходить до пролетаріату і що гегемонія пролетаріату в буржуазно-демократичній революції при союзі його з усім селянством неодмінно переростає в гегемонію пролетаріату в соціалістичній революції при союзі його з сільською біднотою і всіма експлуатованими масами міста і села»³. В союзі робітничого класу і селянства Ленін вбачав головну умову революційного перетворення суспільства, запоруку «...наших успіхів і нашої остаточної перемоги»⁴.

Ці теоретичні положення В. І. Леніна мають величезне значення для всіх комуністичних і робітничих партій світу, які ведуть боротьбу за соціалізм, для всього світового робітничого руху.

У грудні 1921 р. Володимир Ілліч на IX Всеросійському з'їзді Рад говорив: «Те завдання, яке ми розв'язуємо зараз, поки що — тимчасово — одні, здається завданням чисто російським, але на ділі це — завдання, яке стоятиме перед усіма соціалістами»⁵. Це прекрасно розуміють усі комуністи. У документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.), записано, що «...зміцнення союзу робітників і селян — одна із основних умов успіху боротьби проти монополій і їх влади»⁶. Нині в країнах капіталу селянські маси під керівництвом робітничого класу дедалі активніше включаються в революційну боротьбу.

Практика соціалістичного будівництва в різних країнах назавжди перекреслила «теорії» ворогів комунізму, що намагаються спростувати міжнародний характер ленінізму, подати його як «чисто російське явище», яке, мовляв, чуже й не відповідає іншим країнам і народам. Ін-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 199—200.

² До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 11.

³ Там же, стор. 12.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 212.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 145—146.

⁶ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 277.

тернаціональний характер ленінізму переконливо підтверджується історичним досвідом Болгарської Комуністичної партії, яка, керуючись ленінським вченням, створила незалежну робітничо-селянську державу, вивела країну з економічної і культурної відсталості.

Без всебічного зміцнення союзу робітничого класу й селянства БКП не змогла б завоювати більшість робітників та селян і повести їх на штурм монархо-фашистської диктатури. Партія постійно вела боротьбу з буржуазними ідеологами, які намагались довести неспроможність самої ідеї такого союзу. Видатний діяч міжнародного комуністичного й робітничого руху, вождь болгарських комуністів Георгій Димитров говорив: «...Наша партія розвивалась, перебудовувалась та ідейно переозброювалась в марксистсько-ленінському дусі. Вона утверджувалась як марксистсько-ленінська партія, як організований, передовий і свідомий загін робітничого класу, як партія нового типу, здатна організувати й повести робітничий клас та решту трудящих верств міста й села і керувати ними, повалити люту фашистську диктатуру, взяти в свої руки долю нашої країни, твердо вирішивши привести її до перемоги соціалізму, до повного торжества комунізму»⁷.

Після встановлення народної влади БКП взяла курс на повну ліквідацію експлуататорів, соціалістичну перебудову народного господарства, швидкий розвиток продуктивних сил. Для вирішення цих складних, історично важливих завдань партії необхідно було сформувати і повести за собою масову політичну армію соціалістичної революції, ядром якої мав стати робітничий клас в союзі з трудовим селянством.

Використовуючи досвід соціалістичного будівництва в СРСР і керуючись вказівкою В. І. Леніна про необхідність «уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»⁸, БКП уміло використала політичну ситуацію в країні й створила міцний союз робітників з бідним і середнім селянством. Буржуазію було позбавлено соціальної опори. Окремі ж її представники дістали можливість брати активну участь у всенародній боротьбі проти залишків фашизму, за краще майбутнє своєї країни. В цьому одна із особливостей болгарської революції.

Ленінізм вчить, що комуністи повинні досягти такого союзу робітників і селян, де б керівна роль належала робітничому класу, який вирішує завдання побудови соціалістичного суспільства. Керуючись цим положенням, БКП з самого початку соціалістичного будівництва основну увагу приділяла розширенню впливу пролетаріату і його партії на народні маси, насамперед, на селянство.

Приділяючи велику увагу підготовці досвідчених партійних і державних кадрів, партія водночас зміцнювала свій вплив на масові організації — Вітчизняний фронт, профспілки, жіночі, молодіжні, творчі, спортивні та інші об'єднання. Важливого значення надавалося активізації роботи на селі, встановленню тісних контактів з Болгарським Землеробським Народним Союзом (БЗНС), де переважали представники трудового селянства. Цьому сприяло здійснення аграрної реформи, внаслідок якої 128 825 бідних селянських господарств одержали 1 364 900 декарів * землі⁹, а також усунення від керівництва БЗНС ворожої групи Ніколи Петкова та інших.

⁷ Г. Димитров. Политический отчет на ЦК на БКП пред V конгрес на партията, София, 1950, стор. 8.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 168.

* Декар — $\frac{1}{10}$ гектара.

⁹ Б. Баев. Деятельность БКП по укреплению и развитию союза рабочих и крестьян в условиях строительства социализма, М., 1967, стор. 79.

Незабаром під впливом селянської більшості, що підтримувала партію комуністів, БЗНС повністю визнав керівну роль БКП, вважаючи будівництво соціалізму своїм головним політичним завданням. З того часу на всіх етапах соціалістичного будівництва БЗНС був і залишається вірним союзником і бойовим другом болгарських комуністів. У привітанні Центрального Комітету КПРС з нагоди 70-річчя від дня заснування БЗНС говориться: «Будучи вірним соратником БКП, БЗНС бере активну участь в будівництві соціалізму в Болгарії, всіляко сприяє підвищенню авторитету країни на міжнародній арені»¹⁰.

Творчо втілюючи в життя ленінську теорію про союзників пролетаріату, БКП створила масову громадсько-політичну організацію — Вітчизняний фронт, який виник в роки війни як політичний союз антифашистських і демократичних партій. У ньому об'єдналися на політичній платформі БКП усі патріотичні сили країни, внаслідок чого Вітчизняний фронт перетворився в могутній фактор соціалістичного виховання трудящих, надійну опору народної влади. Тодор Живков, виступаючи на VIII з'їзді БКП, говорив: «Наша партія створила Вітчизняний фронт як конкретну для нашої країни політичну форму бойового союзу робітничого класу, трудового селянства і народної інтелігенції не лише в боротьбі проти фашизму й капіталізму, але й в будівництві нового суспільного ладу»¹¹. Зусиллями БКП робітничі професійні спілки перетворилися в органи самоврядування і відіграли важливу роль в організації соціалістичного змагання, розвитку ініціативи й творчості трудящих.

У політичних і трудових перемогах болгарського народу є частка праці юнаків і дівчат — членів Димитровської комуністичної спілки молоді. Вагомий внесок у будівництво соціалізму зробили жінки, об'єднані в Болгарську народну жіночу спілку.

За станом на 31 грудня 1968 р. в рядах БКП налічувалось 637 265 членів, БЗНС — 120 тис., Димитровської комуністичної спілки молоді — 918 688, Вітчизняному фронту — 3 772 824, професійних спілках — 2 416 797¹². Об'єднуючи в своїх рядах робітників, селян-кооператорів, народну інтелігенцію, ці масові організації сприяють зміцненню союзу робітників і селян.

Однією з головних умов зміцнення політичної основи такого союзу є залучення широких верств трудящих до управління державою. БКП вважає, що найкращою і найбільш масовою формою державного управління є Ради. 17 лютого 1948 р. Великі Народні Збори ухвалили закон про їх створення. 15 травня 1949 р. під час перших виборів до місцевих Народних Рад за кандидатів Вітчизняного фронту віддали свої голоси 92,01% виборців, а 12 лютого 1956 р. — вже 99,37%. Ці результати свідчать про реальну можливість широкого залучення населення до управління державою через Ради, які сприяли зміцненню політичного впливу Болгарської Комуністичної партії на інші масові організації.

Таким чином, Болгарська Комуністична партія змогла створити міцний і непорушний союз робітничого класу і селянства, завоювати глибоке довіря всього трудового народу, захищаючи його інтереси, стати на чолі багатомільйонної армії будівників соціалізму. Це стало вирішальною умовою успішного соціалістичного будівництва в країні. На VII з'їзді БКП болгарські комуністи мали всі підстави заявити, що

¹⁰ «Правда», 30 березня 1970 р.

¹¹ Отчетный доклад ЦК БКП VIII съезду партии, М., 1963, стор. 170.

¹² 25 години социалистическа България, София, 1969, стор. 10.

соціалізм «...переміг не лише в місті, не лише в промисловості і торгівлі. Він уже переміг безповоротно і назавжди в болгарському селі»¹³.

В умовах перемігшого соціалізму корінні інтереси робітничого класу і трудового селянства дедалі більше збігаються. Теорія лєнінізму вчить, що під час побудови комуністичного суспільства робітничо-селянський союз необхідно зміцнювати в усіх сферах — економічній, політичній та ідеологічній, як союз класів, що здійснюють свою діяльність на основі соціалістичної власності на засоби виробництва.

Але в такому союзі зберігається керівна роль робітничого класу, який здійснює політичне керівництво селянством через свою партію. Керуючись цією єдиною вірною теорією, БКП стала загальноновизнаною керівною силою в будівництві нового розвинутого соціалістичного суспільства.

Взявши за теоретичну основу соціалістичної перебудови сільського господарства лєнінський кооперативний план і спираючись на досвід колгоспного будівництва в СРСР, БКП, враховуючи національні особливості, знайшла найбільш вдалу форму переходу від капіталістичного до соціалістичного колективного сільського господарства — трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ). При цьому партія враховувала з одного боку переважання в країні дрібнотоварних селянських господарств над великими капіталістичними, а з другого — наявність традицій кооперативного руху, що розвивався ще в період капіталізму, а також глибокий інтерес і симпатії болгарських селян до колгоспного ладу в СРСР. Правильне врахування всіх цих особливостей і забезпечило, насамперед, практичне здійснення лєнінського кооперативного плану.

З наведеної таблиці видно хід процесу кооперування в сільському господарстві країни¹⁴.

Роки	Число ТКЗГ	Кооперовано сільських господарств (тис.)	Кооперовано землі (тис. декарів)	Питома вага кооперованої землі по відношенню до всієї землі, яка підлягала кооперуванню (процентів)
1944	110	7	265	0,6
1946	480	41	1726	3,7
1948	1100	124	2924	7,2
1950	2501	502	21563	51,1
1952	2747	553	25125	60,5
1956	3100	911	34614	77,4
1958	3290	1244	41576	93,2
1960	932	1256	43992	98,4

Таким чином кооперування сільського господарства було здійснено протягом десяти років — з 1948 р. до 1959 р. Але створені в цей час господарства були в свій переважній більшості дрібними. Внаслідок укрупнення ТКЗГ в 1959—1960 рр. їх кількість зменшилась до 932. Це мало важливе значення для їх організаційного, кадрового і економічного зміцнення, що сприяло розвитку кооперативного ладу в Болгарії.

БКП вміло і своєчасно ліквідувала недоліки, що гальмували здійснення лєнінського кооперативного плану. В цьому відношенні

¹³ Т. Живков. Союз рабочих и крестьян — незыблемая основа народной власти, М., 1960, стор. 9.

¹⁴ 25 години социалистическа България, стор. 77.

особливе значення мали рішення квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП, спрямовані на усунення суттєвих недоліків в розвитку ТКЗГ. Зокрема, було відновлено принцип матеріальної зацікавленості господарств і окремих селян-кооператорів, а інтенсифікація сільського господарства стала основним напрямком його розвитку. Це сприяло дальшому зміцненню кооперативного ладу, бурхливому розвитку продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин в сільському господарстві країни.

Сучасне сільське господарство Болгарії має могутню матеріально-технічну базу, створену за роки соціалістичного будівництва, а капітальні вкладення в його розвиток зростають з кожним роком (1969 р. вони становили 500 млн. левів). За статистикою напередодні війни сільське господарство країни мало лише 1711 спеціалістів з вищою освітою. Зараз же його потреби задовольняють 36 тис. кваліфікованих спеціалістів, 27 науково-дослідних інститутів і 28 дослідних станцій¹⁵.

Замість худоби, що колись була основною тягловою силою, на кооперативних полях працює понад 84 тис. тракторів (у 15—ти сильному обчисленні) і 15 тис. комбайнів. Ще в 1952 р. використання механічних двигунів і робочої худоби в сільському господарстві країни виражалося співвідношенням 44,3 до 55,7, а вже в 1968 р. 95,4 до 4,6¹⁶.

Зараз основою сільськогосподарського виробництва є механізація, хімізація і меліорація. Кількість поливних земель порівняно з 1944 р. збільшилась у 30 разів і становить 21% всієї оброблюваної землі. В 1968 р. на гектар було внесено 175 кг хімічних добрив (у довоєнний період — лише 4 кг), в той час як у сусідній Греції (1967 р.) — 30 кг, а в Туреччині — тільки 5,3 кг. Якщо в Болгарії на 1 тис. гектарів землі припадає 17,5 трактора, то в Греції ця цифра становить — 5,6, а в Туреччині — 1,4¹⁷.

В НРБ закінчується суцільна електрифікація села. Лише за період з 1952 р. до 1967 р. використання електроенергії в сільському господарстві зросло в 70 разів, тоді як в усьому народному господарстві — лише в 13¹⁸⁻¹⁹.

Успішному здійсненню кооперативного плану в Болгарії значною мірою сприяла дружня економічна допомога СРСР: досвідченими спеціалістами, технікою, кращими сортами культур тощо. Це дало змогу позитивно вирішити складні завдання, що стояли перед болгарськими селянами-кооператорами.

Науково-обгрунтована політика БКП по вдосконаленню виробничих відносин благотворно впливає на всю соціально-класову структуру суспільства, прокладає дорогу закономірній тенденції дедалі більшого зближення робітничого класу, кооперованого селянства і народної інтелігенції.

Важливою складовою частиною будівництва розвинутого соціалістичного суспільства є вдосконалення системи соціального управління, що розпочалася ще в 1963 р. Болгарська Комуністична партія поставила за мету створити таку систему керівництва народним господарством, яка повністю спиралася б на об'єктивні закони розвитку соціалістичного суспільства і створювала умови для стимулювання трудящих

¹⁵ «Правда», 9 вересня 1969 р.

¹⁶ Ганка Атанасова, Стоядин Савов, Стефан К. Станчев Социалистическа България в цифри и факти, София, 1969, стор. 78, 83.

¹⁷ Иван Примов, Ленинский кооперативный план в Болгарии.— «Проблемы мира и социализма», 1970, № 3, стор. 36.

¹⁸⁻¹⁹ Статистически годишник на Народна Република България, 1968, София, 1968, стор. 197.

у розвитку економіки. «Мета нової системи керівництва народним господарством — в забезпеченні найвищого і найефективнішого розвитку продуктивних сил, в підвищенні продуктивності праці і на цій основі рівня народного добробуту, більш повного задоволення потреб грудящих, підвищення їх життєвого рівня», — говориться в «Основних положеннях нової системи керівництва народним господарством», затверджених постановою ЦК БКП і Ради Міністрів НРБ від 10 червня 1966 р.²⁰

Мета нової системи управління — підвищити роль і значення перспективного планування, поєднати централізоване планове керівництво з посиленням самостійності та ініціативи окремих підприємств і господарств, демократизувати управління. За основу народногосподарського планування взято принцип: інтерес для виробництва має те, що потрібно і корисно всьому суспільству. В нових умовах особливого значення набуває послідовніше застосування господарського розрахунку. Основним важелем стимулювання виробництва і підвищення матеріальної заінтересованості трудящих є прибуток. Оплата праці в ТКЗГ здійснюється також в залежності від кінцевих результатів виробництва. Трудова винагорода кооператора залежить від результатів діяльності всього колективу, окремих виробничих одиниць і від кількості й якості власної праці²¹. Збільшення фондів заробітної плати перебуває у відповідності з фактичними результатами господарської діяльності та підвищенням продуктивності праці. Таким чином, створюються умови для досягнення єдності між інтересами особи й колективу. Під час розподілу прибутків важливе значення мають також фонди спеціального призначення, завдяки яким підвищується господарська самостійність, створюються нормальні умови для безперервного виробничого процесу, а також задоволення соціально-побутових і культурних потреб колективу.

Досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин викликав необхідність галузевого керівництва. Створення державних господарських об'єднань, де застосовується якісно нова форма економічного керівництва, реорганізація банкової системи, зміна суті і характеру діяльності міністерств та відомств — все це спрямовано на удосконалення системи державного управління. Важливу роль у цьому відіграє чітке визначення компетенцій і функцій органів державного управління. БКП вказала шляхи підвищення ролі й значення Народних Зборів, розширила їх контрольні та керівні функції. Прийнято також рішення про створення Державної Ради НРБ, яка між сесіями Народних Зборів виконуватиме розпорядчо-виконавчі функції з основних питань управління у відповідності з законодавством.

Удосконалення системи управління є одним із головних напрямків розширення соціалістичної демократії, підвищення ролі місцевих органів державної влади. Зараз Народні Ради зацікавлені у підвищенні ефективності господарювання підприємств, оскільки частина їх прибутків відрховується до місцевого бюджету.

Це допомагає успішно вирішувати питання побутового обслуговування, житлового будівництва й культурно-освітньої роботи. Таким шляхом підвищується роль державних органів і громадських організацій, через які трудящі маси широко залучаються до державного управління.

В процесі впровадження нової системи господарювання надзвичайно зросла роль БКП в побудові розвинутого соціалістичного суспіль-

²⁰ Новое в планировании и управлении народным хозяйством в НРБ, М., 1967. стор. 23.

²¹ Там же, стор. 284.

ства, її вплив на робітничий клас і коопероване селянство, громадські організації.

Дедалі більше допомагає соціалістичному сільському господарству промисловість, що бурхливо розвивається. В останні роки створено самостійні галузі сільськогосподарського машинобудування, харчової промисловості, виробництва мінеральних добрив. Успішно розвивається харчосмакова промисловість.

В результаті поліпшення матеріально-технічної бази, інтенсивного використання землі та застосування хімічних добрив, виробництво продуктів сільського господарства порівняно з довоєнним часом зросло в 2,2 раза, а на душу населення — в 2 рази. Зараз ТКЗГ разом з державними господарствами виробляють 99,7 всієї сільськогосподарської продукції країни, тобто, болгарське село стало повністю соціалістичним²².

Керуючись найновішими науковими досягненнями і досвідом соціалістичного будівництва, вересневий Пленум ЦК БКП (1969 р.) прийняв постанову про послідовну концентрацію виробництва, вирішення питань науково-технічного прогресу й керівництва народним господарством. Концентрація та спеціалізація сільськогосподарського виробництва здійснюється шляхом виробничо-економічного об'єднання окремих трудово-кооперативних і державних господарств, а також підприємств сільського господарства і перероблюваної промисловості з використанням нових форм — аграрно-промислових комплексів, державно-кооперативних об'єднань, міжкооперативних підприємств і т. п.

Міжкооперативні підприємства входять до Центрального та окружних кооперативних союзів. За характером власності на засоби виробництва, вони наближаються до державних підприємств. В державно-кооперативних об'єднаннях здійснюється прямий зв'язок між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами, які мають спільні інтереси, праця селян-кооператорів перетворюється в різновидність промислової праці. Таким чином, створюються об'єктивні передумови для поступової ліквідації класових відмінностей між селянами-кооператорами і робітниками, соціальних відмінностей між містом і селом.

Питання дальшої концентрації й розвитку сільського господарства на промисловій основі розглядав квітневий Пленум ЦК БКП 1970 р. Це свідчить про те, що партія взяла генеральний курс на вдосконалення сільськогосподарського виробництва, створення необхідних умов для поступового впровадження промислової технології методів управління найбільшими господарськими об'єднаннями. Така політика значною мірою сприятиме зміцненню союзу робітничого класу і селянства, їх дальшому зближенню.

Досягнуті успіхи в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в Народній Республіці Болгарії і перспективи її розвитку на майбутнє яскраво підтверджують вірність лєнінського положення про те, що в боротьбі пролетаріату за своє визволення селянство повинні бути його революційним союзником, а в умовах диктатури пролетаріату — активним будівником соціалізму; що тільки в союзі з пролетаріатом і під його безпосереднім керівництвом воно може успішно вирішити свої життєві питання.

Успіхи болгарського народу — це свідчення життєвості лєнінської теорії, підтвердження того, що соціалістичне суспільство може успішно вирішувати поставлені перед ним завдання лише за умови постійного і всебічного зміцнення союзу двох трудящих класів — робітників і селян.

²² «Работническо дело», 18 січня 1970 р.

ШЛЯХОМ ПОЛІТИЧНОГО БАНКРУТСТВА

А. В. ЛИХОЛАТ, Є. М. СКЛЯРЕНКО

У братній сім'ї народів Союзу РСР розквітає Радянська Україна. За роки Радянської влади вона перетворилася в могутню індустріально-колгоспну державу, домоглася величезних успіхів у розвитку культури і науки. Все це — результат мудрого керівництва Комуністичної партії, здійснення її національної політики. Творцем програми й політики з національного питання був організатор і вождь Комуністичної партії В. І. Ленін, який відповідно до нових історичних умов «всебічно розробив національне питання, висунув і обґрунтував ідею з'єднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за знищення національного гніту, боротьби за соціалізм з антиімперіалістичною визвольною боротьбою поневолених народів»¹. Ленінські ідеї озброювали комуністів для нищівної відсічі численним ворогам марксизму, ідеологам великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму.

Досягнення народів СРСР, зокрема українського, в комуністичному будівництві викликають люті і ненависть у імперіалістів Заходу. У своїй підривній діяльності, спрямованій проти Української РСР, вони використовують писання ідеологів з табору буржуазно-націоналістичної еміграції. Невипадково в жалюгідних листках деяких емігрантських груп, що видають свої публікації за кордоном на кошти американських, англійських та інших імперіалістів, в спеціальних радіопередачах відзначалось 90-річчя від дня народження В. Винниченка, одного з керівників та ідеологів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Що ж найбільше приваблює сучасних реакціонерів в ідейній спадщині Винниченка? Насамперед, його діяльність в Центральній раді і буржуазно-націоналістичній Директорії (1917—1919 рр.), коли на практиці робилась спроба здійснити ідею «самостійності» і відбувалось, за висловом Винниченка, «відродження» української нації. Насправді ж, це було не відродження, а запроданство націоналістами українського народу, який вони віддавали на поталу німецько-австрійським, англо-французьким, білопольським та іншим іноземним загарбникам. Одним з ініціаторів і провідників такої політики став саме В. Винниченко. Він як один з лідерів українських соціал-демократів (есдеків), голова «уряду» Центральної ради, буржуазно-націоналістичної Директорії став на шлях зради корінних інтересів трудящих України. Цей шлях привів його до політичного банкрутства.

Український буржуазний націоналізм як політична течія оформився на початку ХХ ст. в умовах бурхливого розвитку капіталізму і наростання революційного руху трудящих мас. Намагаючись загальмувати процес визрівання класової свідомості робітничого класу і селянства України, національна буржуазія прагнула перешкодити встановленню єдиного фронту боротьби трудящих всіх націй Росії проти самодержавства, гніту поміщиків і капіталістів. На початку ХХ ст. виникає ряд націоналістичних організацій — таких, як Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП), Революційна українська партія (РУП) та інші. В останній з них у 1901 р. розпочав свою політичну діяльність В. Винниченко. Згодом РУП розкололася. Частина її членів утворила у 1902 р. шовіністичну Народну українську партію (НУП). Наприкінці 1904 р. відкололась група лівих рупівців, які створили Українську соціал-демократичну спілку. Решта рупівців на з'їзді

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 13.

у грудні 1905 р. перейменувала партію в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Незважаючи на «революційну» вивіску і «соціалістичну» фразеологію, українські соціал-демократи виступали проти диктатури пролетаріату, відстоювали ідею національної відомості, намагаючись отруїти свідомість трудящих дурманом націоналізму, відірвати їх від загальноросійського революційного руху і таким чином забезпечити захист інтересів української буржуазії. Одним з лідерів цієї дрібнобуржуазної націоналістичної партії і став Винниченко.

На той час він був відомий широкому колу читачів своїми літературними творами «Краса і сила», «Голота», «Біля машини» та іншими, в яких реалістично показано тяжке становище українського селянства, особливо наймитів, його боротьбу проти експлуататорів. За свої демократичні переконання В. Винниченко зазнавав переслідувань і засуджувався царським урядом. Тривалий час жив в еміграції. Проте, розповідаючи про революційні настрої на селі, автор не бачив справжнього виходу з становища і вважав, що допомога має прийти від «революційних» інтелігентів, а не від пролетарів — єдиних вірних союзників і керівників визвольної боротьби трудящих міста і села.

Після поразки революції 1905—1907 рр., в обстановці ідейного розброду і хитань у середовищі дрібнобуржуазної інтелігенції, В. Винниченко пропагує в своїх творах відступництво, занепадництво, смак еротикою і т. п. Ряд його романів та п'єс являли собою відвертий пасквіль на революцію і визвольний рух. В. І. Ленін у листі до І. Ф. Арманс від 4 червня 1914 р. дає таку оцінку «Заповітам батьків», написаним Винниченком у цей період: «Прочитав зараз... новий роман Винниченка. Муть, нісенітниця, досадно, що гаяв час на читання»². Такі писання викликали рішучий осуд з боку передової громадськості.

Напередодні першої світової війни В. Винниченко разом з Д. Догановим і Л. Юркевичем редагував псевдомарксистський журнал «Дзвін». Проповідь ідей націоналізму на сторінках цього органу під прикриттям марксистської фразеології глибоко обурювала В. І. Леніна. Володимир Ілліч, викриваючи реакційні тенденції редакторів журналу, писав: «Погані поради робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвону» і шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних міщан»³.

Розвиток подій в країні, як і передбачали більшовики, привів до нового революційного піднесення і зрештою до Лютневої буржуазно-демократичної революції. Звістка про це викликала небувалий ентузіазм серед трудящих. По всій країні виникали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. До політичного життя потяглися мільйони людей в найвіддаленіших кутках країни. Їх недосвідченість в політиці скриталися меншовики й есери. Вони захопили більшість місць в Раді: добровільно погодилися на передачу влади буржуазному Тимчасовому уряду. Плоди революції, здійсненої робітниками і селянами, дісталися буржуазії, яка виступала за продовження імперіалістичної війни, нехтувала інтересами широких народних мас.

Антинародну політику Тимчасового уряду підтримувала буржуазно-націоналістична Центральна рада, що виникла у березні 1917 р. в Києві. Її лідерами були М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов та інші. Маскуючи свої справжні цілі національними гаслами, Центральна рада намагалася використати революційне піднесення, національно-визвольний рух, що розгорнувся в той час на Україні, для утвердження влади

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 107.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 455.

української буржуазії. Значно посилилась її діяльність по формуванню загонів «вільного козацтва», гайдамацьких полків, по створенню різного роду націоналістичних організацій і поширенню серед трудящих міста й села обłudних ідей. Активну участь в усій цій роботі взяли УСДРП та її орган «Робітнича газета», яку редагував В. Винниченко.

10 червня Центральна рада проголосила I універсал, який ставив головним завданням стримати широкий рух робітничо-селянських мас, перешкодити переможній ході соціалістичної революції на Україні. Цьому була підпорядкована і діяльність Генерального секретаріату на чолі з Винниченком, утвореного Центральною радою. В своїх мемуарах «Відродження нації» Винниченко на всі лади вихваляє Генеральний секретаріат як перший національний уряд, що нібито заклав фундамент української державності.

Проте цей орган, як і Центральна рада, підтримував політику Тимчасового уряду, спрямовану на продовження імперіалістичної війни, виступав разом з ним проти передачі робітникам фабрик і заводів, а селянам — поміщицької землі. Незважаючи на суперечності з лідерами російської буржуазії в поглядах на автономію України, українізацію армії тощо, буржуазно-націоналістичні діячі з Центральної ради швидко порозумілися з Тимчасовим урядом після конфлікту, викликаного опублікуванням I універсалу. В результаті переговорів (активну участь у них брав В. Винниченко), які проходили наприкінці червня 1917 р. між представниками Тимчасового уряду і Центральною радою, її Генеральний секретаріат був затверджений органом управління крайовими справами п'яти з дев'яти губерній України⁴. В свою чергу, Центральна рада в II універсалі від 3 липня 1917 р. відмовилася до скликання Всеросійських Установчих зборів від вимоги автономії України.

Ця солідарність наочно проявилася в липневі дні 1917 р., коли була розстріляна мирна демонстрація робітників у Петрограді. Українські буржуазні націоналісти схвалили контрреволюційні дії російських реакціонерів і разом з ними розпочали похід проти партії більшовиків і робітничих організацій. У відповідь на запитання Тимчасового уряду про відгуки в Києві на липневі події В. Винниченко повідомляв, що Центральною радою надіслана телеграма із заявою про повну готовність всіма силами підтримати Тимчасовий уряд, засудивши виступи «безвідповідальних» груп⁵. Одночасно Центральна рада і Генеральний секретаріат звернулися до населення України з відозвою, в якій заявляли про свій намір до кінця захищати Тимчасовий уряд від «ворожих революції сил»⁶.

Буржуазія, добившись після липневих днів єдиновладдя, почала згуртовуватися для розгрому революційних сил. Основний удар було спрямовано проти більшовицької партії і робітничого класу. Заколот генерала Корнілова, підготовлений буржуазією, мав на меті встановити в країні військову диктатуру, розігнати Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Удар контрреволюції по революційному Петрограду ставився на перший план.

Більшовицька партія — єдиний захисник інтересів та завоювань народу і на цей раз викрила справжні наміри заколотників, підняла маси на збройну відсіч. Енергійними заходами були зірвані дії ворогів революції. Після розгрому корніловського заколоту почався швидкий процес поживлення діяльності Рад та їх більшовизації.

Трудящі відкликали з Рад меншовиків та есерів і обирали до них

⁴ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке, т. III, М., 1930, стор. 62—64.

⁵ Там же, стор. 169.

⁶ Там же, стор. 169—170.

більшовиків, революційно настроєних робітників і селян, готувалися до вирішальних боїв.

Соціалістичний переворот, неминучість якого геніально передбачав В. І. Ленін, був єдиним виходом з становища, що створилося на Україні. До цього вів хід революційних подій, економічний і політичний розвиток країни.

Переможне збройне повстання в Петрограді в жовтні 1917 р. стало сигналом до розгортання рішучої боротьби за встановлення влади Рад на місцях. 29 жовтня 1917 р. піднявся на збройне повстання пролетаріат Києва. Завдяки героїзму й самовідданості робітників і революційних солдатів, очолюваних більшовиками, контрреволюційні війська Тимчасового уряду були розгромлені, їх залишки разом з штабом Київського військового округу втекли на Дон. Але через підступні дії націоналістів з Центральної ради київському пролетаріату не вдалося закріпити здобутої перемоги. Спираючись на загони «вільного козацтва» і викликані з фронту націоналістично настроєні військові частини, Центральна рада зайняла всі урядові установи і стратегічні пункти міста й оголосила себе вищою владою на Україні.

В середині листопада Генеральний секретаріат, вступивши в підступний зговір з генералом Каледіним, який підняв антирадянський заколот на Дону, дав наказ про роззброєння загонів Червоної гвардії і революційних військових частин на Україні⁷. Гайдамаки і загони «вільних козаків» почали розганяти Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, арештовували і розстрілювали найбільш активних борців за владу Рад. Верховоди буржуазно-націоналістичної контрреволюції встановили контакт з представниками імперіалістичних держав Антанти, розпочали торг багатствами України. Центральна рада намагалася перетворити Київ на один з опорних центрів всеросійської контрреволюції. Сюди перебрались залишки розгромленої Ставки, військові представники Антанти, колишні царські генерали, лідери кадетів, меншовиків, есерів.

В своїй лютій ненависті до переможної соціалістичної революції і Радянської влади Центральна рада заборонила вивіз хліба з України в робітничі центри Радянської Росії. Одночасно Генеральний секретаріат взяв на себе ініціативу по створенню загальноросійського буржуазного уряду. В першій половині листопада В. Винниченко розіслав контрреволюційним обласним органам влади, утвореним на Дону, Кубані, Північному Кавказі, в Сибіру, Криму і Молдавії, офіціальну ноту з пропозицією негайно розпочати переговори про створення «однорідного соціалістичного» уряду Росії⁸.

Центральна рада, її Генеральний секретаріат, очолюваний В. Винниченко, і буржуазно-націоналістичні партії, на які вони спирались, зірвали роботу Всеукраїнського з'їзду Рад в Києві на початку грудня 1917 р., намагались спровокувати братовбивчу війну між українським і російським народами.

В. І. Ленін в написаному ним 3 грудня 1917 р. «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» викрив її контрреволюційну природу й антинародну політику. Одночасно в Маніфесті ще раз підкреслювалось право українського народу на державне самовизначення. «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, — проголошувалось в

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. II, К., 1957, стр. 110—111.

⁸ «Робітнича газета» (орган ЦК УСДРП), 11, 12 листопада 1917 р.

Маніфесті,— визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»⁹.

Раднарком РСФРР вимагав від Центральної ради припинити дезорганізацію фронту; не пропускати контрреволюційних військ на Дон; сприяти революційним частинам у боротьбі проти каледінців; припинити роззброєння радянських військ і Червоної гвардії. Рішуча політика Радянського уряду щодо Центральної ради знайшла гарячу підтримку робітників і селян України.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові, висловлюючи волю широких народних мас, проголосив Україну Республікою Рад і ухвалив історичне рішення про встановлення тісного державного союзу з Радянською Росією. В постанові з'їзду «Про самовизначення України» зазначалось: «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську Республіку федеративною частиною Російської Республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»¹⁰. Він оголосив недійсними владу і всі розпорядження Центральної ради та її Генерального секретаріату і закликав трудящих України до рішучої боротьби з ворогами революції — буржуазними націоналістами.

Створений, відповідно до постанови з'їзду, Народний секретаріат — перший уряд Радянської України, спираючись на братерську підтримку російського народу, очолив роботу по організації збройних сил Республіки — загонів Червоного козацтва, які на початку січня 1918 р. розпочали переможний похід на Київ. Тут і в ряді інших міст, зокрема Катеринославі, Одесі спалахнули збройні повстання. 26 січня 1918 р. Київ став радянським, Центральна рада та її «уряд» втекли на Волинь. В цей час уряд Центральної ради, очолюваний Винниченком, здійснив ще один ганебний крок, коли вступив у змову з імперіалістами Німеччини та їх союзниками. 9 лютого 1918 р. в Брест-Литовську був підписаний так званий мирний договір. Його укладенню передувало проголошення Центральною радою (9) 22 січня 1918 р. IV універсалу про «самостійність» України і відрив її від Радянської Росії. Націоналістичні лідери, виконуючи волю української буржуазії, принесли в жертву життєві інтереси народу заради збереження капіталістичного ладу на Україні.

В. І. Ленін у своїй доповіді про ратифікацію Брестського мирного договору на IV Надзвичайному з'їзді Рад (березень 1918 р.) затаврував зрадницьку політику Центральної ради, зокрема голови її «уряду» Винниченка, що підписав ганебний мир з німецькими імперіалістами. «Ми їх бачили і бачимо живцем,— говорив Володимир Ілліч,— ми знаємо, що ось на Україні українські Керенські, українські Чернови і українські Церетелі,— ось вони, пани Винниченки. Ці пани, українські Керенські, Чернови, Церетелі, приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імперіалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»¹¹.

Зрадницькі дії Центральної ради привели до згубних наслідків. Армія окупантів, що вдерлася на Україну, грабувала, руйнувала народне господарство, ліквідувала всі права трудящих, здобуті ними в результаті перемоги Жовтневої соціалістичної революції. Німецько-австрійські загарбники з допомогою буржуазних націоналістів відновили капіталістичний лад, встановили режим кривавого терору на Україні.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. II, стор. 576.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 151.

Комуністична партія викрила загарбницькі плани імперіалістів, затаврувала підступні дії націоналістичної контрреволюції, закликала трудящих до захисту великих завоювань Жовтня. У відозві РНК «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», написаній В. І. Леніним, говорилося: *«Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії»*¹².

Український народ піднявся на боротьбу проти інтервентів і за допомогою російського народу в жорстоких боях стримував наступ їх військ. Проте сили виявились нерівними. На початок травня ворог захопив майже всю територію республіки, де встановив свій «порядок».

Переконавшись у нездатності Центральної ради та її «уряду» виконати зобов'язання щодо поставок хліба та іншого продовольства, німецьке командування наприкінці квітня розігнало Раду й на куркульсько-поміщицькому зборіші інсценувало обрання «гетьманом України» колишнього царського генерала, поміщика П. Скоропадського.

Проте ні кривавий терор окупантів і «державної варти» (поліції), ні численні арешти і страти робітників та революційних селян, ні каральні експедиції, що надсилались у місця масових виступів, ні зрадницькі маневри українських буржуазних націоналістів не могли спинити розгортання визвольної боротьби трудящих під проводом більшовиків проти окупантів та їх пособників.

Українські буржуазні націоналісти прагнули примазатися до цього руху з тим, щоб використати його у своїх класових інтересах. Саме такої тактики й дотримувався створений на чолі з В. Винниченком у травні 1918 р. так званий Український національний союз, який об'єднав майже всі буржуазно-націоналістичні партії й організації. Цей союз одночасно домагався того, щоб його представники ввійшли до гетьманського «уряду».

Визвольна війна українського народу, керівником і натхненником якої була Комуністична партія, привела до краху німецько-австрійської окупації і банкрутства маріонеткового гетьманського «уряду».

Скасувавши грабницький Брестський мирний договір, уряд Радянської Росії посилив допомогу трудящим Україні. Ця допомога мала особливо велике значення з огляду на загрозу нової іноземної навали з боку імперіалістів Антанти, увагу яких здавна привертала Україна з її багатими сировинними і продовольчими ресурсами. У другій половині листопада 1918 р. почалася висадка військ інтервентів на Чорноморському узбережжі України і Росії. Звідси вони мали намір просунутись в центральні райони країни і ліквідувати Радянську владу. Як ширму для прикриття своїх загарбницьких планів імперіалісти Антанти вирішили використати українських буржуазних націоналістів.

В той час, коли стало для всіх очевидним банкрутство гетьманського «уряду», що спирався на німецькі багнети, Український національний союз у листопаді 1918 р. створив так звану Директорію на чолі з Винниченком. Верховодам її шляхом соціальної демагогії і нестримної націоналістичної агітації за короткий час вдалося набербувати в свої збройні загони чимало українських селян. Після закулісних переговорів з німецьким командуванням, при сприянні представників Антанти війська Директорії в середині грудня зайняли столицю України — Київ.

Отаборившись в Києві й поширивши владу на значну частину України, Директорія Винниченка — Петлюри забула про свої демагогічні декларації та обіцянки. Виданий нею аграрний закон головну увагу

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 13.

звертав не на те, щоб наділити землею бідноту, а на охорону поміщицьких маєтків і розширення куркульського землеволодіння. Селянам було запропоновано не допускати ніяких самовільних вчинків в економіях. Винні в цьому притягались до військового суду¹³.

У повіті, де відбувалися селянські заворушення і самовільне захоплення поміщицької землі, Директорія надсилала каральні експедиції. У Києві, оголошеному на осадному стані, та інших великих містах війська націоналістів громили профспілки, арештовували та розстрілювали без суда і слідства комуністів, влаштовували єврейські погроми.

У своїй зовнішній політиці Директорія, вислужуючись перед імперіалістами Антанти, зайняла відверто ворожу позицію щодо першої соціалістичної країни. Ігноруючи волю українського народу, націоналістичні верховоди дійшли до нечуваного злочину — офіційного оголошення війни РСФРР. У лютому 1919 р. їх представники підписали в Бірзулі угоду з англо-французьким командуванням на Півдні. За обіцяну військову допомогу Директорія погоджувалась передати Україну фактично під протекторат Франції¹⁴. Український радянський уряд в ноті французькому уряду заявив рішучий протест з приводу підписання цієї незаконної угоди¹⁵.

Плазування перед іноземними імперіалістами, нехтування життєвими інтересами робітників і селян України, — ось що характеризувало справжню суть політики Директорії, очолюваної «соціалістом» В. Винниченком.

На відкриту зраду і кривавий терор буржуазних націоналістів, захист ними поміщиків та куркульства трудящі України відповідали масовими повстаннями. Під керівництвом комуністів повсюди створювались партизанські загони й штаби, відбувалися численні страйки робітників.

Більшовицькі організації, керовані С. Косіором, А. Бубновим, В. Затонським та іншими членами ЦК КП(б)У, проводили широку агітацію у військових частинах Директорії, в складі яких було немало обдурених і насильно мобілізованих селян. Наступ українських повстанських дивізій, розпочатий наприкінці листопада 1918 р. проти німецьких окупантів і гетьманців, розгортався успішно і проти військ Директорії. На початку січня 1919 р. радянські частини разом з повсталими робітниками визволили Харків. Через кілька днів у місто переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

5 лютого 1919 р. радянські війська визволили Київ. Буржуазно-націоналістична Директорія з рештками її збройних сил втекла в Проскурів, а згодом під натиском радянських частин і ударами партизанів з тилу перебралась в Східну Галичину¹⁶.

В. Винниченко залишив пост голови Директорії і виїхав за кордон. Тут він займався «аналізом» трирічного досвіду діяльності українських націоналістичних партій та їх урядів (Центральна рада, Директорія), наслідком чого стала тритома мемуарно-публіцистична праця «Відродження нації (історія української революції, березень 1917 р. — грудень 1919 р.)». В передмові до неї Винниченко запевняє у своїй об'єктивності, у викладі подій незалежно «від усяких особистих симпатій чи антипатій». Правда, подекуди авторові вдалися вірні характеристики й оцінки практичної діяльності українських дрібнобуржуазних партій, зокрема есдеків та їх лідерів, таких, як С. Петлюра. Винниченко не розходився з правдою, коли, пояснюючи причину поразки Центральної ради і Ди-

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1530, оп. 1, спр. 4, арк. 34.

¹⁴ «Киевский коммунист», 28 лютого 1919 р.; «Правда», 7 березня 1919 р.

¹⁵ Красные книги. I. В защиту Советской Украины. Сборник дипломатических документов и исторических материалов, Харьков, 1921, стор. 15—16.

¹⁶ Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 101—102.

ректорії, писав, що політика їх та партій, на які вони спиралися, суперечила інтересам широких трудящих мас. «Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами», — зазначав В. Винниченко. Проте в цілому автор прагне виправдати антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів та їх «урядів», показати й себе у вигідному плані замаскувати свої контрреволюційні позиції.

Перебуваючи за кордоном, Винниченко не припинив політичної діяльності, яка й раніше характеризувалась постійними хитаннями і маневрами, спрямованими в кінцевій меті проти інтересів трудящих України, проти Радянської влади і Комуністичної партії.

У Відні В. Винниченко організував видання газети «Нова доба». Під час нападу буржуазно-поміщицької Польщі на Радянську країну він в статтях, надрукованих у «Новій добі», засуджував агресію польських панів і зрадництво Петлюри, який у квітні 1920 р. підписав договір з Пілсудським, запровадивши білополякам Україну. У відкритому листі «До класово несвідомої української інтелігенції» В. Винниченко заявляв про свій перехід на позиції комунізму і про необхідність захисту соціалістичного ладу на Україні.

В травні він повернувся на Радянську Україну, де йому було створено всі умови для плідної праці на користь українського народу. 6 вересня 1920 р. В. Винниченко написав заяву в Центральний комітет КП(б)У, де зазначав, що «тільки Комуністична партія гарантує трудящим повне рішуче визволення від класового гноблення; тільки вона нещадно, без компромісів знищує в самому корені, в самих основах і зародках всяку можливість класового панування національних паразитичних класів і кладе фундамент справжнього нового ладу...»¹⁷. Далі він запевняв, що, повністю поділяючи програму, тактику і політику КП(б)У, бажає вступити в її ряди¹⁸.

В. Винниченко не скористався виявленим йому довір'ям, щоб віддати свої сили справі зміцнення молодої Української Радянської держави, і виїхав за кордон. В листі до ЦК КП(б)У¹⁹, впадаючи в суперечність з своїми попередніми заявами, він у дусі буржуазної пропаганди зводить безліч наклепів на Комуністичну партію України.

Проте під впливом зміцнення Радянської влади і перших успіхів соціалістичного будівництва в нашій країні, В. Винниченко невдовзі знову змінює свої погляди на радянську дійсність. У брошурі «Поворот на Україну» (1926 р.) він рішуче засуджує Петлюру і петлюрівщину відмежовується від української буржуазно-націоналістичної еміграції, виступає проти авантюристичних планів її діячів і водночас висловлює надію повернутися на Україну. В останні роки свого життя (він помер 1951 р. у Франції) В. Винниченко відійшов від активної політичної діяльності, але залишився вірним націоналістичним позиціям.

Хоч В. Винниченко неодноразово виступав з деклараціями й заявами про визнання платформи комуністів і порвав з тими колами української буржуазно-націоналістичної еміграції, які орієнтувалися на імперіалістичні сили, інтервенцію проти Країни Рад, інтернаціональна сут Радянської влади, комуністична ідеологія були й залишилися ворожими його світоглядом. Він не зміг знайти місце в соціалістичній революції там, де гартувалася справжня перемога над силами реакції, де під проводом робітничого класу, Комуністичної партії український народ боровся за нове, соціалістичне життя.

¹⁷ «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 1920, № 5, стор. 85.

¹⁸ Там же, стор. 86.

¹⁹ Там же, стор. 87—89.

Політичне банкрутство В. Винниченка не випадкове. Це закономірний результат політики дрібнобуржуазних націоналістичних партій, одним з лідерів та ідеологів яких був Винниченко. Захист цими партіями повалених у Жовтні експлуататорських класів, зрада національних інтересів українського народу, прислужування іноземним імперіалістам, соціальна демагогія і проповідь ідей націоналізму не могли не привести до дискредитації їх перед масами.

Натхненником і організатором всесвітньо-історичних перемог народів нашої країни була партія комуністів, очолювана великим Леніним. Своєю самовідданою боротьбою за інтереси народних мас, послідовним проведенням в життя ленінської національної політики вона згуртувала під прапором марксизму-ленінізму мільйони трудівників міста і села, забезпечила їх перемогу над ворогами, успішне здійснення планів соціалістичного будівництва в СРСР.

З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ З ГАЛИЧИНИ В БРАЗИЛІЮ В 90-х РОКАХ XIX ст.

В. О. БОРИС

Історія української трудової еміграції в Бразилії майже не досліджена. Проте відомо, що в 90-х роках XIX ст. відбувався масовий еміграційний рух до цієї країни, і зараз там, передусім у штаті Парана, проживає близько 150 тис. українців¹.

Останнім часом цьому питанню багато уваги приділяють науковці Польської Народної Республіки. Щодо галицької еміграції в Бразилії багата на фактичний матеріал також праця польського буржуазного економіста і юриста Леопольда Каро. Львівський радянський історик М. Кравець присвятив еміграції один параграф своєї монографії²⁻⁴.

В рамках цього повідомлення немає змоги детально розглянути причини еміграції. Досить сказати, що основною причиною її були нездорові соціально-економічні відносини в краї, злидні тощо.

Еміграційні компанії з допомогою платних агентів і субагентів змальовували життя за океаном справжнім раєм — без жандармів, ексекторів, лихварів, податків тощо. Але справжнім магнітом для галицьких селян було те, що їм обіцяли безкоштовно по 25 га землі.

Емігрантські агенти діяли у всіх містах та селах Галичини. Ними були залізничники, торговці, портьє, начальники жандармерії, війти, фінансові та інші службовці, представники інтелігенції. Де не допомагав обман, вдавалися до погроз і шантажу. Після розкриття брудної афери в прикордонному м. Освенцімі австрійські державні органи звернули більшу увагу на західні повіти Галичини і посилили там контроль. Тоді агенти перенесли свою діяльність у східні райони краю, звідки в 90-х роках XIX ст. почався масовий виїзд до Бразилії.

Правлячі кола Галичини заохочували переселення до США і Канади, а до Бразилії прагнули його припинити, оскільки, мовляв, це ослаблює продуктивні сили своєї країни⁵.

Наприкінці 1892 р. австрійський уряд інформував намісництво у Львові, що Бразилія уклала контракт з «Компанією метрополітана» на постачання протягом десяти років 1 млн. чол. з Європи, португальських

¹ УРЕ, т. 2, стор. 71.

²⁻⁴ К. Groniowski. Gorączka brazylijska.— „Kwartalnik historyczny“, Warszawa, 1967, стор. 317—341; L. Caro. Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich, Leipzig, 1909; М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст., Львів, 1964, стор. 113—125.

⁵ ІІДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2481, арк. 89.

та іспанських колоній⁶. Кількість іммігрантів за рік мала досягати 50—100 тис., з них 90% селян і лише 10% ремісників. До того ж, число переселенців з однієї країни не повинно було перевищувати 60%. Бразилія хотіла компенсувати нестачу робочої сили після ліквідації рабства (1888 р.)⁷, а тому перевагу надавала сімейним. В інформації підкреслювалося, що багато емігрантів дає Бразилії Галичина⁸. Заступник австрійського консула в Ріо-де-Жанейро називав це величезне переселення «ввозом рабів»⁹.

Скандальну славу торговців живим товаром здобули Хоакімо Гаєтана, пізніше Фіоріта, які зобов'язалися протягом 10 років спровадити до Бразилії 1 млн. чол.¹⁰, якщо їм за кожного виплачуватимуть по 6 фунтів стерлінгів і 15 шилінгів.

У травні 1895 р. з Галичини до Бразилії виїхали 53 сім'ї (308 чол.). До Відня їх супроводжував народний учитель Ф. Кшижановський, а далі — представник Товариства св. Рафала*.

Переселенський рух став масовим. «Навіть селяни, які мають більші господарства, продають їх майже даром і емігрують до Бразилії»¹¹. В зв'язку з цим знизилися ціни на землю, наприклад, в Тернопільському повіті вартість одного морга впала з 300 до 50 гультенів. Але й тоді в громадах землю не купували. Цим скористалися куркулі та лихварі-євреї¹². Тернопільський староста пропонував заборонити виїзд до Бразилії, де переселенців піддавали жорстокій експлуатації¹³.

Еміграційна гарячка дійшла до того, що селяни силою вимагали свої паспорти. Так, 8 лютого 1896 р. 120 чол. з Тернополя зажадали видати паспорти на виїзд. Староста загрожував викликати військо¹⁴.

Документи свідчать, яких незгод зазнавали емігранти в дорозі. Уже в Генуї більшість з них залишалася без грошей і змушена була жебракувати¹⁵, жити в антисанітарних умовах, часто просто неба. «Сотні галицьких емігрантів були змушені голодувати разом з своїми дітьми та дружинами на вулицях Генуї і, незважаючи на холод, проводити ночі просто неба, при чому багато з них захворіли на дезинтерію і опинилися в лікарні»¹⁶.

Багатьох поліція повертала додому з австро-італійського кордону, через відсутність документів чи достатньої кількості грошей (160 гультенів). Це були головним чином халупники, а деякі й зовсім без житла¹⁷.

З повідомлення австрійського віце-консула в Ріо-де-Жанейро Бомб'єро своєму уряду від 23 липня 1895 р. видно, який вигляд мав транспорт емігрантів до Бразилії. З 605 громадян Австро-Угорщини, що виїхали з Генуї на початку червня 1895 р. французьким пароплавом «Еспань», 434 походили з Галичини. Бомб'єро називає їх «істотами, що заслуговують співчуття». Вони вважали Америку і Бразилію австрій-

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2481, арк. 91.

⁷ Там же, спр. 2461, арк. 55 зв.

⁸ Там же, арк. 56.

⁹ Там же, спр. 2472, арк. 104—109.

¹⁰ Л. Саго. Назв. праця, стор. 111.

* Воно мало своїм завданням захищати права переселенців, однак часто підтримувало еміграцію з користолюбних мотивів.

¹¹ ЦДІА УРСР, у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2474, арк. 3.

¹² Там же, арк. 24 зв.

¹³ Там же, арк. 25—26.

¹⁴ Там же, спр. 2477, арк. 41.

¹⁵ Там же, спр. 2479, арк. 57.

¹⁶ Там же, спр. 2477, арк. 21—22.

¹⁷ Там же, спр. 2478, арк. 18, 22.

ськими провінціями, подібними до Галичини, а тому залишали назавжди свою батьківщину, де, крім великих злиднів і низького денного заробітку (10—15 крейцарів), не мали нічого¹⁸. Емігранти їхали в переповнених каютах без вентиляції. Через морську хворобу це було нестерпним. Дуже нагріта в духоті питна вода полегшення майже не давала. Витримати 14-денну подорож за таких умов при 40-градусній спеці було надзвичайно важко.

Ще яскравішу картину змальовує австрійський генконсул у Ріо-де-Жанейро, куди 8 грудня 1895 р. прибув італійський пароплав «Аттивіта» з 1536 австрійськими емігрантами на борту. Цей транспорт, за його словами, мав сумний вигляд¹⁹. Вже в дорозі емігранти втратили багато своїх дітей, переважно немовлят, які вмирали від голоду. В Бразилії багато прибулих гинули від малярії.

Галичани прагнули оселитися в штаті Парана. Саме тому нині там проживає найбільше українців. Частина емігрантів зупинилася в штатах Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Мінас Гераес і Сан Пауло. В австрійських урядових інформаціях штат Ріо Гранде до Суль характеризувався як сільськогосподарський, де європейські індустріальні робітники і ремісники позбавлені перспектив²⁰. Зате селянські сім'ї, які мали певний капітал, були в сприятливіших умовах. Емігрантам, що бажали оселитися на державних землях, уряд призначав у джунглях ділянку (вартістю 400 крон) в 25 га. Для її утримання і придбання сільськогосподарських знарядь давалася позика в 230 крон.

Вартість ділянки та позику належало сплатити протягом п'яти років. Ті, що робили внесок невчасно, штрафувалися на 10% від несплаченої суми. Але позичених урядом грошей не вистачало для утримання сім'ї і сплати першого внеску. Необхідно було ще бодай 1 тис. крон.

У штаті Парана, що мав найкращі умови для переселенців, вартість 25 га землі становила 400—2000 мільреєсів, у залежності від її якості та віддаленості від шляхів сполучення і міст. Про власника землі переселенець мав змогу довідатись в австрійському консульстві в столиці штату Куритибі, щоб у майбутньому уникнути різних непорозумінь і конфліктів²¹.

Крім сільськогосподарських продуктів та напоїв, все коштувало дорожче, ніж у Європі на 50—500%²², а заробітна плата була низькою. Так, на земляних роботах в день платили тільки три мільреєси. Цього ледь-ледь вистачало на життя. Муляри, теслярі, слюсарі, столяри і т. д. заробляли більше. Проте і їх часто обдурювали. Тому робітники ціною великих зусиль часто поверталися додому²³.

Легатійний радник австро-угорського посольства в Ріо-де-Жанейро Калленберг відзначав, що Бразилія завдячує своїм розвитком чужому капіталу і чужій робочій силі²⁴. На жаль, його цікавий і детальний звіт про подорож має значний недолік — не наводить кількості емігрантів-українців. Він вживає термін «галичани», під яким слід розуміти переважно українців. Багато з них зазнавали різних незгод. Наприклад, 1500 галицьких емігрантів, що бажали оселитися в штаті Парана, довгий час змушені були жити в емігрантському будинку в Піннера,

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2478, арк. 99.

¹⁹ Там же, спр. 2477, арк. 95.

²⁰ Там же, спр. 2489, арк. 71.

²¹ Там же, спр. 2489, арк. 74 і зв.

²² Там же, арк. 75.

²³ Там же, спр. 2492, арк. 38, 42.

²⁴ Там же, арк. 110.

чекаючи, доки їм виміряють ділянки. Вони витрачали останні гроші. Така ж доля спіткала і 400 галицьких сімей, що чекали в м. Пруден-тополісі на земельні або лісові ділянки від квітня 1895 р. до січня 1896 р.²⁵ Генеральний консул вказував, що «цієї сумної долі ніхто не зможе уникнути»²⁶.

Спершу уряд Бразилії виділяв для емігрантів певну кількість родючих земель. А згодом — тільки в джунглях. Треба було докласти чимало зусиль, щоб зробити їх придатними для землеробства, насамперед викорчувати, прокласти шляхи, щоб знайти збут для своїх продуктів. Це негативно впливало на фізичний і моральний стан, викликало розчарування і невдоволення.

Купці, змовляючись з поселенчим директором, відверто грабували емігрантів, видаючи за талони тільки половину необхідних продуктів²⁷. Ще гірша доля спіткала тих, хто потрапив до плантаторів. Один з них, повернувшись на батьківщину, розповідав у краківській поліції, що з ними поводилися, наче з невільникми, були палицями. Багато хто не витримував знущань і втік, навіть залишаючи дітей²⁸.

Становище прибулих погіршувалося ще й незнанням урядової португальської мови. До того ж, уряд Бразилії проводив політику дискримінації, спрямовану на повну асиміляцію іммігрантів²⁹. У країні не було жодної школи, де б діти переселенців могли навчатися рідною мовою.

У джерелах є вказівки, що еміграційні агенти вербували також молодих вродливих дівчат для будинків розпусти в Бразилії.

Важка доля емігранта змальовувалася в листі К. Стефан до своєї сестри в с. Верхрати Рава-Руського повіту. Вона радила рідним не залишати батьківщину і не вірити балачкам агентів про неіснуючий «рай»³⁰.

Наведені факти красномовно свідчать про поневірвання галицьких емігрантів, які шукали кращої долі, але потрапляли у справжнє пекло. Їм доводилося багато працювати, щоб одержати копійки для існування, зазнавати нестачі і голоду.

З повідомлення намісництва у Львові для Міністерства внутрішніх справ у Відні видно, що до 31 жовтня 1895 р. до Бразилії виїхало 8363 чол., з листопада 1895 р. до серпня 1896 р. ще 10 891 чол.³¹ Найбільше емігрантів до Бразилії дали Тернопільський, Золочівський, Бережанський, Бібрський, Перемишлянський, Теребовлянський і Скалатський повіти, найменше — Яворівський і Снятинський. З Західної Галичини, що нині входить до Польської Народної Республіки, емігрувало лише 564 чол. — з Цесановського, Ланьцутського і Ярославського повітів, де переважало українське населення. Про це свідчить той факт, що емігранти польської національності становили незначний процент.

Таким чином, в світлі архівних джерел цифру 25 тис. емігрантів — українців і поляків з Галичини, які до 1897 р. оселилися в Бразилії, можна вважати досить реальною. Вона фігурує в нашій і в польській історичній літературі.

²⁵ Л. Саго. Назв. праця, стор. 113.

²⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2476, арк. 35.

²⁷ Л. Саго. Назв. праця, стор. 112.

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2477, арк. 113; Л. Саго. Назв. праця, стор. 122.

²⁹ Л. Саго. Назв. праця, стор. 116; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2492, арк. 71.

³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2481, арк. 119—120.

³¹ Там же, арк. 17—18.

Замітки

Н. М. ШАПОШНИКОВА
МАСОВО-ОБОРОННА РОБОТА
СЕРЕД МОЛОДІ РЕСПУБЛІКИ
В 1937—1941 рр.

В період вступу Радянського Союзу в смугу завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму Комуністична партія Радянський уряд посилили увагу до патріотичного виховання трудящих,

зокрема, до оборонної роботи, передусім серед молоді.

Форми і методи пропаганди воєнних знань були різноманітні — лекції, бесіди і конференції, кінофільми, зустрічі з героями, виставки, екскурсії по місцях колишніх боїв тощо.

Розвиткові цієї роботи сприяв IX пленум ЦК ВЛКСМ (1939 р.), який запропонував комсомольським організаціям посилити пропаганду військової справи та активізувати фізкультурну роботу¹.

Значну роль у пропаганді воєнних знань відіграла партійна і комсомольська преса, що друкувала статті про діяльність партійних, радянських, комсомольських та інших громадських організацій по пропаганді військової справи, про будні Червоної Армії, життя й діяльність видатних полководців, героїв громадянської війни, про роботу Тсоавіахіму та інших оборонних організацій. 1940 р. на Україні виходило 18 обласних і 2 республіканські комсомольські газети, 3 комсомольські журнали². Газети мали військово-фізкультурні відділи, які сприяли поліпшенню пропаганди військових знань. На допомогу тим, хто вивчав військову справу, друкувались поради як створити військовий гурток, провести військово-тактичну гру, організувати роботу навчальних підрозділів. Масовими тиражами видавались альбоми, плакати, листівки, брошури тощо.

Так, наприклад, 1938 р. Український будинок оборони випустив: альбоми «Підготовка ворошиловського стрільця з дрібнокаліберної гвинтівки» і «Підготовка ворошиловського стрільця з бойової гвинтівки», 20 плакатів з військово-морської справи та інші наочні посібники³. Передбачалось також видання серії брошур з історії країни, пам'яток для населення з ППХО, довідника активіста Тсоавіахіму та іншої літератури⁴.

У лютому 1938 р. при Партвидаві УРСР було створено сектор масово-оборонної літератури для населення⁵. Червневий Пленум ЦК КП(б)У 1939 р. зобов'язав відділи пропаганди і агітації політуправлінь Київського особливого військового округу й Харківського військового округу скласти план видання масово-оборонної літератури⁶.

¹ ЦА ВЛКСМ, Постанове ІХ Пленума ЦК ВЛКСМ (1939 год) «Об укреплении оборонной и физкультурной работы в комсомольских организациях». арк. 5.

² «Комсомольский пропагандист», 1940, № 9, стор. 16.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 175, арк. 152.

⁴ Там же, арк. 155.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4578, арк. 265.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 597, арк. 25.

Популярність серед молоді республіки здобули листівки й брошури на спортивну та оборонну тематику, випущені видавництвом ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 1940 р. видавництво воєнної літератури (Москва) випустило підручник для учнів 5—7 класів неповних середніх і середніх шкіл «Начальная военная подготовка».

Липневий пленум ЦК КП(б)У у 1939 р. вказав на необхідність поліпшення справи випуску навчально-агітаційних фільмів з питань оборонно-масової роботи⁷. Важливим політичним заходом став Всесоюзний показ навчальних, документальних та художніх фільмів з оборонної тематики, присвячений XXIII роковинам РСЧА, проведений у лютому 1941 р. Протягом 25 днів на екранах демонструвалося близько 150 фільмів⁸. 27 травня — 2 червня 1941 р. у Києві відбувся фестиваль санітарно-оборонних фільмів⁹.

Поширеною формою пропаганди воєнних знань стали лекції. Так, 1938 р. в Київському будинку оборони імені М. В. Фрунзе їх було прочитано 434: 160 з міжнародного станєвища, 45 — про характер можливої війни, 32 — про підступні дії іноземних розвідок, 17 — про XX-річчя РСЧА і РСФ, 25 — про військову техніку та ін.¹⁰ Активну діяльність розгорнули групи позаштатних лекторів з воєнних питань, створені за рішенням IX пленуму ЦК ВЛКСМ (1939 р.) при відділах пропаганди і агітації обкомів, крайкомів і ЦК ЛКСМ союзних республік. Так, лекторська група з воєнних питань Одеського міськкому ЛКСМУ разом з відділом пропаганди і агітації розробила цикли лекцій про видатних полководців російської армії і флоту (О. В. Суворов, М. І. Кутузов, П. С. Нахімов) та про героїв громадянської війни (Г. І. Котовський, М. В. Фрунзе, М. О. Щорс, В. І. Чапаєв)¹¹.

Дійовою формою в пропаганді воєнних знань було вивчення історії громадянської війни в гуртках. Ініціаторами цього руху виступили комсомольці Проскурівського механічного заводу ім. В. В. Куйбишева. Їх ініціативу підхопила молодь України. Подібні гуртки виникли у Вінницькій¹², Ворошиловградській¹³ та інших областях республіки.

З цінним починанням виступили комсомольці-ворошиловградці. До 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції вони взяли активну участь у виявленні пам'ятних місць, пов'язаних з героїчною обороною міста, провели походи по місцях боїв, розшукали багатьох учасників героїчних подій, встановили листування з героями минулих боїв, які проживали в інших республіках. В завершення молодь провела імпровізацію бою на Гострій Могилі (місце героїчної оборони Луганська в роки громадянської війни), в якій взяло участь 10 тис. комсомольців міста і навколишніх сіл, а також близько 60 тис. глядачів¹⁴.

За ініціативою комсомолу проводилися воєнно-історичні конференції. 26 лютого 1941 р. на Київському заводі «Ленкузня» відбулася перша в республіці конференція, присвячена М. О. Щорсу¹⁵. У ході підготовки до неї в цехах провадилися бесіди про видатного полководця, у заводському клубі відкрилася виставка літератури, плакатів і фотодокументів про громадянську війну та бойовий шлях щорсівців. Заводська багатотиражка випустила спеціальну листівку. На конференції комсомольці

⁷ ПА ІП ЦК КП України ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 595, арк. 256; од. зб. 597, арк. 24.

⁸ «Комсомольская правда», 1 лютого 1941 р.

⁹ «Сталинское племя», 15 травня 1941 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 175, арк. 151.

¹¹ «Сталинское племя», 4 січня 1941 р.

¹² «Известия ЦК ВЛКСМ», 1937, № 9, стор. 20—21.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4656, арк. 63.

¹⁴ «Известия ЦК ВЛКСМ», 1937, № 8, стор. 20.

¹⁵ «Комсомолец Украины», 23 березня 1941 р.

І. Чаусов, Л. Лопатовський, Ф. котлярська, Л. Цитрин розповіли про бойові походи Щорса, про відображення образу народного полководця в літературі і мистецтві. Виступили також поети, письменники Л. Дмитерко, П. Панч та композитор О. Сандлер. Після конференції військової фізкультурна робота на заводі значно поживавилася, були створені нові гуртки стрільців і кулеметників, в механічному цеху — гурток танкістів.¹⁶ ЦК ЛКСМУ схвалив ініціативу київських комсомольців і зобов'язав республіканські та обласні комсомольські газети пропагувати їх приклад.¹⁷

Важлива роль у пропаганді воєнних знань належала будинкам і хатам оборони. На початку 1941 р. в республіці діяло 4 тис. хат оборони.¹⁸ Добре була поставлена робота хатою оборони с. Чапаєвки Золотонського району на Полтавщині. Тут діяли 30 гуртків ворошиловських стрільців, вершників, радистів, зв'язківців, де навчалася 500 чол., близько 1300 колгоспників оволоділи військовими спеціальностями.¹⁹ 1940 | хата оборони с. Чапаєвки єдина в країні стала учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.²⁰

У колгоспі с. Свидя Потіївського району Житомирської області 120 чол., зокрема, 40 комсомольців відвідували тсоавіахімівський гурток. Усі комсомольці і допризовники мали по 3—4 оборонні значки. Під час заочних республіканських змагань з гранатометання тсоавіахімівці колгоспу завоювали першість республіки і перехідний прапор Центральної ради Тсоавіахіму України.²¹ Комсомолка-снайпер Г. Линник з с. Сигнаївки Шполянського району на Київщині 1938 р. на обласних стрілецьких змаганнях зайняла друге місце.²² Т. Тонкоглас — друге на республіканських лижних змаганнях 1940 р.²³

Крім хат-оборони в селах і містах України діяли будинки оборони. На початку 1941 р. лише в Одеській області працювало 8 будинків оборони.²⁴ Республіканський будинок оборони ім. М. В. Фрунзе у Києві став центром підготовки керівних кадрів Тсоавіахіму України і оборонно-масової роботи в столиці. В ньому діяло близько 100 навчальних кабінетів (артилерійські, снайперські, стрілецькі, зв'язку, авіаційний, парашутний, аеронавігаційний), клуби (короткохвильовиків, протиповітряної і протихімічної оборони, спортивно-стрілецький) та ін. Сектор юних друзів оборони готував телефоністів, телеграфістів, радистів-короткохвильовиків, метеорологів, хіміків-лаборантів та ін.²⁵ Працівники та активісти Будинку протягом 1938 р. прочитали 434 лекції, на яких були присутні 110 390 чол., провели 21 оборонний вечір, 16 активів, 10 зборів допризовників,²⁶ організували 118 виставок, підготували 1284 інструкторів з різних оборонних спеціальностей.²⁷

Для розвитку масово-оборонної роботи в країні велике значення мало соціалістичне змагання, що розгорнулося з ініціативи комсомолу в 1935—1936 рр. Ініціаторами його виступили ворошиловградці — робітники, інженери, техніки і службовці паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції та шахти № 9 Ворошиловського району. Вони

¹⁶ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, з/б ЦК ЛКСМУ, за 1941 р., арк. 142.

¹⁷ Там же, арк. 142—143.

¹⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, II Пленум ЦК ЛКСМУ (1941 р.), арк. 143; «Комуніст», 18 і 19 січня 1940 р.

¹⁹ «Советская Украина», 15 квітня 1940 р.

²⁰ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, II Пленум ЦК ЛКСМУ (1941 р.), арк. 144.

²¹ «Сталинское племя», 30 липня 1939 р.

²² Там же.

²³ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, II Пленум ЦК ЛКСМУ, 1938 р., арк. 19.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 175, арк. 63.

²⁵ «Комсомолец Украины», 4 січня 1937 р.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 175, арк. 151.

²⁷ Там же, спр. 175, арк. 151—152.

закликали комсомольців і молодь включитись у соціалістичне змагання на кращу організацію оборонної роботи²⁸. Ворошиловградський обком КП(б)У запропонував усім партійним організаціям провести 13 вересня 1938 р. єдиний партійно-комсомольський день для обговорення цього заклик²⁹.

Почин ворошиловградців схвалили ЦР Тсоавіахіму СРСР і УРСР³⁰, закликавши всіх тсоавіахімівців України включитися в оборонне змагання³¹. Першими на заклик ворошиловградців відгукнулись комсомольці київського заводу «Більшовик», взявши своїм девізом лозунги: «Кожному комсомольцю — військову спеціальність!», «Перетворити кожен завод, фабрику, шахту, колгосп, залізничну станцію, радгосп, МТС у справжню соціалістичну фортецю оборони!»³². Об'єднане засідання бюро Київського ОК та МК ЛКСМУ схвалило ініціативу і рекомендувало всім райкомам і первинним комсомольським організаціям організувати роботу так, щоб кожний комсомолец оволодів однією з військових спеціальностей³³.

ЦК ЛКСМУ зобов'язав усі комсомольські організації республіки широко популяризувати цей приклад серед молоді³⁴. Комсомолки Київської швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкина, активістки оборонної роботи Н. Яковенко, В. Арефіна, М. Лимар, Ф. Радинська, С. Чуприна, П. Народюк, через газету «Комсомолец України» (15 жовтня 1938 р.) звернулися з закликом: «Кожній дівчині — військову спеціальність!» На фабриці всі робітниці навчалися в оборонних гуртках, 20 дівчат оволоділи станковим кулеметом, багато дівчат працювали інструкторами ППХО.

Сотні молодих робітників заводу ім. Комінтерну (м. Дніпропетровськ) 4 рази на місяць відвідували заняття оборонних гуртків. Лише за першу половину 1939 р. було підготовлено 36 снайперів, 54 кулеметники, ВС I ступеню — 216, II ступеню — 23, 257 — гранатометників, 1913 — значкистів ППХО I ступеня, 18 інструкторів ППХО. У 8 воєнізованих походах з протигазами взяло участь 2277 чол., у міжцехових змаганнях з стрільби з гвинтівок і кулемета, гранатометання, штикового бою взяло участь близько 400 чол. На міських змаганнях допризовників заводські команди вийшли переможцями і здобули перехідний Червоний прапор міської ради Тсоавіахіму³⁵. У заочних республіканських змаганнях з гранатометання заводська команда (капітан — секретар заводського комітету ЛКСМУ) зайняла друге місце і завоювала перехідний приз-кубок газети «Комуніст»³⁶. Заводська багатотиражка за п'ять місяців 1939 р. вмістила 116 заміток та статей про оборонну роботу³⁷.

Багато колективів, домогшись значних успіхів у оборонній роботі, почали боротися за підприємство «Фортеця оборони». 1938 р. у змаганнях по оборонній роботі один з київських заводів зайняв друге місце на Україні і четверте по Союзу, а 1939 р. — перше місце по Україні³⁸.

²⁸ «Известия ЦС Осоавиахима СССР», 1938, № 13, стор. 7—8.

²⁹ «Комуніст», 12 вересня 1938 р.

³⁰ «Советская Украина», 21 вересня, 1938 р.; «Комуніст», 12 вересня 1938 р.

³¹ «На страже», 20 вересня 1938 р.

³² ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, III Пленум ЛКСМУ (1939 р.), арк. 70; «Сталинское племя», 16 вересня 1938 р.

³³ «Сталинское племя», 17 вересня 1938 р.

³⁴ «Комуніст», 22 вересня 1938 р.; «На страже», 26 грудня 1938 р.

³⁵ «Сталинское племя», 12 липня 1939 р.

³⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 5259, арк. 241.

³⁷ Там же, арк. 361.

³⁸ «Советская Украина», 3 березня 1940 р.

Колгоспні організації Тсоавіахіму також влилися в рух за перетворення в «Фортеці оборони» колгоспів, радгоспів і МТС. Велику роль у цьому відіграв заклик молодих колгоспників-тсоавіахімівців с. Кишиньке Олевського району Київської області³⁹, а також бригадирів жіночих тракторних бригад депутата Верховної Ради СРСР Паші Ангеліної, депутата Верховної Ради УРСР Н. Радченко, орденоносців М. Радченко В. Юр'євої⁴⁰.

1939 р. всі комсомольці артїлі ім. Будьонного Холменського району на Чернігівщині вступили до Тсоавіахіму — 108 проти 7 наприкінці 1938 р. Вони відвідували гуртки гранатометальників, ворошиловських вершників та ін. За короткий час у селі стало 49 значкістів ППХО I ступеню, 38 — ВС, 23 — ГСО⁴¹. У змагання за кращу військово-патріотичну роботу почали включатися міста, райони, області, республіки.

Пошуки нових масових форм роботи дали й таку дійову форму, як створення військово-фізкультурних батальйонів, загонів, підрозділів Комсомольці Нікопольського південнотрубного заводу виступили з ініціативою запровадити військово-фізкультурну підготовку для комсомольців. Вони створили комсомольський військово-фізкультурний батальйон, що налічував 515 чол.⁴² Командирами груп і загонів призначили середніх і молодших командирів запасу, комуністів, комсомольців.

Цінне починання комсомольців схвалило бюро Нікопольського міськкому ЛКСМУ⁴³. Його підтримав ЦК ЛКСМУ⁴⁴. Ініціатива нікопольців знайшла багато послідовників у всій республіці.

Інтереси оборони країни вимагали створення могутніх резервів Червоної Армії з бійців, які б досконало володіли зброєю, вміло діяли в складній бойовій обстановці. Одним із засобів такої підготовки були тактичні навчання. 24 квітня 1939 р. з ініціативи Полтавського міськкому ЛКСМУ було проведено військово-тактичне навчання 5 тис. комсомольців-тсоавіахімівців⁴⁵. Військово-тактичні навчання тсоавіахімівців відбулися в Миколаївській, Сталінській та інших областях республіки. 50 тис. тсоавіахімівців Запоріжжя взяли участь у військово-тактичному навчанні «Оборона міста»⁴⁶. Результати цих навчань обговорювались на оборонних активах. У квітні 1939 р. харківський міський тсоавіахімівський актив підбив підсумки тактичних занять на честь XVIII з'їзду ВКП(б). Перше місце і перехідний Червоний прапор здобув Орджонікідзевський район⁴⁷.

Перебудова оборонної роботи сприяла тому, що тсоавіахімівські організації Сталіно, Полтави, Дніпропетровська, Маріуполя, Миколаєва та інших міст і сіл республіки, проводили тактичні навчання в умовах наближених до бойових.

Активною формою підготовки молоді до дій у бойових умовах стали воєнізовані походи та ігри, а також міжобласні переходи з переборенням смуги перешкод. Ініціаторами їх виступали обласні комсомольські організації. Київська комсомольська організація викликала на змагання Харківську, Запорізьку — Дніпропетровську, Миколаївську —

³⁹ «Комуніст», 5 липня 1937 р.

⁴⁰ «Комуніст», 12 вересня 1938 р.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4656, арк. 47: «Сталинское племя», 11 вересня 1939 р.; 30 листопада 1940 р.

⁴² ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, II Пленум ЦК ЛКСМУ (1941 р.), арк. 38—39.

⁴³ «Сталинское племя», 7 грудня 1940 р.

⁴⁴ Постанови II Пленуму ЦК ЛКСМУ. 17—19 січня 1941 р., видання ЦК ЛКСМУ, 1941 р., стор. 10.

⁴⁵ «Сталинское племя», 27 квітня 1939 р.

⁴⁶ «Сталинское племя», 9 травня 1939 р.

⁴⁷ «Сталинское племя», 21 квітня 1939 р.

Одеську⁴⁸. За кілька місяців 1939 р. в одній лише Вінницькій області було проведено 168—170 воєнізованих походів у протигазах⁴⁹.

Перші воєнізовані ігри відбулися в Тульчинському районі на Вінниччині у березні 1939 р.⁵⁰ Досвід вінничан перейняли комсомольці всіх областей України⁵¹.

Серед школярів дуже популярною була гра «На штурм», що проходила з ініціативи газети «Пионерская правда» під час зимових канікул 1940/41 навчального року і була підготовкою до III Всесоюзних військово-фізкультурних змагань піонерів і школярів.

У розвитку масовості й дальшої популяризації оборонних видів спорту велику роль відіграло запровадження — на пропозицію групи депутатів Верховної Ради СРСР, Героїв Радянського Союзу В. П. Чкалова, М. В. Водоп'янова, В. С. Молокова, Г. Ф. Байдукова, а також О. Г. Стаханова — Всесоюзного дня оборонних видів спорту. Цю пропозицію схвалив Всесоюзний комітет у справах фізкультури і спорту, орієнтовно визначивши дні взимку — 24 лютого і влітку — 6 серпня⁵².

Комсомольці-фізкультурники України, з ініціативи яких почався рух за оволодіння оборонними видами спорту, розгорнули кампанію по залученню до лав оборонних товариств широких мас трудящих, і, насамперед молоді.

На 1 травня 1941 р. в республіці було підготовлено 2 882 352 тсоавіахімовців⁵³. Позитивний досвід оборонно-масової роботи, нагромаджений комсомольськими і тсоавіахімівськими організаціями України, сприяв підвищенню якості оборонної роботи і допоміг підготувати гідних бійців для Червоної Армії.

⁴⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, XI з'їзд ЛКСМУ, арк. 169.

⁴⁹ «Комсомолец України», 28 липня 1938 р.; «Комуніст», 12 травня 1940 р.

⁵⁰ ЦА ВЛКСМ, ф. ЦК ЛКСМУ, III Пленум ЦК ЛКСМУ, 1939 р., арк. 222.

⁵¹ «Известия ЦС Осоавиахима СССР», 1938, № 15—16, стор. 30; «Комсомолец України», 2 липня 1939 р.; «Советская Украина», 16 липня 1940 р.

⁵² «Радянський спорт», 12 грудня 1938 р.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 279, арк. 78.

Г. Я. СЕРГІЄНКО
ПРОПАГАНДА ІДЕЙ
ДЕКАБРИСТІВ
СЕРЕД ХАРКІВСЬКИХ
СТУДЕНТІВ
(1826—1827 рр.)

Діяльність таємних політичних організацій дворянських революціонерів-декабристів, їх героїчне збройне повстання в Петербурзі і на Україні — яскрава сторінка історії вивольної боротьби в нашій країні. «В 1825 році, — писав В. І. Ленін, — Росія вперше бачила революційний

рух проти царизму»¹. Декабристи стали зачинателями першого етапу визвольного руху в Росії, і в цьому їх величезна історична заслуга.

Царський уряд жорстоко розправився над першими революціонерами. Після поразки декабристів настала смуга лихоліть миколаївської реакції, спрямованої проти прогресивних сил Росії. «Перші десять років після 1825 року, — писав О. І. Герцен, — були страшні не тільки одвертими утисками всякої думки, але цілковитою пустотою, що виявилась у суспільстві: воно занепадало, воно було спантеличене й залякане. Най-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

кращі люди доходили висновку, що колишні шляхи розвитку навряд чи можливі, нових не знали. Сіре осіннє небо важко й безрадісно обгорнуло душу»².

Серед темної ночі миколаївської реакції боротьба набувала нових форм — поширення творів революційного змісту, пропаганда прогресивних ідей з кафедр учбових закладів і друкованим словом, створення нових таємних політичних гуртків і товариств. Серед студентів, професорів, письменників, офіцерів, урядовців не згасав опозиційний настрій, жевріла революційна іскра.

Історія революційної пропаганди того часу ще не знайшла достатнього висвітлення у дореволюційній і радянській історіографії. Буржуазний історик М. А. Цявловський опублікував огляд матеріалів, знайдених ним серед паперів архіву академіка М. К. Шільдера, під назвою «Эпигоны декабристов (Дело о распространении «зловредных» сочинений среди студентов Харьковского университета в 1827 г.)»³. Однак цей огляд не вичерпує питання та й написаний він тенденційно. Частину офіційного листування царських чиновників на Україні містить публікація В. Міяковського «Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827 р.)»⁴, але в ній пропаганда розглядається дещо ізольовано від загального визвольного руху. Радянські дослідники Л. А. Мандрикіна, С. Б. Окунь та І. А. Федосов⁵ у своїх узагальнюючих працях високо оцінюють революційну пропаганду, що велась на Україні під впливом повстання декабристів. Нові архівні документи дають відомості для повнішого висвітлення цього питання.

На початку січня 1827 р. командир 3-го батальйону Тарутинського піхотного полку майор Фрей відібрав у поручика Лансберга рукописні твори: «Послання до Ар...ва», «Рилєєв у темниці», «До друзів» і «Вірші на честь блаженної пам'яті государині імператриці Єлизавети Олексіївни». Рукописи мали антиурядовий зміст. Їх негайно відправили бригадному командирові 5-го корпусу піхотних військ, прикомандированих для робіт в округах військового поселення Слобідськоукраїнської губернії, полковникові Вонсовичу, який надіслав їх Харківському цивільному губернаторові В. Г. Муратову⁶.

За розпорядженням губернатора негайно почалося слідство, що виявило причетність до цієї політичної справи багатьох осіб. Заарештований поручик Лансберг на першому ж допиті пояснив, що знайдені у нього рукописи він одержав від колезького реєстратора Пашинського, який проживав у Валківському повіті Слобідськоукраїнської губернії, і переписав собі їх заради цікавості. Від Пашинського жандарми довідалися, що йому рукописи дав губернський реєстратор М. Михайловський (служив урядовцем Валківського повітового суду). Останній у серпні 1826 р. скопіював їх у колишнього студента Харківського університету І. Снесарева⁷.

Подальшим слідством виявлено, що для Снесарева рукописи роздобув урядовець губернської канцелярії Тонкошкурів від студента другого курсу медичного факультету Харківського університету І. Гіб-

² О. І. Герцен. Минуле і думи, К., 1957, стор. 310.

³ «Голос минувшего», 1917, № 7—8.

⁴ «Україна», 1925, кн. 6.

⁵ Л. А. Мандрыкина. После 14 декабря 1825 г. (Агитаторы конца 20-х — начала 30-х годов). — Декабристы и их время. Материалы и сообщения. М. — Л., 1951; С. Б. Окунь. Нариси з історії СРСР. Друга чверть XIX століття, К., 1959; І. А. Федосов. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. (Революционные организации и кружки), М., 1958.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, І експ., спр. 126, арк. 7.

⁷ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 77—78.

нера. Останній на допиті розповів, що у червні 1826 р. він одержав їх від вільного слухача того ж університету киянина П. С. Балабухи.

Про викриття політичної справи місцева влада повідомила київському цивільному губернатору І. Г. Ковальову 15 січня 1827 р. з проханням таємно допитати Балабуху, який перебував у Києві, й дізнатися, звідки і від кого він дістав антиурядові рукописи, особливо «Рилєєв у темниці» і «До друзів», кому ще давав переписувати. Не чекаючи відомостей з Києва, харківський губернатор надіслав офіційного листа й папери Лансберга до Петербурга шефу жандармів О. Х. Бенкендорфу⁸.

Дізнавшись про донесення Вонсовича, ректор Харківського університету І. Я. Кронеберг самостійно проводив опит студентів з приводу виявлених рукописів. У таємному листі попечителю Харківського учбового округу він повідомляв, що дуже часто заборонені твори надходили в університет від офіцера Сіянова, який написав пасквіль під назвою «Булевар»⁹. Далі ректор назвав розжалуваного в солдати офіцера Р. І. Дорохова, який був знайомий з О. С. Пушкіним і листувався з ним¹⁰. Одночасно Кронеберг висловив думку про те, що серед офіцерів військових поселень не припинялося вільнодумство, і вони причетні до антиурядової пропаганди¹¹.

Новою політичною справою зацікавилися жандарми III відділу в Петербурзі. Бенкендорф 31 січня 1827 р. в листі до харківського губернатора В. Г. Муратова обіцяв офіційно повідомити урядові розпорядження з приводу цієї справи¹².

Жандарми III відділу визнали революційний характер віршів «Послання до Ар...ва», «До друзів», «Відповідь на виклик написати вірші на честь імператриці Єлизавети Олексіївни», а також памфлету «Рилєєв у темниці». Це були справді важливі документи революційної пропаганди.

Вірш під назвою «Послання до Ар...ва» — копія відомого твору декабриста К. Ф. Рилєєва «До временщика», де піддано вбивчій критиці реакційну діяльність царського сатрапа Аракчеєва, за ініціативою якого в Росії створювалися військові поселення¹³. Твір уперше опубліковано в журналі «Невский зритель» (жовтень 1820 р., т. IV). Антиурядовий зміст його був цілком очевидний і здобув популярність серед декабристів, широко використовувався для революційної пропаганди в таємних політичних організаціях.

Увагу слідства привернув вірш «До друзів», що належав перу «першого декабриста» — майора В. Ф. Раєвського, арештованого за наказом царського уряду 6 лютого 1822 р. і звинуваченого у революційній пропаганді серед солдатів у м. Кишиневі. Хоч військово-судова комісія не змогла довести вину арештованого (солдати не видали свого командира), але В. Ф. Раєвського тримали в казематі Тираспольської фортеці. Саме тут і було написано «До друзів» під впливом революційної поезії О. С. Пушкіна, з яким В. Ф. Раєвський зустрічався в Кишиневі і перебував у дружніх стосунках¹⁴. Вірш «До друзів» закликав усі передові сили Росії до рішучої боротьби за свободу, за визволення від са-

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 6—8; «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 78.

⁹ Там же, стор. 79.

¹⁰ Там же, стор. 79—80; Про зустріч з Дороховим у м. Владикавказі О. С. Пушкін писав у «Подорожі в Арзрум».

¹¹ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 77—78.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 6.

¹³ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 84.

¹⁴ Воспоминания В. Ф. Раевского. — «Литературное наследство», т. 60, кн. I, М., 1956, стор. 75, 80, 104; «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 84, 90, 91.

мовладдя царизму¹⁵. Автор глибоко вірив у невичерпні сили народу в неминучість революційної бурі, а тому закликав своїх друзів:

Спешите! Там вокальный звон
Поколебал подземны своды
И пробудил народный сон
И гидру дремлющей свободы¹⁶.

Серед паперів Лансберга виявився вірш О. С. Пушкіна «Відповідь на виклик написати вірші на честь імператриці Єлизавети Олексіївни: вперше опублікований у журналі «Соревнователь просвещения и благотворения» (1819 р., № 10). Цей твір користувався популярністю серед передових кіл того часу за сміливий виступ на захист свободи. Поем писав:

Свободу лишь умея, славить,
Стихами жертвуя лишь ей,
Не рожден царей забавить
Стыдливой музою своей¹⁷.

Рукопис під назвою «Рилєєв у темниці» у прозовій формі передавав сповідь декабриста К. Ф. Рилєєва під час ув'язнення в Петропавловській фортеці та чекання страти. Високим громадянським пафосом сповнені слова звернення борця до своєї батьківщини: «Росіє! дорого цінна Росіє, для якої і в темниці рвалось моє серце, я гадав побачити тебе вільною...»¹⁸.

Автор яскраво й пристрасно показав незламний дух і самовідданість декабриста, який і перед загрозою смерті не скорився тиранам, кидав гнівні слова звинувачення царському самодержавству, яке гнітило й визискувало народ, тримало його в нечуваному рабстві й неволі¹⁹.

У творі дано правдиву картину деспотизму й беззаконня, які панували в Росії, «великим злочином» названо військові поселення, як загрожували «окувати всю країну і поглинути все найцінніше для міс і суспільства»²⁰.

У творі «Рилєєв у темниці» від початку до кінця прославляється свобода і засуджується рабство. Мужні слова автор вклав в уста декабриста К. Ф. Рилєєва, впевненого в приреченості самодержавства, проти якого піднімуться нові сили й виборюватимуть свободу²¹.

К. Ф. Рилєєв — один з найпопулярніших діячів декабристського руху. Тому його смерть викликала особливо широкий резонанс серед передової частини суспільства Росії, зокрема серед молоді й студентства. Царським жандармам багато разів доводилося відбирати під час обшуків і арештів у революційно настроєних людей вірші, епіграми, листи, сповіді та інші документи, зв'язані з ім'ям видатного керівника декабристів.

Власті незабаром виявили і «головного злочинця» (за термінологією жандармів), який організував поширення революційних творів і написав памфлет «Рилєєв у темниці». Це був колишній студент Харківського університету двадцятирічний Володимир Григорович Розаліон-Сошальський²². Народився він у сім'ї небагатих дворян. Його батько — від-

¹⁵ «Литературное наследство», т. 60, кн. I, стор. 104—105, 123—124.

¹⁶ Там же, стор. 104—105; «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 89—90.

¹⁷ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 93.

¹⁸ Там же, стор. 81.

¹⁹ Там же, стор. 83.

²⁰ Там же, стор. 83—84.

²¹ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 84.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 43.

ставний прапорщик Г. О. Сошальський у с. Юр'євці Куп'янського повіту Слобідськоукраїнської губернії володів невеликим маєтком з 150 душами селян²³.

Початкову освіту Володимир здобув у «благородному пансіоні» місцевого вчителя Коваленкова (м. Харків). Про обдарованість учня свідчать його ранні твори, опубліковані викладачем пансіону ад'юнктом Харківського університету А. В. Склабовським²⁴: 7 віршів, з яких «Спогади» і «Ніч» оригінальні, решта — перекладні, 4 переклади зарубіжних авторів. Уже в цих перших літературних спробах виявився інтерес молодого автора до соціально-політичних проблем. Видавець книги дав високу оцінку його творчості і назвав Володимира «одним з найстаранніших і найблагородніших вихованців»²⁵.

Розаліон-Сошальський, який навчався в Харківському університеті, під впливом ідей патріотичної думи К. Ф. Рилєєва «Дмитрій Донської» напередодні повстання декабристів опублікував свого вірша «Баян на Куликовому полі»²⁶. Молодого поета глибоко хвилювала й захоплювала тема священної любові до батьківщини, патріотизму й самовідданої боротьби проти загарбників і поневолювачів рідного народу²⁷. Повстання декабристів викликало у нього нові почуття, примусило задуматися над долею Росії та її пригніченого деспотизмом та кріпосним правом народу. Він став прихильником визвольних ідей революціонерів-декабристів.

Поразка повстання 1825 р. і наступна реакція приголомшила Розаліон-Сошальського. Але він не зневірився і не відмовився від революційних переконань, що почали формуватися під впливом революційно-патріотичної поезії К. Ф. Рилєєва. У 1825—1826 роках Розаліон-Сошальський написав кілька вільнодумних творів, позначених впливом ідей декабристів і сповнених симпатії до перших російських революціонерів. З цих творів зберігся лише памфлет «Рилєєв у темниці».

Закінчивши університет, Розаліон-Сошальський у грудні 1826 р. приїхав до Петербурга, де незабаром став юнкером-фейєрверкером 4-го класу лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади.

27 лютого 1827 р. заарештованого Розаліон-Сошальського допитував сам шеф жандармів О. Х. Бенкендорф. «Я щиросердо відкриваюсь, що стаття «Рилєєв у темниці», на моє нещастя, є твором мого розуму. Вона створена незабаром після сумної події 14 грудня 1825 року і без будь-якої сторонньої допомоги»²⁸, — заявив Розаліон-Сошальський. Як видно, він визнавав той факт, що цей революційний памфлет був прямою реакцією на повстання декабристів, виявом симпатій до їх героїчного подвигу. На першому допиті він не назвав жодного з своїх товаришів-однодумців, яким давав читати й переписувати твори революційного змісту²⁹.

Однак у ході слідства в III відділі і під впливом визнань учасників революційної пропаганди Розаліон-Сошальський змушений був розповісти, що твір «Рилєєв у темниці» та вірші, відібрані в Лансберга, він справді давав студентам П. С. Балабусі та М. П. Богаєвському (проживав в Опішнянському повіті Полтавської губернії), Г. Є. Зеленському і І. Гібнеру.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 3, 18.

²⁴ Опыты о словесности воспитанников благородного пансиона Коваленкова в Харькове, Харьков, 1823.

²⁵ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 98.

²⁶ «Украинский вестник», 1825, № 16.

²⁷ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 99.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 9, 13, 16, 18, 21, 54.

²⁹ Там же, арк. 18, 19.

Розаліон-Сошальський зробив ще одне важливе зізнання. «Що стосується вільнодумних творів Пушкіна або виданих під його ім'ям, говорив він,— то рідко який студент університету не має їх»³⁰. Це свідчення характеризувало не лише факт поширення творів поета, але й настрої студентів того часу під впливом революційної поезії та виступ декабристів проти самодержавства.

Додаткові свідчення Розаліон-Сошальського проливають більш світла на справу про революційну пропаганду на Україні. Під псевдонімами він поширював твори, що таврували вірнопідданське плазування реакціонерів,— «Продовження оди пана Вісковатова, написаної ним на честь государя імператора Миколи Павловича», «На смерть графа М. Лорадовича», невелику п'єсу без назви та деякі інші. І тут симпатії його були повністю на боці декабристів.

Крім згаданих творів, Розаліон-Сошальський написав також п'єсу в альбом студента Харківського університету Рожкова. Останній на допиті заявив, що твори К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна та В. Ф. Раєвського знайдені у поручика Лансберга, йому знайомі, і вони поширені серед студентів університету³¹. Цим він підтвердив, що серед студентства велася політична пропаганда, організаторами якої був Розаліон-Сошальський та його товариші.

Слідством виявлено, що студент університету Г. Є. Зеленський написав два невеликі вірші, в яких «марив про свободу».

Слідством було встановлено, що антиурядовими революційними творами цікавилися насамперед студенти, а потім офіцери та урядовці місцевих установ. Ініціатива й практичні кроки в поширенні революційних творів належала шести особам: В. Г. Розаліон-Сошальському, П. С. Балабусі, М. П. Богаєвському, Г. Є. Зеленському, М. М. Новикову і Д. П. Бутовському.

Значну активність в революційній пропаганді, поряд з Розаліон-Сошальським, проявляв П. С. Балабуха, який на допиті розповів, що твір «Рилєєв у темниці» давав читати студентам І. Гібнеру, П. Белєвцову, С. Стишинському в Харкові, а в Києві — вихованцю Ніжинської гімназії вищих наук А. А. Божку.

Знайдені під час обшуку в будинку Балабухи рукописні та друковані твори свідчать про його інтерес до політики й революційної пропаганди. У жандармському списку вилученої літератури значаться рукописи поеми в двох частинах «Войнаровський» та «Сповідь Наливайка» К. Ф. Рилєєва, «Бахчисарайський фонтан» О. С. Пушкіна, чимало різноманітних виписок і книг³².

Виявивши причетність до справи про революційну пропаганду студента Ніжинської гімназії вищих наук Божка, київський губернатор звернувся 30 січня до чернігівського губернатора П. Могилевського з проханням відібрати в Божка рукопис, якого йому Балабуха давав читати, а також розслідувати, чи не скопіював його ще хто-небудь. Прибувши до м. Ніжина 6 лютого, Могилевський наказав негайно викликати Божка на допит, а також провести ретельний огляд його речей паперів. Обшук нічого підозрілого не виявив³³, але свідчення Божки характеризували методи тогочасної революційної пропаганди. Божко розповів, що в січні 1827 р. під час зимових канікул зустрічався у Києві з своїм родичем Балабухою, який дав рукописний твір під назвою «Ри

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 21.

³¹ Там же, арк. 29 зв., 32, 41.

³² «Україна», 1925, кн. 6, стор. 64—65.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 54; 3 експ., спр. 47, арк. 19 «Україна», 1925, кн. 6, стор. 65—66.

леєв у темниці». Автора твору він не назвав, але сказав, що рукопис вийшов з Харківського університету³⁴.

Хоч «підозрілих та непохвальних паперів», як зазначено в жандармському документі, у Божка не знайдено, проте безперечним є факт зв'язку його з учасниками революційної пропаганди і те, що окремі студенти Ніжинської гімназії вищих наук зазнали впливу ідей декабристів³⁵.

На початку березня 1827 р. слідство в III відділі закінчилося і про наслідки шеф жандармів доповідав царю. Розаліон-Сошальського було покарано переводом з лейб-гвардії на службу в Фінляндський корпус. Коли почалася російсько-турецька війна 1827—1828 рр., Розаліон-Сошальський, який перебував під негласним наглядом жандармів, подав прохання послати його в діючу армію. Це прохання було задоволене³⁶. Дальша доля революціонера залишилася невідомою.

Однак справа про поширення антиурядових творів на Україні ще не була припинена. Для проведення слідства у Харкові царський уряд 26 квітня 1827 р. послав генерал-ад'ютанта С. С. Стрекалова, завданням якого було ретельно вивчати настрої студентів університету, знайомитися з деталями справи про революційну пропаганду, виявити усіх причетних до неї осіб³⁷.

Жандарми проводили обшуки в квартирах, арешти, допити студентів — учасників революційної пропаганди. У М. П. Богаєвського «шкідливих творів» не знайшли, але на допиті він підтвердив, що памфлет «Рилєєв у темниці» читав у Балабухи, мав зв'язок з Розаліон-Сошальським.

Полтавський цивільний губернатор одержав вказівку Стрекалова — розшукати колишнього студента Харківського університету юриста Д. П. Бутовського, який проживав у Кременчуцькому повіті. Виявилось, що він виїхав до Києва, на службу в канцелярії військового губернатора. Одержавши такі відомості, київський цивільний губернатор 22 травня наказав поліцмейстерові разом з повітовим стряпчим відібрати в Бутовського «злочинні папери» та вчинити допит. Увечері того ж дня наказ було виконано. У квартирі Бутовського знайшли дві скриньки з книгами й рукописами і відправили їх губернаторові. Розгляд паперів відбувся у присутності Бутовського, який 26 травня підтвердив, що частину літератури одержав від Розаліон-Сошальського, а виписки з друкованих творів К. Ф. Рилєєва і О. С. Пушкіна — від двоюрідного брата.

«Неблагонадійні» рукописи та свідчення Бутовського на допиті київський губернатор надіслав 29 травня у Харків генерал-ад'ютанту Стрекалову³⁸.

Учасника революційної пропаганди М. М. Новикова жандарми знайшли у Нижньому-Новгороді, де у нього відібрали різні твори, одержані ним від Розаліон-Сошальського і Бутовського ще в період навчання в Харківському університеті. Під час обшуку на квартирі Г. Є. Зеленського нічого підозрілого жандарми не знайшли³⁹. Безрезультатним був обшук у С. Стишинського, який 1827 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету і здобув ступінь кандидата наук. Він на

³⁴ «Україна», 1925, кн. 6, стор. 65—66.

³⁵ С. М а ш и н с к и й. Гоголь и «дело о вольнодумстве», М., 1959, стор. 178—179.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 54, 63—64; 3 експ., спр. 47, арк. 19 зв.

³⁷ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 101, 102.

³⁸ «Україна», 1925, кн. 6, стор. 67—68.

³⁹ «Голос минувшего», 1917, № 7—8, стор. 102, 104.

допиті визнав, що Балабуха давав йому читати нелегальну літературу⁴⁰.

У доповідній записці від 14 серпня 1827 р., складеній Стрекаловим для царя, зазначалась причетність до поширення й читання революційних творів 18 осіб: Розаліон-Сошальського, Балабухи, Богаєвського, Бутівського, Зеленського, Новикова, Гібнера, Стишинського, Снесарева, Рожка, а також офіцерів Лансберга, Дорохова і Сіянова. Всіх цих осіб віддано під нагляд поліції й місцевих властей. Офіцер Лансберг, після 8-місячного ув'язнення на гауптвахті в Чугуєві, був відправлений в діючу армію на Кавказ⁴¹.

Незважаючи на суворі репресивні заходи царського уряду, революційна пропаганда на Україні, зокрема в Харкові, не припинялася. Виявлялися нові факти поширення антиурядових творів студентами. Так, 14 вересня 1827 р. харківський цивільний губернатор повідомляв III відділ про появу в місті революційних рукописів під назвою «Могила Рилєєва», «Прощання з морем», «Послання до друзів» і «Послання до Ар...ва», що, як гадали, «випущені з Харківського університету». Шеф жандармів наказав надіслати тексти цих творів до Петербурга і провести слідство⁴². Жандармам не вдалося натрапити на слід нових пропагандистів.

Поширення революційної пропаганди під впливом повстання та ідей декабристів, незважаючи на її класову обмеженість,— важливе явище в історії визвольного руху на Україні. Воно було наслідком переходу до нових форм боротьби проти самодержавства в умовах жорстокої миколаївської реакції.

⁴⁰ «Голос минулого», 1917, № 7—8, стор. 102; Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета, т. 2, Харьков, 1904, стор. 877, 984—985.

⁴¹ «Голос минулого», 1917, № 7—8, стор. 102, 103.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 126, арк. 56, 57.

А. П. МАРКОВ
Г. С. СКОВОРОДА І ЗАХІД

Серед багатой спадщини українських мислителів XVIII ст. найбільш досліджено філософські твори Г. С. Сковороди. Глибоке вивчення їх пору

шило ряд серйозних методологічних проблем, зокрема, про формування світогляду українського мислителя. В марксистській літературі вон мало досліджена, а в буржуазній — спотворена.

Загальновідомо, що Сковорода писав не для друку. Він присвячував твори друзям, близьким та знайомим, які переписували їх, часто доповнюючи текст філософа своїми міркуваннями¹. Трактати й байки швидко поширювались. Їх читали в Петербурзі, Москві, на Кавказі і, як стал відомо зараз, далеко за межами батьківщини.

Факт впливу Сковороди на тогочасне суспільство беззаперечно. Його твір «Всякому городу нрав і права» перетворився в фольклорний а багато висловів ввійшли в ужиток як прислів'я та приказки.

Перші твори Сковороди вийшли з друку тільки в XIX ст. О. Хажде В. Маслович, І. Вернет, Густав Гес де-Кальве та інші сучасники українського мислителя намагалися в своїх мемуарах інтерпретувати його світогляд, звівши все до з'ясування впливу того чи іншого західноєвропейського філософа на творчість Сковороди.

Міркування перших біографів Сковороди якоюсь мірою вплину

майже на всі наступні дослідження дворянсько-буржуазної історіографії. Їх повторили й «розвинули» сучасні українські буржуазні націоналісти та білоемігранти. В закордонних виданнях: «История русской философии» (Париж, 1948—1950), «История русской философии» (США, 1951), «Енциклопедія українознавства» (Мюнхен — Нью-Йорк, 1956), ряді статей Гейдельберзького університетського збірника за 1956 р. (м. Лейден) — М. О. Лоський, Д. Чижевський та інші «спеціалісти» перебільшують роль німецьких середньовічних джерел на формування українського філософа.

Радянські дослідники заперечують вплив західноєвропейських мислителів на творчість Сковороди, спростовують твердження українських буржуазних націоналістів про ідейні джерела формування його світогляду, але конкретних співставлень концепції нашого філософа з ученнями західних діячів ще не роблять, не показують ідейних зв'язків Сковороди і його безпосередніх вчителів по Київській академії. Лекції академічних філософських курсів дійшли до нас у вигляді рукописів латинською мовою. В них безліч абревіатур і пропусків, що вимагають перекладу й тлумачення.

Сковорода навчався в академії понад десять років. Слухав лекції видатних мислителів і громадських діячів Мануйла Козачинського і Георгія Кониського; понад два роки співав у царському хорі, живучи при дворі Єлизавети Петрівни. Хронологічно той період його життя припадає на час німецького засилля. Сковорода на власні очі бачив усі негативні наслідки біронівщини. І це сприяло виникненню в свідомості критичного ставлення до іноземщини. Почуття полум'яного патріотизму, любов до трудового народу не згасли у мислителя до останніх днів.

Для багатьох дослідників є загадкою прагнення Сковороди побувати за кордоном. В біографії філософа, написаній його учнем і другом М. І. Ковалинським, про закордонний період життя майже нічого не сказано, але, як говорить автор, «життєопис» складено з розповідей самого Сковороди. Можна думати, що мислитель нічого не розповідав про ті мандри, тому що перебування за кордоном не залишило в його житті помітного сліду.

Гес де-Кальве писав¹, нібито Сковорода пішки пройшов майже всю Європу, захоплюючися старовиною. Така думка імпонувала настроям тих іноземних учених, які зневажливо дивилися на Росію та її народ.

У Великому французькому універсальному словнику XIX ст. П'єр Лярус намагався довести, нібито Сковорода приїхав до Пешта вивчати німецьку мову, щоб потім у Галле слухати лекції Х. Вольфа.

Подібні міркування спростовуються тим, що Сковорода і був взятий генерал-майором Вишневським в закордонну поїздку саме через знання німецької мови. Щоб спеціально їхати слухати лекції Вольфа, треба було знати про цього філософа. А в 40-х роках XVIII ст. ім'я Вольфа на Україні було невідоме. У філософських курсах Київської академії його прізвище не згадувалось. З вольф'янською ідеалістичною філософією були обізнані наукові кола Петербурзького університету. Коли ідеї Вольфа проникли в українські навчальні заклади, світогляд Сковороди вже сформувався. Він викладав самостійний і більш прогресивний курс етики. Як згадує М. І. Ковалинський, Сковорода учив, що всі стани добрі, і бог, поділяючи членів суспільства, нікого не обійшов. Перед богом-совістю всі рівні, а щастя і нещастя бувають тому, що люди «не вняв себѣ

¹ Гес де-Кальве Густав, И. Вернет. Сковорода, украинский философ. — «Украинский вестник», ч. VI, апрель, 1817, Харьков.

и не послѣдую званію природы, вступают в состоянія по страстям, по обманчивым видам, по похотям»².

Вольф стверджував станова нерівність, а Сковорода кликав до боротьби з нею. Над людиною, за Вольфом, панує надприродна сила — бог. За Сковородою, людина звітується перед власною совістю. Філософія Вольфа навчала людей сліпої покори, а скворородинська — розумно перебудови суспільних відносин.

Такі міркування Сковорода визріли ще в студентські роки і остаточно зміцніли під час закордонної подорожі. «Путешествуя с генералом...», — пише Ковалинський, — старался знакомиться наипаче с людьми... Он (Сковорода. — А. М.) говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и немецким языком, довольно разумел эллинский почему и способствовался сими доставить знакомство и приязнь ученых» (II, 489—490).

Як відомо з опублікованої літератури Сковорода слухав лекції в Трнавському університеті, спостерігав за кордоном життя трудового народу, бачив, як українці, словаки, трудящі інших національностей зазнають подвійного гніту — соціального і національного. Все це утвердило думку про те, що скрізь багатому кланяються, а бідного зневажають, бездарність поважають перед розумом, блазнів нагороджують, а заслуга живиться милостинею, розпуста ніжиться на м'яких пуховиках, а цнотливість заперта в темницях (II, 474—475).

Це ж спостерігали й передові люди за кордоном, але філософи Німеччини і особливо Франції проголошували, що людина — це спритний ділок, егоїст, себелюбець; щастя — індивідуально-психологічне. Фізічний працю вони зневажали, розглядаючи її як необхідність, тягар.

Сковорода правильно зрозумів, що капіталізм лише видозмінює феодальне зло. Західні філософи XVIII ст. у переважній більшості виражали буржуазну ідеологію. Серед багатьох імен мислителів не було людини, яка б теоретично обґрунтовувала захист інтересів трудящих мас. Багато західноєвропейських філософів боялися народу, який палко захищав Сковорода. Український мислитель був ідеологом «беднячья достатков не имущих». В особі буржуазії, що народжувалась, він бачив нових «п'явок», «кубля злочинів і обманів», людей, які «пожирают кровотные труды!» народу.

Очевидно, такими думками Сковорода ділився з своїми закордонними знайомими. Це викликало певний інтерес до його особи. Чеський поет Ф. Л. Челаковський (1799—1852) цікавився творчістю українського мислителя і збирав його твори, маючи намір ознайомити чехів з українською літературою та філософією.

Декілька років тому працівники літературного архіву Чеського Національного музею доктор Й. Батьгові і Г. Подземська в паперах Челаковського знайшли лист Г. С. Сковорода, надісланий якимсь російським князем. Ним міг бути Я. Правицький, товариш по Києво-Могилянській академії або учень Сковорода по Харківському колегіуму. У всякому разі ця людина поділяла погляди мислителя.

Челаковський зберігав не просто лист, а матеріал, де викладені характерні особливості світогляду Сковорода. Так, для нього справжнє свято не в обрядах та неробстві, а у високій, світлій внутрішній настроєності серця — думка, на той час прогресивна, спрямована, зокрема, проти церковних і побутових свят з їх розгулом, обжерливістю, пияцтвом.

² Г. С. Сковорода. Твори в 2-х томах, т. II, К., 1961, стор. 501.

В наступних посиланнях на це видання в дужках вказуються том і сторінка.

У його розумінні свято приходить не за розкладом календаря, а його приносить чиста, ясна совість. Очевидно, ці думки й викликали інтерес зарубіжної громадськості, бо такого змісту матеріали філософа знайдено в Бухаресті, Яссах.

Зовсім безпідставною є думка про вплив на світогляд Сковороди філософії Канта. По-перше, німецький філософ молодший за віком, по-друге, він безвиїзно жив в Кенігсбергу, де ніколи не був Сковорода. І далі. Лекції в університеті він почав читати 1755 р., тобто через два роки після повернення Сковороди на батьківщину. Перший філософський трактат українського мислителя написаний на чотири роки раніше від дисертації Канта. Система етичних поглядів Канта склалася тоді, коли Сковорода вже написав основні філософські трактати. Та й суть етичних концепцій мислителів істотно відмінна. За Кантом, моральний закон — безумовно дане, тобто «категоричний імператив», що вимагає від людини певних вчинків. Між моральною поведінкою людини і її щастям в емпіричному житті не існує необхідної відповідності. У Сковороди — норми життя виробляє людина. Моральні принципи змінні і залежать від матеріальних умов життя. Вища моральність, як і щастя, в умінь людини погоджувати свої дії з інтересами всього суспільства. Умовою щастя є не індивідуально-психологічне, як у Канта або французьких просвітителів, а його всезагальність. Природа ж справжнього щастя така, писав Сковорода, що «чем множайших имѣтъ в нем сопричастников, тѣм слаже и дѣйствительнѣе беззавистное сіе добро становится» (І, 199).

Несумісність релігійного вчення і суспільного зла привели Сковороду до заперечення традиційного християнського бога. Просвітительство в розумінні філософа — основна підойма перебудови суспільних відносин та переборення соціального зла. Кант не вірить у можливість усунення його і вважає віру в бога надприродною силою, необхідною умовою примирення моральної свідомості з соціальним злом.

Кант, Руссо та інші західноєвропейські буржуазні філософи були виразниками егоїстичних інтересів свого класу, виходили з асоціальної природи людини, а тому і доводили несумісність щастя та громадського обов'язку.

Звичайно, у працях Сковороди й західних просвітителів багато спільного. Всі вони намагалися розв'язати конфлікт між вірою і розумом на користь розуму, відстоювали право наукової критики тих питань, які вважалися суто релігійними. Але наслідувати німецьких просвітителів Сковорода не міг, бо вони самі попервах і в філософії, і в критиці біблії, і в науці живилися ідеями англійських, голландських та французьких мислителів. Німецькі просвітителі не стільки відвойовували в релігії права на користь розуму, скільки прагнули компромісу між знаннями і вірою, між наукою і релігією.

Сковорода не мав наміру створити цілісну філософську систему. Органічно засвоївши різноманітні, часом суперечливі ідейні джерела, він осмислював життя українського суспільства. Епоха капіталізму несла нечуване раніше пригнічення трудящим Лівобережної і Слобідської України. Високі норми морального життя змінювалися сумнівними сурогатами багатства, попиралися честь і гідність трудового народу. Як говорив Сковорода, раніше і бідних, але доброзичливих поважали, а тепер хто бідняк, той і дурак.

Критику окремих інститутів тогочасної державної влади Сковорода сприйняв від свого вчителя філософії Георгія Кониського. Він називав царські суди «пещерой разбойников», де «удовица плачет, а разоритель тляшет». Але саму критику розумів як засіб відвернення небезпечних

народних виступів. Ідеали Кониського — «освічений і добрий» цар, справедливий суддя, поміщик, «крестьянам послабляющий», слухняний селянин, який виконує всі феодалські повинності. Він був виразником інтересів середньопомісного дворянства, яке саме до певної міри зазнавало утисків, свавілля великих феодалів.

Сковорода захищав інтереси трудового народу. В його розумінні «здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він навіть кращий і від здорового царя» (II, 236). Свободу розумів як невід'ємну ознаку людини. Критика існуючих порядків була для нього засобом розумового пробудження суспільства. Його селянин — рівноправний член суспільства, але залежним став внаслідок якогось непорозуміння. Це «непорозуміння», на думку Сковороди, може бути виправлене шляхом інтелектуального розвитку всього суспільства.

Г. С. Сковорода, як і всі просвітителі Заходу, перебільшував значення просвітительської діяльності. Він вимагав також освіти для трудового народу, критикував дворянсько-буржуазне розуміння освіти для освіти. «Кая полза ангелскій язык без добрых мысли? — писав філософ. — Кій плод тонкая наука без сердца благаго?» (I, 496). Моральний та культурно-інтелектуальний рівень, у розумінні філософа, не етикетка, а спосіб життя. Діла визначають моральне обличчя людини.

Глибоке знання біблії та інших богословських книг, особисте знайомство з церковними діячами, критичне осмислення реального життя привели Сковороду до вірного розуміння смислу релігійної боротьби. Він бачив, що колонізація українського народу велась під прапором католицизму, яким прикривалась справжня загарбницька політика. Філософ засуджував релігійний фанатизм, вбачаючи в ньому одне з найтяжчих суспільних лих; вважав атеїста морально вищим за «роззереженого страстею суевера». За тих умов подібні думки були надзвичайно сміливі й небезпечні.

Відомо, що французькі просвітителі, зокрема Вольтер, теж вимагали «роздавити гадину» (релігію і церкву, що захищала феодальний лад), але доводили необхідність релігії як засобу утримання в покорі трудящих мас. Релігійні віросповідання, за Сковородою, — особиста справа. Святе письмо для реального життя не має ніякого значення: «Учення І. Христа, — писав він, — зовсім не причетне до землі» (II, 271). Боги не можуть зарадити людям. Вони, «дивлячись з небес, радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещасть... Для чого ж нам розглядати ці розкішні видовища поганців? Хіба світ і народ не краще видовище...» (II, 233).

Сковорода категорично відкидав християнське вчення про бога, небо, рай, пекло. Його етичне вчення обернене до реального життя. Центральна фігура міркувань філософа — людина з її реальним буттям. «Справи мертвої черні» властиві всім смертним. Зоряне небо прекрасне, «але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер ти подумай, — писав Сковорода Ковалинському, — чи є на небі ті, хто ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних?...» (II, 329). «Привчи себе до того, щоб щоденно через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише із священного писання, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, то переживуй, розмелюй і, наскільки можеш, перетворюй в споживний і рятівний сік...» (II, 300), «набуваючи духовне бережись як би не загубити плотське, коли це плотське може тебе привести до кращого» (II, 240).

Філософ прагнув присвятити своє життя народові. Зрозумівши, що земля обливається кров'ю під релігійним прапором, він щиро намагався врятувати простий люд: «Я той моряк, що, викинутий на берег під

час аварії корабля, й інших своїх братів, яких чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм треба стерегтися і куди держати путь» (II, 264).

Ідея боротьби за пробудження самосвідомості трудового народу народилася в Сковороди під впливом лекцій М. Козачинського — визначного філософа й громадсько-політичного діяча, який уперше зробив спробу написати філософські твори сербською мовою. Ще до читання академічних курсів він був викладачем вищої школи в м. Карлівцях і показав себе не лише блискучим педагогом, а й просвітителем. Своєю діяльністю він будив у сербів національну самосвідомість і сприяв культурному відродженню своєї країни.

Сковорода дуже любив символічну форму висловлення думок, але сприйняв її не від отців церкви чи західних мислителів. «Це практикували древні мудреці... з цієї причини Аполлона зображали і малювали з чотирма вухами, а маленького Януса — дволиким» (II, 257). В Київській академії професор Х. Чернуцький займався семіотикою, Ф. Прокопович алегорично тлумачив біблію, С. Полоцький висунув ідею трьох світів і двох натур. Отже, зростання Сковороди відбувалося на власному українському ґрунті. На відміну від своїх попередників — ідеологів панівного класу, він дав філософське обґрунтування моралі, виходячи з інтересів трудового народу.

З цієї причини йому імпонували гуманістичні ідеї Еразма Роттердамського, «Жільбласові блукання» (за романом «Історія Жіль Бласа із Сан-тільяни» французького письменника-реаліста Алена-Рене Лесажа (1668—1747 рр.)). Сковорода був обізнаний з ученням М. Кузанського та Д. Бруно, називав прізвиська понад п'ятдесят мислителів, багатьох цитував і перекладав, але жодної згадки не зробив про Х. Вольфа чи І. Канта.

Можна припустити, що Сковорода познайомився з деякими творами Ж. Ж. Руссо безпосередньо або через однокурсника і земляка Я. П. Козельського, який не лише читав «Міркування про походження і причини нерівності», а й палко полемізував з Руссо.

Педагогічні ідеї твору «Еміль або про виховання» (1762 р.) близькі Сковороді, але ознайомився з ними він після того, як уже практично застосував їх.

Помітна близькість Сковороди до Я. А. Коменського. Вони однаково виходили із «природовідповідності» виховання, розуміли роль учителя як «служника природи». Вчитель не тільки чить, а лікар не тільки лікує, говорили вони, як допомагають природним нахилам розвинути і перебороти труднощі. Але й тут, на відміну від Коменського український мислитель вимагав не чекати, поки в людині визріють та виявлять себе її природні обдарування. Без трудової діяльності, без відповідних умов, навчав він, ці дані можуть загинути. Основою виховання й метою надбання теоретичних знань є суспільно корисна діяльність людини.

Характерною рисою смислу життя Сковороди вважав необхідність пізнання власної сутності, що допомагає людині визначити сферу спорідненої діяльності та своє місце в суспільному житті. Філософ розвивав ідеї, що стали об'єктом сучасної науки профорорієнтації.

«Споріднена праця» в концепції українського мислителя — одна з найважливіших етичних категорій, основа соціологічних поглядів. Праця, як перша життєва потреба людини, визначає характер соціального ідеалу філософа. І в цьому ще одна відмінність світогляду Сковороди від його західних сучасників.

Утопічні соціалісти Заходу намагалися розв'язати проблему споживання, але не відійшли від релігійних уявлень про працю, вважаючи її

тяжкою необхідністю. Їхня «рівна рівність» передбачала велику армію наглядачів-чиновників, уніфікацію жител, суворі норми розподілу благ в суспільстві тощо.

Український мислитель гнівно критикував «рівну рівність» і створив соціальний ідеал з «нерівною рівністю». Натхнення і радість людина здобуває в процесі застосування своїх природних здібностей. Оскільки люди від природи мають різні здібності, а кожен одержує повну можливість виявляти їх, зникає відчуття важкості праці. Розвиток особи — в творінні.

Теорія «сродної праці» близька нам. Посада за покликанням, праця за бажанням відповідно до здібностей стають змістом життя і приносять щастя людям.

Сковорода глибоко вірив у майбутнє свого народу. Він бачив Русь освіченою, вихованою і всебічно розвиненою країною. Його етична концепція передбачала боротьбу за прекрасне сьогодні і світле завтра.

В. Ю. МАЛАНЧУК
ПОЛЬСЬКІ КОМУНІСТИ
У ЛЬВОВІ
(1939—1941 рр.)

Події, пов'язані з перебуванням польських комуністів у СРСР в період між початком другої світової війни і нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, становлять значний інтерес. Їх тодішня діяльність, спря-

мована на згуртування і консолідацію партійних кадрів, на встановлення зв'язків з антифашистським підпіллям в окупованій гітлерівцями Польщі, була одним з факторів, який уже в січні 1942 р. забезпечив за допомогою Комінтерну відновлення бойового авангарду польського робітничого класу.

Це питання, однак, в нашій історичній літературі досить не знайшло належного висвітлення. Ряд аспектів цієї теми розглядається в цікавій змістовній праці П. М. Калениченка¹, проте автор, досліджуючи значно ширше коло питань, зрозуміло, не мав можливості зупинитись на них детальніше. Дане повідомлення присвячене діяльності польських комуністів у Львові — одному з центрів їх перебування в СРСР у той період.

Крах польської буржуазно-поміщицької держави, що показав гнилість її внутрішнього режиму і авантюристичність зовнішньої політики, окупація країни фашистською Німеччиною поставили перед антифашистськими силами Польщі нові завдання. Комуністи — справжні виразники національних інтересів народу, — діючи у тяжких умовах окупації, долаючи труднощі, викликані необґрунтованим розпуском КПП, активно взялись за організацію руху Опору, об'єднання всіх прогресивних сил нації. В той же час частина польських комуністів перейшла на радянську територію з тим, щоб тут продовжити боротьбу за визволення своєї Батьківщини. Основними центрами зосередження їх в СРСР стали Бялисток, Мінськ, Львів, а після входження Литви до складу Радянського Союзу також і Вільнюс.

Різними були шляхи, якими дістались на радянську землю польські патріоти. Близько тисячі політв'язнів, в тому числі Марцелі Новотко, Павел Фіндер, Маріан Бучек, Альфред Лямпе, Вітольд Кольський, Маріан Нашковський, вирвались з тюрми Равич недалеко від колишнього польсько-німецького кордону. Декому з них вдалося дійти до Варшави

¹ П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957.

і взяти участь в її обороні, інші пробирались назустріч Червоній Армії. Більшість з цієї групи залишилась в Бялистоку, деякі пізніше переїхали до Львова. Керівники тюремних комун в Серадзі Владислав Гомулка, в «Центральняку» — Едвард Охаб потрапили до Львова. Значну допомогу в цьому подали їм товариші по боротьбі, по ув'язненню, колишні члени КПЗУ і КПЗБ. Інша група членів КПП прибула у Львів через новий радянсько-німецький кордон, серед них — Чеслав Домагала і Станіслав Зяя.

У Львові польські комуністи брали діяльну участь у здійсненні революційних перетворень, в організації нового, соціалістичного життя. Вони вели там політичну роботу серед польських біженців, яких на 1 січня 1940 р. налічувалось близько 100 тис. чол., працювали на підприємствах, в державному і господарському апараті. Вони показували зразки комуністичного ставлення до праці, йшли в авангарді соціалістичного змагання, включались у громадську діяльність. Так, Владислав Гомулка очолював цех на фабриці паперових виробів (нині білова фабрика), брав активну участь в організації соціалістичного змагання, був агітатором. Він провів значну роботу по роз'ясненню рішень XVIII конференції ВКП(б), виступав у газеті «Червони штандар», що виходила у Львові з статтями на економічні і соціально-політичні теми. Збереглося фото групи активістів підприємства, серед них — В. Гомулка і директор фабрики, член ВКП(б) В. Я. Грушин (у роки Великої Вітчизняної війни — організатор і військовий керівник Народної гвардії ім. І. Франка).

Співробітником Львівської 2-ї друкарні був Е. Охаб. Він відзначився в агітаційній роботі, розгортанні робкорівського руху. Відомий діяч КПП Анастасій Ковальчик (пізніше один з організаторів ППР, керівник Варшавської організації та окружного комітету ППР у Кракові) став директором фабрики виробів з кольорових металів. В штаті цього ж підприємства був і комуніст Вацлав Левіковський, один з активних працівників радіостанції ім. Т. Костюшки в роки війни, потім — посол ПНР у Радянському Союзі. Інженером трамвайного тресту став Ю. Кошутський, у Львівському цукротресті працював Едмунд Пщулковський (пізніше посол ПНР у СРСР), на підприємствах легкої і харчової промисловості — Чеслав Домагала (нині член ЦК ПОРП, перший секретар Краківського воєводського комітету партії), інженер-хімік Ігнаці Романович (один з керівників ППР і Гвардії Людової, повішений фашистами в 1942 р.) та ін.

Певний час перебували у Львові Зенон Клішко (нині секретар ЦК, член Політбюро ЦК ПОРП), що приїхав сюди з Бялистока, та Леон Зюкгафт — проїздом до Іжевська. Останній у 1942 р. перейшов з групою комуністів на польську територію і там пропав без вісті. У Львові до переїзду в Середню Азію, працювали також Гілари Мінц — старшим економістом міськплану, в післявоєнні роки займав пост голови Держплану і заступника прем'єр-міністра ПНР, а в обласному суді — колишній в'язень Фордона Яніна Бієр (діячка ППР і Гвардії Людової, розстріляна гестапівцями). Серед співробітників політехнічного інституту був Артур Старевич (нині секретар ЦК ПОРП), тут навчався Мечислав Леш (нині міністр ПНР) та інші. Ряд комуністів викладали у школах. Крім згаданих, в місті перебували Ю. Людвінська, Леон Касман, Юзеф Вечорек, А. Ковальський та інші.

Участь польських комуністів у житті виробничих колективів сприяла зміцненню їх зв'язків з трудящими, встановленню тісніших контактів з місцевими партійними та громадськими організаціями. Профспілковим діячем була Вацлава Марек, — у минулому зв'язкова КПЗУ, політв'язень. Вона приїхала до Львова з групою товаришів восени 1939 р. з Ченстохови і спочатку керувала жінвідділом Львівської Ради профспілок, а

пізніше займала пост секретаря обкому Спілки працівників цукрової промисловості. В роки війни брала активну участь в діяльності ППР н Люблінщині. Деякі з польських товаришів стали головами завкомів, місцевкомів, членами профспілкових комітетів. У роботу МОДР енергійно включився Владислав Кручек (нині член Політбюро ЦК ПОРП, перший секретар Жешовського воєводського комітету ПОРП).

Комсомольці, представники прогресивної молоді Польщі встановили тісні зв'язки з комсомольським активом Львова, стали бойовими помічниками ЛКСМУ. Серед них слід виділити Яна Красицького. Ще навчаючись у Варшавському університеті, він приєднався до руху лівої соціалістичних молодіжних організацій. У Львівському університеті вступив до лав ВЛКСМ, став активістом, пізніше працівником Львівського міського комсомолу. Красицький завоював заслужений авторитет повагу серед молоді міста як пропагандист, полум'яний інтернаціоналіст. В роки війни він був організатором антифашистського молодіжного руху, членом Варшавського комітету ППР, хоробрим бійцем Гвардії Людової. 1943 р. загинув від фашистської кулі. В. Гомулка на І з'їзді ППР характеризував Красицького як юнака, що був «великою надією партії, керівником і організатором Звйонзку Валькі Млодих (Спілки боротьби молодих — В. М.), душою і улюбленцем молоді»². В комсомольській організації Львівського університету і міста добре знали Ванду Зеленичку (пізніше діяч Спілки боротьби молодих, автор маршу Гвардії Людової, розстріляна гітлерівцями в 1943 р.).

Важливу роль в справі об'єднання польських комуністів, залученні їх до активного громадсько-політичного життя відіграли друковані органи, що виходили у Львові польською мовою. Так, газета «Червони штандар», заступником редактора якої став діяч КПП Вітольд Кольський, систематично висвітлювала життя області, республіки, країни, польської прогресивної еміграції в СРСР, виступала палким пропагандистом дружби народів. Одним з найактивніших співробітників редакції був Маріан Нашковський (нині член Центральної партійної комісії ПОРП, редактор теоретичного і політичного органу ЦК — журналу «Нове дрого»). В минулому він проводив велику роботу як член КПП і КПЗУ, працював зокрема секретарем окружного КПЗУ в Дрогобичі, Станіславі, брав участь в антифашистському Конгресі працівників культури у Львові в 1936 р. В «Червоному штандарі» він надрукував близько 30 статей, коrespondенцій, заміток. Періодично виступали в газеті Віктор і Ірен Грош, публікувались тут теоретичні статті та замітки інших активістів.

«Червони штандар» згрупував навколо себе і прогресивних польських письменників, багато яких стали його постійними авторами. На сторінках газети виступали Ванда Василевська, Ельжбета Шемплінська, Леон Пастернак, Люціан Шенвальд, Альберт Дан, Адам Важин, Станіслав Єжи Лець, Еміль Дзедзіц, Тадеуш Бой-Желенський, Єжи Брейша, професор Стефан Руднянський. Деякі з них були комуністами, інші пізніше вступили до партії, частина належала до прогресивних інтелігенції. Співробітництво з «Червоним штандаром» дозволило їй краще відчувати пульс нового, радянського життя, вносити свій вклад його будівництво.

Тісні зв'язки з польськими комуністами, літераторами підтримувала львівська редакція заснованого в 1940 р. у Москві журналу «Нове вінокрєнгі». Керували роботою редакції Ванда Василевська, Гелена Усич, співробітничали в ній і Софія Дзержинська, Владислав Броневський, Тадеуш Бой-Желенський, Галина Гурська, Мечислав Яструнь, Адольф Рудницький, Яніна Броневська, Леон Пастернак, Єжі Путрамент, Ада

² W. Gomułka. W walce o demokrację ludową, Warszawa, 1947, стор. 20.

Важик та ін. Організаційну роботу очолював Кароль Курилюк. В журналі було надруковано ряд матеріалів, що свідчили про його суспільно-політичне кредо, з марксистських позицій висвітлювались животрепетні питання. Можна назвати статті Вітольда Кольського «Про війни справедливі і несправедливі» (№ 3), Стефана Єндриховського (нині член Політбюро ЦК ПОРП, міністр закордонних справ ПНР) про соціалістичну революцію у Литві в 1940 р. (1941 № 2). Журнал істотно впливав на формування світогляду польської інтелігенції, її культурне життя і громадсько-політичну діяльність.

Значну роль в згуртуванні антифашистських сил відіграла Ванда Василевська. Вона була обрана у Львові депутатом Верховної Ради СРСР, вела велику громадську діяльність. Все це і особливо широка популярність її творів, сповнених віри в революційні можливості мас, сприяло тому, що письменниця ввійшла у коло провідних діячів польської прогресивної еміграції в СРСР.

Літератор, критик, член КПП Єжи Бореяша був один з керівників наукової бібліотеки, створеного в 1940 р. у Львові польського відділення Державного видавництва національних меншостей УРСР. До роботи в ньому Бореяша залучив ряд письменників, вчених. Вплив серед польської творчої інтелігенції мали також письменниця Ельжбета Шемплінська, обрана до складу обласної Ради депутатів трудящих, представник молодшого покоління Еміль Дзедзіц (пізніше учасник руху Опору, розстріляний гестапівцями). У 1941 р. почали виходити у Львові польською мовою «Альманах літератури», молодіжна газета «Млодзеж сталінівська», передові кола еміграції використовували як трибуну й обласні газети «Вільна Україна» і «Ленінська молодь».

Значну допомогу польським товаришам по перу подавали діячі української літератури, зокрема О. Корнійчук, Петро Панч, О. Десняк, Ю. Шовкопляс, львівські письменники С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк.

Важливе місце в діяльності польських комуністів у Львові, як і в усій країні, відводилось заходам, спрямованим на відновлення Комуністичної партії в Польщі. Розпуск КПП Виконкомом Комінтерну в 1938 р. послабив комуністичний рух у країні і одночасно кинув тінь недовіри на колишніх членів КПП. Ускладнювала їх роботу і діяльність різних реакційних шовіністичних угруповань, залишків експлуататорських класів, офіцерства.

Необхідність відновлення партії ставала дедалі гострішою, тому вже 16 травня 1939 р. Виконком Комінтерну ухвалив спеціальне рішення³. В ньому йшла мова про створення тимчасового керівництва, яке повинно було очолити роботу по відродженню єдиної і централізованої партійної організації. Тоді ж відбулась нарада польських комуністів у Москві, але вона за винятком прийнятої політичної резолюції, не дала практичних результатів.

Прибуття в СРСР групи польських комуністів, в тому числі відомих діячів партії стимулювало цю діяльність. Особливо значних зусиль доклали ті з них, що були в Бяlistоку. М. Новотко, а за ним й інші, виїхали до Москви, де, встановивши контакти з Виконкомом Комінтерну, активізували роботу по відродженню партії. В цьому процесі брали участь і польські комуністи з Львова.

Зі Львова до Москви були викликані Р. Слива, колишній комсомольський і партійний діяч, в'язень Равицької тюрми, а також А. Ковальчик — директор фабрики, депутат Львівської міськради. Встановив контакт з

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. I, М., 1965, стор. 187.

Комінтерном С. Зяя — посланець антифашистських груп у Польщі. Її участь в підготовці до відновлення марксистсько-ленінської партії в Польщі, у виробленні її політичної платформи, стратегічних і тактичних настанов в кінцевому результаті привела до утворення ППР. Ця діяльність мала велике значення і для поступової зміни статусу польських комуністів в СРСР. В основних місцях їх зосередження, в тому числі в Львові, побували восени 1940 р. представники Виконкому Комінтерну, які ознайомилися з їх роботою, провели з ними бесіди.

Політбюро ЦК КП(б)У в спеціальній постанові (листопад 1940 р.) засудило факти неправильного ставлення до колишніх членів КПП, КПЗУ, КПЗБ, що мали місце в перші місяці після возз'єднання, і підкреслило необхідність виявлення їм довір'я, залучення до громадської роботи. Певне значення мала також ухвалена у квітні 1941 р. постановою Політбюро ЦК КП(б)У про прийняття в ряди ВКП(б) колишніх членів КПП, КПЗУ, КПЗБ та поновлення їм партійного стажу⁴.

Велика Вітчизняна війна поставила перед польським народом і комуністами нові завдання. Про них писала В. Василевська (член ВКП(б) з 28 березня 1941 р.) в «Червоному штандарі» 25 червня 1941 р.: «Поляки Львова, поляки, що живуть на землях України і Білорусії, ні на хвилину ми не можемо забувати про те, що воює за нас солдат Червоної Армії, що за нас героїчно гинуть прикордонники, що, захищаючи нас, показує чудеса гордість наша — радянський льотчик... Наше місце в перших рядах... Наше місце — серед них, побіч їх плечей... Перед нами перемога. За цю перемогу ми повинні боротись з усіх сил, з усією вірою з усією нашою любов'ю і ненавистю».

Польські комуністи в СРСР, зокрема ті, що були у Львові, стали активними учасниками боротьби проти німецького фашизму, за створення вільної, демократичної Польщі, керованої робітничим класом його партією. Частина з них влилася в рух Опору, була в числі засновників і діячів ППР, інша організувала Спілку польських патріотів в Радянському Союзі, входила в склад Центрального Бюро польських комуністів в СРСР, брала участь в створенні і бойових діях дивізії ім. Т. Костюшка. Комуністи — в перших лавах будівників народної соціалістичної Польщі. Вони виступають як партійні і державні керівники, працюють на господарському і культурному фронті.

Діяльність групи польських комуністів в СРСР, зокрема у Львові, з 1939—1941 рр. — сторінка славної історії ППР і ПОРП, невід'ємна частина роботи по відбудові марксистсько-ленінської партії і розвитку комуністичного руху в Польщі. Вона є також виявом традиційних інтернаціональних зв'язків КПРС і ПОРП, тісної дружби, співробітництва та взаємодопомоги польського і радянського народів.

⁴ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968, стор. 4

Г. Є. ПЕТУХОВ
Про діяльність революційних
військових трибуналів
у 1918—1920 рр.

Створення революційних військових трибуналів (РВТ) і вся їх діяльність, у тому числі боротьба за зміцнення соціалістичної законності в період громадянської війни та іноземної інтервенції (1918—1920 рр.), проходили під знаком виконання вказівок

В. І. Леніна про необхідність суворого додержання революційної соціалістичної законності, про демократичні принципи організації радянського суду, виховання ним трудящих у дусі дисципліни і самодисципліни, роль суду в справі придушення опору повалених експлуататорських класів і захисту революційних завоювань¹.

Досліджуючи цей аспект діяльності реввійськтрибуналів у 1918—1920 рр., автор використовував праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, конференцій РКП(б) та КП(б) України, збірники документів, досягнення радянської історіографії та історико-правової науки, періодичну пресу, а також документи Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР (ф. Революційного військового трибуналу Революційної військової ради Республіки (далі — РВТР), оп. 1, од. зб. 3, 15, 20, 25, 50; оп. 2, од. зб. 4, 10; ф. 1005, оп. 1, од. зб. 92) та Центрального державного архіву Радянської Армії (ф. 24383, оп. 1, спр. 24; ф. 24394, оп. 1, спр. 52, 65; ф. 24398, оп. 1, спр. 11, 52; ф. 32663, оп. 1, спр. 53).

Створення реввійськтрибуналів почалося в середині 1918 р. з ініціативи революційних військових рад. На початок 1919 р. вони вже становили струнку організацію військово-судових органів, але до 1921 р. не належали до загальної судової системи, а діяли при реввійськрадах і разом з останніми входили до системи Радянських Збройних Сил. Це було зумовлено головним завданням РВТ: всебічно зміцнювати могутність Червоної Армії та Флоту.

Судочинство в реввійськтрибуналах будувалося на принципах гласності, змагання сторін, забезпечення обвинуваченому права на захист, об'єктивної істини, вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів на підставі всебічного та об'єктивного розгляду всіх обставин справи. Це, зрозуміло, не виключало деякої специфіки функціонування РВТ зумовленої особливим характером розслідування та судового розгляду справ про злочини, які підривали безздатність Червоної Армії та Флоту (наприклад, відсутність касаційного оскарження вироку) * та забезпечення революційної законності в радянському державному управлінні. Діяльність РВТ в обох цих напрямках мала надзвичайно велике значення для захисту завоювань соціалістичної революції.

Рівень додержання революційної законності у військовому управлінні був вищим, ніж в інших галузях радянського державного управління. Це цілком зрозуміло. Збройна боротьба проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції могла бути успішною лише при умові суворої організації, дисципліни та самодисципліни бійців і командирів радянських військ. Революційні військові трибунали добивалися цього, виховуючи червоних воїнів у дусі поваги до радянських законів, свідомого дотримання залізної військової дисципліни.

В період громадянської війни та іноземної інтервенції однією з найважливіших форм діяльності РВТ було: перевірка правильності (законності, обґрунтованості, доцільності) наказів та інших актів реввійськрад і окремих воєначальників, порушення перед відповідними органами питань про скасування або виправлення неправильного акта, про примушення органів та осіб до виконання законів. Ця робота величезною мірою сприяла підвищенню безздатності воїнів Червоної Армії та Флоту. Вона супроводжувалася безпосереднім спілкуванням працівників РВТ з бійцями та командирами, з трудящими масами, роз'ясненням радянського законодавства, заходами по попередженню його порушень. Наприклад, у звіті РВТ Східного фронту про діяльність за період з 25 жовтня 1918 р. до 15 січня 1919 р. вказувалося, що працівники трибуналу відвідували всі армії з метою ознайомлення воїнів з військовим законодавством².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 211, 367—368; т. 27, стор. 107, 187—189, 468; т. 28, стор. 183, 247—248, 364—365; т. 29, стор. 154—155; 497, т. 32, стор. 355—356; т. 35, стор. 271—272 і т. д.

* Перегляд справ військових трибуналів у касаційному порядку передбачався лише Положенням про особливі військові трибунали в Українській РСР, ухваленим у січні 1919 р. (ЗУ УРСР, 1919; № 1, ст. 9).

² ЦДАЖР СРСР, ф. РВТР, оп. 1, од. зб. 3, арк. 15.

Реввійськтрибунали Південного фронту влітку 1919 р. брали активну участь підвищенні боездатності військ та мобілізації їх на боротьбу з денікінцями. Вони не тільки карали за злочини, але й контролювали додержання радянських законів, виконання наказів військового командування по усуненню недоліків у забезпеченні військ обмундируванням, продовольством, військовим спорядженням і т. д.

РВТ забезпечували законність систематично, незалежно від наявності конкретних кримінальних справ. Так, телеграмою голови реввійськтрибуналу при Реввійськраді республіки К. Х. Данішевського (16 грудня 1920 р.) голові РВТ Петроградського військового округу цьому органу ставилося в обов'язок наглядати за точним та неухильним виконанням відповідними установами директиви Главкома від 9 грудня 1920 р. командуючому Петроградським військовим округом про зліття, скорочення і переформування адміністрації та окружних установ у зазначений строк³.

Нагляд реввійськтрибуналів за законністю наближався до прокурорського нагляду, що виник пізніше, із створенням радянської прокуратури в 1922 р. Але, на відміну від останнього, він оберігав правильність цих актів у повному обсягу поняття, тобто їх законність. Будучи організаційно підпорядковані реввійськрадам, тобто органам державного управління, РВТ також здійснювали деякі адміністративні функції, в тому числі нагляд за доцільністю актів державного управління. Тим самим, не втручаючись в оперативну діяльність адміністративних органів, вони допомагали реввійськрадам керувати військами та здійснювати функції військового управління.

Іншою формою забезпечення законності був розгляд кримінальних справ. Згідно з класифікацією, що діяла в той час, основними видами злочинів, підсудних РВТ, були а) військові: дезертирство, невиконання бойових наказів та ін.; б) службові: перевищення прав та бездіяльність влади, невиконання службового наказу, використання службового стану в особистих цілях, саботаж, хабарництво, службовий підлог, прикриття, розтрата тощо; в) контрреволюційні (шпигунство, зрада, служба в білих, антирадянська агітація і т. д.). Діяльність РВТ по боротьбі із злочинцями поширювалася не тільки на діючі й запасні частини Червоної Армії та Флоту, але й на цивільне населення прифронтової смуги і місцевостей, що визволялися від противника.

Трибунали не тільки карали злочинців, але й добивалися усунення причин, що їх породжували. Це робилося шляхом направлення належним органам та службовим особам копій вироків із супровідними листами, що містили аналіз причин злочинів та перелік заходів по їх усуненню. Підкреслюючи важливість цієї функції, РВТ неодноразово вказували, що реввійськтрибунали повинні не тільки карати, але й усувати ґрунт, на якому могли б виникати ті чи інші злочини.

Таким чином, у формуванні традицій та засобів здійснення радянськими судами функцій забезпечення соціалістичної законності найважливішу роль відіграла діяльність реввійськтрибуналів.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. РВТР, оп. 1, од. зб. 50, арк. 423.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

В курсах історії та суспільствознавства середніх шкіл особливе місце відводиться вивченню теоретичної спадщини В. І. Леніна. Ознайомившись з творами Ілліча, школярі захоплюються думками вождя, їх логікою й глибиною.

Певна система вивчення ленінської спадщини склалася у вчителів м. Миколаєва. Звичайно, найбільші можливості для цього розкривають курси історії СРСР і суспільствознавства, оскільки в них деякі теми безпосередньо пов'язані з діяльністю В. І. Леніна. Але й на уроках новітньої історії вчителі часто звертаються до ленінських творів, зокрема: «Третій Інтернаціонал і його місце в історії», «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату 4 березня (I Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р.)», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», розд. X; «Лист до американських робітників» 20 серпня 1918 р.¹

В рекомендації Всеросійської педагогічної конференції (1969 р.), присвяченої вивченню школярами творів В. І. Леніна, зауважено, що тільки «Третій Інтернаціонал і його місце в історії» вивчається під керівництвом вчителя, інші твори рекомендуються для самостійного читання. Але, безумовно, в процесі роботи можуть бути внесені в список часткові зміни. Теми «Створення Комуністичного Інтернаціоналу» стосуються три ленінські праці з наведеного списку. А на вивчення її за програмою відводиться один урок. І найскладніше з статтею «Третій Інтернаціонал і його місце в історії», яку треба обов'язково вивчати на уроці. Проте за один урок це зробити важко. Щоб вийти із складного становища, вчителі, готуючись до уроку, ретельно опановують «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату»² і під час подачі нового матеріалу передають зміст праці. Говорячи про підготовку II Конгресу, тлумачать значення «Дитячої хвороби «лівизни» в комунізмі». Під керівництвом вчителя школярі знайомляться з статтею «Третій Інтернаціонал і його місце в історії». Щоб полегшити роботу над нею, кожному учневі вчитель дає карточку з такими запитаннями:

1. Чому імперіалісти блокували Радянську Росію?
2. Які характерні риси обстановки, в якій був заснований III Інтернаціонал?
3. Коли фактично він був створений і коли оформлено його заснування?
4. В чому всесвітньо-історичне значення III Інтернаціоналу?
5. Чому саме в Росії перемогла революція? Що називає Ленін «генеральною репетицією»?
6. Як В. І. Ленін оцінює демократичну буржуазну республіку і чим вона відрізняється від пролетарської демократії?

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 269—276; т. 28, стор. 421—436; т. 31; г. 28, стор. 43—56.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 421—436.

Дома учні за поставленими запитаннями складають конспект у спеціальному зошиті. Хоч це не перша стаття, яку вивчають дев'ятикласники на уроці, слід однак учителю показати внутрішню логіку тексту, виділити головні думки, прокоментувати окремі вислови.

Тільки на цьому уроці найяскравіше і переконливо можна показати значення для міжнародного комуністичного руху доповідей, виступів творів В. І. Леніна. Доцільно б збільшити кількість годин на вивчення теми (хоч би до 2—3 год.).

Школярі вивчають ленінську спадщину і на уроці, і на семінарі і самостійно. В перевантаженому курсі новітньої історії можливості для цього обмежені. Це зобов'язує учителів відібрати ленінські праці (кращі невеликі за обсягом), безпосередньо пов'язані з історичними подіями, які вивчаються на уроках.

Пропонуємо такі твори (крім тих, що рекомендує Всеросійська педагогічна конференція): «Привітання Баварській Радянській республіці», «Привіт угорським робітникам», «Промова з приводу вбивства Розі Люксембург і Карла Лібкнехта», лист «Членам групи «Спартак», «Лист до робітників Європи і Америки»³. Звичайно, число праць може збільшуватись або зменшуватись залежно від можливостей учителів і учнів.

Методичні засоби роботи над ленінським текстом в курсі новітньої історії умовно розподілені на дві частини залежно від змісту і форми завдання. Одні праці вводяться в оповідання вчителя для того, щоб на основі вивчення їх підвести учнів до самостійних висновків, інші вивчаються на уроках або дома. Наприклад, опановуючи революційні події в Німеччині, учні повинні засвоїти насамперед причини поразки пролетаріату і основні положення вчення про диктатуру пролетаріату. На уроці увазі учнів пропонуються праці В. І. Леніна: «Лист до робітників Європи і Америки» та «Членам групи «Спартак».

Робота організовується так. Учнім рекомендується самостійно познайомитись з першою частиною «Листа до робітників Європи і Америки», виписати оцінку революції в Німеччині. Учитель називає сторінку, яку треба прочитати. Спочатку перевіряє, як зрозуміли це положення учні, а потім радить записати відповідну цитату в зошит. Ця робота важлива і для засвоєння, і для повторення матеріалу. Далі учитель розповідає про події в Німеччині наприкінці 1917 р., про загальний політичний страйк робітників у січні 1918 р. та ін. Характеризуючи німецький пролетаріат, слід відзначити, що він не мав марксистської партії, яка могла б згуртувати трудящих, стати на чолі мас і привести їх до перемоги.

У «Листі...» слід виділити те місце, де йдеться про три напрямки соціал-демократичному русі Німеччини.

Великі за обсягом статті, наприклад, «Лист до американських робітників», учні вивчають самостійно (дається термін 1—2 тижні). Щоб підготувати їх до цієї роботи, учитель розказує, що надіслали листа в США мав більшовик М. М. Бородин, який щойно приїхав з Америки. При листі в США П. І. Травін (Слетов). Крім того, він доставив туди Конституцію РРФСР і текст ноти Радянського уряду президенту Вільсону вимогою припинити інтервенцію. За допомогою американського соціаліста журналіста Джона Ріда всі ці матеріали були опубліковані в американській пресі. Лист відіграв велику роль у розвитку робітничого комуністичного руху в США і країнах Європи. Він сприяв посиленню Америки руху протесту проти збройної інтервенції в Радянську Росію

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 286; стор. 343—347; т. 28, стор. 376; т. 35, стор. 306; т. 28, стор. 393—400.

Пропонується прочитати спогади Травіна («Огонек», 1958, № 4; «Новое время», 1960, № 13).

Завдання вчителя — викликати у дітей інтерес до першоджерел. Тому часто, посилаючись на окремі положення, учитель не розкриває їх змісту до кінця.

Так, готуючи учнів до роботи над складним теоретичним твором «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», підбираємо з мемуарної або політичної літератури відгуки на цей твір видатних державних і культурних діячів — свідчення того розголосу, який мала праця серед світової громадськості. Розказуємо, що книга була написана до відкриття II Конгресу Комінтерну і вручалась кожному його делегату. У наш час праця здобула визнання в усьому світі, про що свідчать відгуки на неї видатного діяча міжнародного робітничого і комуністичного руху М. Тореца та відомого англійського письменника Д. Олдріджа («Народи мира о Ленине», М., 1970, стор. 130).

Інколи доцільно повідомити про оцінку творів В. І. Леніна сучасниками-революціонерами. Так, при підготовці учнів до вивчення матеріалу про створення Комуністичного Інтернаціоналу, наводиться уривок з книги А. М. Іткіна «Революціонер, трибун, дипломат» (М., 1964, стор. 53) про те, як О. М. Коллонтай, дізнавшись про заклик В. І. Леніна створити новий, III Інтернаціонал, звільнений від опортуністів і соціал-шовіністів, писала: «Мені здалось, що з темного, глибокого колодязя я вийшла на сонячне світло і побачила свій дальший шлях. Він був ясний і чіткий. Йти за Леніним його шляхом. Мені здавалось, ...що Ленін стоїть над усім людством і вміє своєю незвичайною силою мислення бачити те, що недоступне всім нам. Я зрозуміла тоді його моральну і духовну безстрашність».

Для посилення інтересу до вивчення ленінських праць учитель використовує дані про історію створення певного твору. Найяскравішим у курсі новітньої історії є урок про Угорську Радянську республіку. Вчитель розповідає про поїздку до Москви угорського комуніста Тібора Самуелі, його зустріч з В. І. Леніним 27 травня 1919 р., після чого Володимир Ілліч написав статтю «Привіт угорським робітникам». Читання уривка з виступу члена Політбюро, секретаря ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Бели Биску («Народи мира о Ленине», стор. 70) яскраво доповнює розповідь.

На закінчення вчитель зачитує статтю «Привіт угорським робітникам». Учні готують відповіді на запитання:

1. Як В. І. Ленін оцінює події в Угорщині? Чому в Угорщині перехід до радянського ладу був більш легкий і мирний?
2. Назвати особливості пролетарської революції в Угорщині. Чому необхідна диктатура пролетаріату?
3. Як далі розвивалась Угорська Радянська Республіка? Яка ваша думка про статтю?

При вивченні революційних подій в Німеччині учні готують повідомлення про вбивство Рози Люксембург і Карла Лібкнехта за таким планом:

1. Ленінська оцінка цього факту («Промова з приводу вбивства Рози Люксембург і Карла Лібкнехта» 19 січня 1919 р. і «Лист до робітників Європи і Америки», ч. 2).

2. Приклади, як трудящі Миколаївщини поставилися до цих подій.

Під час весняних канікул дев'ятикласники писали твір про революцію в Німеччині 1918 р., використовуючи при цьому праці В. І. Леніна.

Така система роботи в школі виховує в школярів інтерес до курсу історії, сприяє виробленню марксистсько-ленінського світогляду.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ЗБЕРЕЖЕННЯ СКАРБІВ ІСТОРІЇ — СПРАВА ВСІЄЇ ГРОМАДСЬКОСТІ

З метою широкого залучення громадськості міста до активної участі в охороні, збереженні, пропаганді і популяризації пам'ятників, що свідчать про героїчне минуле столиці Радянської України, з червня 1969 р. по квітень 1970 р. у місті проводився громадський огляд пам'яток історії та культури, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Для проведення огляду були створені міський та районні оргкомітети, які повинні були забезпечити повний облік та наукове дослідження пам'яток культури міста, їх впорядкованість, збереження та використання для патріотичного й естетичного виховання населення, насамперед молодого підростаючого покоління.

У період підготовки до відзначення 25-річчя перемоги над фашистськими загарбниками огляд проходив під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто».

Виявлялися, бралися на облік і впорядковувалися могили воїнів, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, пам'ятні місця, пов'язані з героїчною обороною Києва, підпільною боротьбою і визволенням міста від фашистського рабства.

Внаслідок проведеної роботи взято під державну охорону 394 пам'ятки історії, археології, мистецтва та архітектури. Крім того, взято на облік 18 могил Героїв Радянського Союзу, 25 братських могил воїнів, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни, одна братська могила 1905 р., чотири — 1917—1918 рр., 11 могил діячів партії й Радянської держави, 77 — діячів науки, культури.

На сьогодні на будинках Києва встановлено 163 меморіальні дошки, які увічнюють пам'ять видатних діячів партії і Радянської держави, науки, культури. Лише в 1969 р. у місті встановлено 12 меморіальних дощок.

Під час громадського огляду значна робота була проведена по встановленню шефства над пам'ятниками. Найкраще ця справа організована в Дарницькому, Дніпровському, Ленінському, Жовтневому, Московському районах. У Дарницькому районі, наприклад, на 1 грудня 1969 р. над 33 пам'ятниками шефствували 80 первинних організацій Товариства охорони пам'ятників історії та культури, з них 32 з промислових підприємств, 20 — з установ транспорту і будівництва, 28 — з шкіл.

Печерська та Шевченківська районні організації Товариства разом з оглядовими комісіями при райвиконкомках по кожному з пам'ятників і пам'ятних знаків дали свої конкретні пропозиції щодо їх ремонту, реставрації, збереження й упорядкування. Так, наприклад, було відмічено, що у Києво-Печерському заповіднику корпус «Аркади» — галерея біля церкви Різдва Богородиці «потребує повної реставрації з видалення всіх пізніших надбудов»; меморіальна дошка, встановлена на книжковій фабриці «Жовтень» в пам'ять про воїнів, що загинули під час Вітчизняної війни, знаходиться в занедбаному стані і потребує негайного впо-

рядкування — ремонту постаментів, тоніровки основної плити з написом.

В 1969 р. на капітальний ремонт пам'ятників було виділено 33 тис. крб., на охорону та реставрацію — 15 тис. крб. Всі кошти були використані за призначенням. Реставровано 6 меморіальних дощок (В. С. Косенку, Марко Вовчок, М. П. Старицькому, Лесі Українці та ін.). Проведені реставраційні роботи пам'ятників на могилі генерала Ватутіна, на братських могилах героїв революції, які загинули у 1917 і 1918 рр. Відремонтвані пам'ятники князю Володимиру, М. О. Щорсу, Б. Хмельницькому, встановлено надгробок на могилі А. В. Іванова.

Але в справі охорони й збереження пам'яток історії та культури Києва є й ряд недоліків.

До цього часу не визначені охоронні зони і зони регульованої забудови навколо пам'ятників, історичних та пам'ятних місць. Секції міської організації Товариства ще в кінці 1968 р. розробили проекти охоронних зон та зон регульованої забудови, проте до цього часу вони знаходяться в Управлінні будівництва і архітектури міськвиконкому і не затверджені. Немає ще охоронних знаків на археологічних пам'ятках, до цього часу не оформлені охоронні зобов'язання на пам'ятки історії, мистецтва та археології.

Велика увага приділяється державою збереженню архітектурних пам'ятників. Протягом 1969 р. на реставрацію витрачено 1 млн. 225 крб. Відремонтвано фасади славнозвісного старого корпусу Київської академії, відселено мешканців з пам'ятників архітектури — дзвіниць Покровської та Іллінської церков та ін. Зараз ведуться ремонтно-реставраційні роботи в Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Софії Київській, закінчується реставрація дзвіниці церкви Миколи Доброго, Притисько-Микільської церкви. Та ще деякі пам'ятники архітектури знаходяться в незадовільному, а деякі навіть в аварійному стані.

Проведення ремонтно-реставраційних робіт ускладнюється тим, що пам'ятники архітектури знаходяться на балансі різних установ та організацій. З 93-х пам'ятників архітектури на балансі Управління в справах будівництва і архітектури міськвиконкому — 27; Міністерства культури УРСР — 37; Заповідника «Софійський музей» — 11; будинкоуправлінь — 6; Ботанічного саду АН УРСР — 4; інших установ — 7.

Якщо Управління будівництва й архітектури міськвиконкому, Києво-Печерський і Софійський заповідники зацікавлені в кращій експлуатації пам'ятників, то інші установи, по суті, не несуть ніякої відповідальності за їх збереження, наприклад, Ботанічний сад АН УРСР (кол. Видубецький монастир), будинкоуправління (житлові будинки, дзвіниця Покровської церкви на Подолі), Головне управління професійно-технічної освіти, на балансі якого, перебуває колишній Контрактовий будинок. За весь час експлуатації цього приміщення профтехучилище енергетиків № 12 системи Головного управління професійно-технічної освіти не робило ремонту і довело його до аварійного стану. З метою реставрації та кращого використання пам'ятника міськвиконком виділив земельну ділянку профтехучилищу для будівництва нового приміщення з тим, щоб його відселити і використати Контрактовий будинок в культурно-освітніх цілях. Сподіваємось, що в найближчий час питання про Контрактовий будинок буде вирішене позитивно.

Як показав огляд, не всі установи-орендатори виконують прийняті ними охоронні зобов'язання. Так, протягом 7 років Київгоспторг (директор т. Горшков) використовує під склад церкву Миколи Набережного на Подолі. Проте жодного разу вона не ремонтувалася, від чого визначний пам'ятник архітектури XVIII ст. руйнується.

Деякі ж організації взагалі не погоджуються брати на себе будь-які охоронні зобов'язання і укладати орендно-охоронні договори. Сер них фабрика «Дитячий одяг» № 4 (директор т. Буніна), яка орендує корпус № 11 на території колишнього Флорівського монастиря; гараж (директор т. Рубан), що міститься на заповідній території поблизу Києва Печерського заповідника. Дирекція гаража, незважаючи на неодноразові попередження Управління будівництва і архітектури, продовжує зберігати вогнебезпечні матеріали в пороховому погребі, який пам'яткою архітектури XVIII ст.

Під час огляду можна було переконатися в тому, що організація Товариства разом з культосвітніми установами, підвідомчими Управлінню культури міськвиконкому, проводять значну роботу по пропаганді і популяризації пам'яток Києва. В бібліотеках створені виставки літератури з історії міста, зокрема про пам'ятники, в парках культури і відпочинку є стенди «Київ — місто-герой», «Слава містам-героям» та ін.

Серед різноманітних форм широкої популяризації пам'яток найяскравішими є театралізовані свята, які отримали велике схвалення киян і стали традиційними. Це свята вулиць Січневого повстання, Ульїнових та ін. У 1969 р. до 170-річчя з дня народження великого російського поета О. С. Пушкіна у парку, який носить його ім'я, відбулася театралізована вистава.

Важливу роль у громадському огляді відіграла наша преса, яка постійно публікувала матеріали, присвячені історичним подіям, видатним діячам партії й Радянської держави, науки і культури.

У 1969 р. вийшла з друку книга кандидата історичних наук Я. Пашка «Місто-герой на Дніпрі». Члени секції пам'ятників історико-революційної, бойової та трудової слави міського правління Товариства спільно з музеєм історії Печерського району зібрали архівні матеріали про 34 героїв, похованих у парку Слави, і підготували до друку книгу «У парку Слави над Дніпром».

Пленум правління міської організації Товариства, що відбувся 15 квітня, підбив підсумки огляду. У постанові Пленуму відзначалося, що більшість пам'ятників історії та культури Києва в основному знаходяться в задовільному стані, але міські організації, відповідальні за цю справу, продовжуватимуть виявляти й охороняти культурні та історичні цінності міста. Важливу роль в цьому покликані відіграти районні та первинні організації Товариства, які повинні на місцях перевірити наявність пам'ятників, а на ті, що ще не взяті на облік, скласти паспорти та анотаційні списки, перевірити стан їх збереження, потурбуватися про їх впорядкування.

Кращі первинні організації, колективи підприємств, установ, навчальних закладів, окремі ентузіасти, що відзначилися в роботі по проведенню громадського огляду, нагороджені дипломами I, II, III ступеня, грамотами та пам'ятними подарунками. Всього відзначено 52 колективи і організації. Серед них Головнафтозбут і Шляхове управління Ленінського району, завод «Арсенал», школи № 75 і № 90, м'ясокомбінат, театр ім. І. Франка і Управління Київенерго, комбінат хімічного волокна. Пам'ятними подарунками премійовані 10 чол.

Велику роботу по пропаганді та широкій популяризації пам'ятних місць, зв'язаних з революційними і бойовими традиціями Києва, проводять музеї, музейні кімнати і зали, яких у місті налічується 320.

Кращі 90 музеїв і музейних кімнат міста нагороджені почесними грамотами. Цієї нагороди удостоєні 100 чол. активістів, а ще 100 одержали подяки Товариства.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Я. М. СВІККЕ, В. С. СОЛОМ'ЯНИЙ, К. Й. НЕДОРУБОВ,
Є. Б. КОПИТІНА-ПОЛУЯН

МАРШРУТАМИ ГЕРОЇВ ПОЛКА ІМЕНІ ЛЕНІНА

Радянська преса все частіше й частіше звертається до матеріалів героїчних років, що воскрешають овіяні легендами сторінки історії громадянської війни, мужньої боротьби за владу Рад.

Тяжкими були для трудящих нашої країни дні весни 1918 р. Вороги революції намагалися в зародку задусити молоду Радянську республіку. Щоб захистити її, потрібна була солідна підготовка, організація революційних збройних сил.

У цей час, 5 квітня 1918 р., на невеликій станції Унеча (між Брянськом і Гомелем), де схрещуються залізничні лінії трьох союзних республік — РРФСР, УРСР і БРСР — у похідному вагоні зібралися тільки-но прибулі з фронту члени Ради і Революційної армії. На порядку денному було одне питання: «Про заходи зміцнення загонів армії й припинення дальшого просування кайзерівських військ і гайдамаків».

Відкриваючи засідання, голова Ради армії Галдецький — смілива й рішуча людина, яка користувалася повагою в армії, — намагався не виявляти свого хвилювання, але можна було догадатися про його внутрішні переживання, тривогу. І для цього він мав підстави. Ворог тіснив революційні загони, душив їх могутньою військовою технікою, важкою артилерією бронепоездів.

У той час розчинилися двері й зайшли двоє військових. Один у шкіряній куртці, з широкою, трохи рудуватою бородою, другий чисто виголений, в гарно припасованій шинелі, хоча й поношеній, але охайній, добротного сукна. Їх супроводжував начальник гарнізону станції й м. Унеча Картавенко. Це були головкомандуючий Південно-Західного фронту Рейнгольд Йосипович Берзін, якого в армії добре знали й любили, і його заступник колишній генерал царської армії Павло Павлович Ситін, у минулому командир XVIII армійського корпусу.

Не кваплячись, зважуючи кожне слово, Берзін намагався майже дослівно передати все, що сказав В. І. Ленін на нараді. Всі уважно слухали. Стало тихо, тихо.

— На військовій нараді, 25 березня 1918 р., — говорив Р. Й. Берзін, — Володимир Ілліч дав нам, военачальникам, — військовим спеціалістам і теоретикам — хороший і повчальний урок. Мова йшла про те, що нам потрібна армія нового типу, армія соціалістичної революції, збройна сила диктатури пролетаріату, регулярна армія, добре організована, навчена, дисциплінована, досить оснащена, здатна не тільки встояти проти сил ворога, але й розбити їх у боях. У цьому тепер головне.

Встав і випростувався генерал П. П. Ситін. Розповівши про практичну сторону процесу формування, він запропонував одночасно розв'язувати й інше відповідальне завдання — створювати міцний оборонний рубіж уздовж передбачуваної демаркаційної лінії фронту.

Після з'ясування деяких питань, 5 квітня 1918 р. Рада одностайно ухвалила рішення сформувати полк армії нового типу в складі I Революційної армії Західного фронту, перетвореного в Західну «завісу»¹. Обговорення організаційних питань не забрало багато часу. Обстановка на фронті настійно диктувала менше говорити, а більше діяти. У 4 батальйони об'єдналися понад 12 загонів².

Всім хотілося, щоб назва полку відображала революційність і бойовитість загонів, героїзм і самовідданість їх особового складу. Точилися гострі суперечки, надійшло багато пропозицій: Комуністичний, Інтернаціональний, імені Жовтневої революції, Червоногвардійський, Петроградських моряків, Робітничо-селянський та ін. Більшовики, члени Ради армії намагалися знайти таку назву, що могла б об'єднати всіх керівників загонів. І вона була знайдена — полк імені Леніна. Таку назву одностайно схвалили на засіданні Ради, а також у всіх загонах. Навіть анархісти-комуністи й ліві есери заявили: «Ми за таку назву».

Виконання обов'язків командира полку було покладено на офіцера колишньої царської армії Д. Д. Гришелева, а комісаром, за пропозицією Галдецького, призначили колишнього мінера Балтійського флоту В. С. Солом'яного. Полк був доброволь-

¹ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 165, оп. 1, спр. 1, арк. 33 та ін.

² Там же, ф. 1050, оп. 1, спр. 19, арк. 13, 14.

чий, до нього йшли люди за велінням серця, свідомо, але основний склад вступили цілими загонами, що їх визначила Рада. Формування провадив начальник кадрів Михайло Башлаков³. На 16 квітня 1918 р., за повідомленням військового керівника армії Г. С. Д'якова штабові Ситіна, у Ленінському полку налічувалось 4 батальйони 605 штиків, 19 кулеметів і 45 вершників⁴. На той час безпосередньо підлягав команді ру тільки 2-й батальйон, решта була в резерві командування армії⁵ і тільки 20 травня повернулася в свою частину. Відповідно до наказу № 2/А від 20 травня 1918 р. з підписом військкерівника Д'якова й начштабу Буріна Гришелев повинен був «прийняти в своє безпосереднє керування 1 і 4 батальйони». Окремим параграфом зазначалось «Частинам полку імені Леніна встановити зв'язок із своїм командиром полку (штаб з Унечі переходить в район станції Жудилово), а командирів полку встановити зв'язок із станцією Разсухою»⁶.

22 квітня 1918 р. на загальнополкових зборах комуністів обрали партійний комітет. Його головою став шахтар з Донбасу, фронтовик П. М. Подрубний, технічний секретарем — ад'ютант 2-го батальйону І. І. Полевиков. Через деякий час товариш голови парткому була обрана робітниця заводу Лесснера з Ленінграда, начальником санітарної частини полку, член партії з травня 1917 р. Євгенія Борисівна Копітінна яка брала участь в боях на Псковському й Київському напрямках. На той час партія на організація була невелика, але відзначалася організованістю й бойовістю.

З перших днів утворення полку дії комісарського й командного складу, комуністів і співчуваючих їм спрямовувалися на встановлення міцної, свідомої, революційної дисципліни, на піднесення боєздатності підрозділів. Це згуртовувало особовий склад частини, загартовувало радянський патріотизм бійців. Формування в основному закінчилися наприкінці травня 1918 р. У Ленінському полку налічувалось 1370 чол., 57 кулеметів, 4 гармати. Були сформовані кулеметні команди полка і батальйонів, кавалерійський ескадрон, команди зв'язку й кінних розвідників, господарська рота, санітарна частина⁷.

Перебуваючи в придемаркаційній лінії в районі Унечі, полк зростав, набирав сили. Представники Вищої військової інспекції Свікке, Брагинський та ін., які робили огляд у підрозділах, у своїх висновках писали, що серед бійців і командирів панує революційний бойовий дух, але постачання дуже погане: «не вистає гармат, кулеметів, телефонів, білизни і т. д. І тільки революційність ідей боротьби впливає в них бадьорість»⁸. Тоді й було вирішено послати делегацію до Москви, до Миколи Ілліча Подвойського і про все це доповісти йому.

8 травня до столиці виїхали члени контрольної комісії армії, група товаришів: Ленінського полку, очолювана начальником господарчої частини полку Гомановим, а також представники окремих батальйонів — Гомельського, Пабаловського та інших на чолі з членами Ради В. Солом'яним і М. Кібальчицем. Учасників делегації вишикували на Манежній площі, а М. І. Подвойський проходив уздовж строю і запитував, хто й з якою метою приїхав.

У той час з воріт Кремля виїхала автомашинна, та сама, що стоїть тепер у музеї В. І. Леніна. Коли машина зупинилась перед строем, з неї виїшов Володимир Ілліч. Усміхаючись, він на знак привітання махав рукою, потім кепкою. На майдані пролунало розгонище «ура». Багато з цих людей вперше побачили любимого вождя і щиро-сердно виявляли свою радість.

М. І. Подвойський скомандував: «Струнко!» Стрій завмер. В. І. Ленін підійшов ближче й привітався. І знову пролунало радісне «ура». М. І. Подвойський доповів В. І. Леніну про мету приїзду делегації. Після команди «вільно!» Володимир Ілліч у супроводі Подвойського пішов уздовж шеренги і розмовляв з керівниками. Підійшов він і до нашої делегації, розповідав І. І. Полевиков. Дізнавшись, що вона з полку його імені, уважно глянув на нас, усміхнувся, примружив очі і, звертаючись до М. І. Подвойського, спитав:

— А чи не краще полкам присвоювати певний номер?

— Полки, Володимире Іллічу, виростають повсюдно і так швидко, що ми зараз цього зробити не в змозі, — відповів Микола Ілліч.

Здавалось така відповідь не переконала Леніна і він не дасть згоди називати полк його іменем. Тоді В. С. Солом'яний сказав, що назву одностайно схвалили усі підрозділи і команди. «Особовий склад полку дав клятву виправдати її», — додав Кібальчич.

³ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 165, оп. 1, спр. 1, арк. 22. 15 червня Солом'яний був відкликаний на постійну роботу в Раді армії, а комісаром полку затверджено О. М. Гарнієра (ЦДАРА, ф. 7168, оп. 1, спр. 1, арк. 138).

⁴ Там же, ф. 7168, оп. 1, спр. 5, арк. 23, 37; ф. 1050, оп. 1, спр. 19, арк. 13, 14.

⁵ Там же, ф. 165, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

⁶ Там же, ф. 7168, оп. 1, спр. 5, арк. 23, 37.

⁷ Там же, арк. 46.

⁸ Там же, ф. 10, оп. 1, спр. 215, арк. 11.

— Це інша справа,— сказав Володимир Ілліч і глянув на Подвойського, потім на нас. З почуттям великої радості й гордості ми почули незабутні слова вождя партії і народу:

— Коли так, то так і буде. Хай буде імені Леніна.

І глянувши ще раз на делегацію, В. І. Ленін просив нас передати воїнам подяку й побажання успіху.

Незабаром Рада армії одержала офіційне повідомлення від Вищої Ради республіки про згоду Володимира Ілліча Леніна на те, щоб присвоїти полку його ім'я.

25 травня обрали полковий солдатський комітет, який відіграв важливу роль у зміцненні боєздатності частини, в організації культосвітньої роботи.

30 травня 1918 р. в урочистій обстановці командування Брянської групи загонів вручило полку в Почепі Червоний прапор, який мав з однієї сторони напис: «1-й революційний полк імені товарища Леніна», і з другої — «За владу Советов!» За таким же зразком була виготовлена і печатка полку. Наступного дня, у супроводі кавалерійського ескорту, командування частини разом з головою Ради та військкерівником армії переносило прапор з підрозділу в підрозділ, приймаючи від особового складу клятву вірно служити революції, Радянській владі, партії, народу, гордо нести ленінський прапор до повної перемоги над ворогами.

З перших днів свого існування Ленінський полк являв собою приклад того, якою має бути армія нового типу — збройна сила диктатури пролетаріату. Він був полком братерства й дружби народів, що боролися за торжество ідей Жовтневої революції, ідей міжнародної пролетарської солідарності. В цій інтернаціональній військовій частині пліч-о-пліч билися проти внутрішньої контрреволюції й іноземних інтервентів представники 37 націй і народностей. Слід відзначити, що українці становили майже половину особового складу, командирів підрозділів.

В історії полку багато патріотичних повчальних подвигів. Напружена боротьба молодого Радянської республіки проти ворогів була нерозривно зв'язана з іменем В. І. Леніна, героїчними справами вірних синів Комуністичної партії. Ще коли стояли в придермакаційній смузі, підрозділи брали участь в придушенні білогвардійського повстання в м. Суражі, у волостях Мглинського й Стародубського повітів розгромили есерівську банду Григор'єва, обеззброїли заколотницький загін анархіста Цибульки та ін.

1 серпня 1918 р. командування одержало наказ негайно посадити полк у вагони й виїхати на допомогу Баку для боротьби з контрреволюційними силами та іноземними інтервентами. В тодішніх складних умовах нелегко було намовити бійців залишити рідні краї, де ще недавно точилися бої з ворогами Радянської влади, ще тліли згарища на місці спалених сіл (Перетина, П'ятовська та ін.) і загроза ворожого нападу не минула. На долю командно-політичного складу, комуністів і співчутливим їм випала відповідальна й складна робота — викривати таємних ворогів, дезорганізаторів і панікерів, які заважали відправці.

3 серпня 1918 р. з Москви прибув надзвичайний комісар полку з мандатом Вищої Військової Ради, член ВЦВК, секретар бакінських комісарів М. М. Кузнецов, який мав супроводжувати нас до Баку через Орел, Саратов, Астрахань.

10 серпня 1918 р. у повідомленні Військовій Раді Західного фронту зазначалось: «Із станції Жудилово відправлений полк імені Леніна (Баку) в складі: людей — 1941 чол., штиків — 1418, кулеметів — 48, вершників — 125»⁹. Інспектор станції Брянську передав по станціях залізничні телеграми: «Прошу вжити заходів до безпешкового руху ешелонів Ленінського полку у відповідності до телеграми Наркома шляхів сполучення від 5 серпня 1918 р. № 185—554»¹⁰.

У дорозі не раз доводилося залишати вагони і вступати в бій з різного роду бандитськими групами.

Коли перші ешелони прибули в Саратов, їх затримали й сказали командирам 1-го і 2-го батальйонів, щоб вони їхали не на Астрахань, а на Царицин (нині Волгоград). Командири повідомили М. М. Кузнецова, який про це інформовав В. І. Леніна. 12 серпня 1918 р. Володимир Ілліч у спеціальній телеграмі на ім'я військкому Антонова (Саратов), Мініна (Царицин), і в копії, адресованій Сталіну (Царицин), Подвойському (Балашов), писав: «Полк імені Леніна прямує на Баку. Вживіть термінових заходів до швидкого просування. За всіляку затримку будете нести сувору відповідальність. Прибуття, про час від'їзду терміново повідомляйте Опервідділ Наркомвоєну. Ленін»¹¹.

І ешелонам дали «зелену вулицю». 14 серпня в Астрахань прибув 1-й батальйон під командуванням Семена Демидова, Івана Лахненка і почав вантажитися на судна військової флотилії. 15 серпня залізнична станція Астрахань прийняла ешелон 2-го батальйону під керівництвом Данила Бобріка, Кузьми Старовойтова. У цей час у місті вибухнув контрреволюційний заколот. Група білогвардійських офіцерів в чолі

⁹ ЦДАРА, ф. 1050, оп. 1, спр. 2, арк. 75, 76.

¹⁰ Там же.

¹¹ В. І. Ленін. Военная переписка (1917—1920), М., 1956, стор. 64.

з монархістом полковником царської армії Маркевичем¹², при підтримці правих есерів і меншовиків, захопила фортецю із зброєю та спорядженням. Були заарештовані дянські й партійні працівники, частину з них убили і поранили, а окремих ув'язнили вивозивши з тюрми білогвардійців.

Бійці Ленінського полку прийшли на виручку місцевим більшовикам. Їм допомогли також дві роти Інтернаціонального полку (керував угорець Л. М. Гавро), роти залізничників, загін моряків і комуністичні робітничі дружини. У ніч на 16 серпня сили заколотників у місті були розгромлені, і в цьому вирішальну роль відіграли підрозділи Ленінського полку. Астраханський комітет більшовиків телеграфував у Москву «Голові Раднаркому Леніну. Білогвардійський заколот придушений з участю полку Вашого імені. Радянська влада відновлена»¹³.

23 серпня в газеті «Солдат революції» з'явилося повідомлення, в якому вказувалося: «В Астрахані остаточно встановлена Радянська влада. Стан облоги в місті знято. Всі установи приступили до своєї роботи»¹⁴.

На братській могилі в Астрахані, де поховані герої, що полягли під час заколоту, увічнено імена славних бійців Ленінського полку — Івана Юдицького, Миколи Костіва Федора Обчиного, Івана Мелешка, Федора Соломаха та інших. Багато хто в місті пам'ятає поранених воїнів, що лежали у госпіталі, — Дмитра Булкіна, Івана Сивакова Федора Михаленка, Івана Цаюру, Василя Поленюка, Петра Солом'яного, Василя Краснюка, Івана Шульгу, Йосипа Іуса. Кров'ю цих солдатів вписана яскрава сторінка в історію полку імені вождя революції. У день похорону загиблих товаришів — 17 серпня в губкомі партії відбулися збори комуністів Астрахані й гарнізону, які обговорили завдання парторганізацій по найшорішому усуненню наслідків заколоту.

30 серпня 1918 р. есерка Каплан учинила злочинський замах на життя вождя революції. В Астрахані першим про це дізнався караул полку імені Леніна на телеграфі. 3 вересня відбувся міський мітинг. З гнівом і обуренням виступали на ньому комуністи Ленінського полку, робітники й матроси волзької флотилії, солдати Інтернаціонального й Залізничного полків. М. М. Кузнецов вніс пропозицію від імені полку, військ Астраханського гарнізону й трудящих міста надіслати листа В. І. Леніну і копії Я. М. Свердлову. Присутні відповіли бурхливими оплесками. У листі говорилось:

«Багатотисячний озброєний Астраханський гарнізон червоноармійців, матросів і робітників у сьогоднішній день збройною демонстрацією протестує проти замаху на життя головного вождя Російської Робітничо-Селянської революції товариша Леніна, посилає свій братерський привіт любимому робочому керівникові й приносить з глибини серця своїх побажання швидкого й повного одужання, а мерзенним злочинцям — убивцям радянських робітників з-за рогу ми говоримо, що на окремі постріли ми відповімо масовими розстрілами, за одну рану ми будемо зривати сотні, тисячі голів білогвардійських, буржуазних та їхніх прихвостнів-угодовців усіх рангів. Клянемося, що умремо, але не допустимо буржуазію до влади народу. Хай живе Радянська Робітничо-Селянська влада! Хай живе вождь робітничого класу Голова Ради Народних Комісарів товариш Ленін!»

На знак схвалення листа на майдані пролунало грізне для ворогів революції «Ура!». Текст від імені учасників мітингу підписали голова губвиконкому Липатов і член Військової Ради республіки, надзвичайний комісар полка імені Леніна Кузнецов.

Після мітингу відбулася демонстрація, в якій взяли участь близько 40 тис. чол. Попереду йшов полк імені Леніна, потім матроси, робітники й червоноармійці. Громе «Ура!», «Хай живе товариш Ленін!» лунали на вулицях міста. «Смерть буржуазії!» — вигукували раз у раз у перших рядах Астраханської армії»¹⁵.

5 вересня на відкритих партійних зборах Ленінського полку комуністи й безпартійні клялись у вірності Леніну, партії більшовиків. Одностайно схвалений лист до вождя закінчувався словами: «Ми Ваші діти, дорогий наш Ленін, чекаємо найшорішого Вашого видужання й нових бойових завдань».

Комуністи полку систематично стежили за повідомленнями про стан здоров'я Володимира Ілліча й негайно через агітаторів-інформаторів розповідали бійцям кожного підрозділу. А коли прийшла звістка про поліпшення його здоров'я, радості бійців і командирів не було меж. На честь вождя світового пролетаріату відбувся великий мітинг, який перетворився на справжню демонстрацію єдності трудящих Астрахані з полком імені Леніна. У привітальному листі Володимир Іллічу присутні запевнили його в своїй непохитній вірності палко любимому вождю й Радянській владі.

На осінь 1918 р. обстановка в країні досягла крайнього напруження. Особливо загострилась боротьба з ворожими силами в районі Терек, де чорною хмарою наступала контрреволюція та іноземні інтервенти. Міста Кізляр і Грозний були в оточенні й відбивали шалені атаки ворогів Радянської влади. У цей тяжкий час Г. К. Орджоні

¹² В. Соломенний. 1-й революционный полк имени Ленина. — «Военно-исторический журнал», 1962, № 4, стор. 111.

¹³ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 2, спр. 596, арк. 4.

¹⁴ «Солдат революції», 23 серпня 1918 р.

¹⁵ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 2, спр. 58, арк. 1—2. Телеграфна стрічка.

кідзе і голова Кізярської Ради робітничих депутатів звернулись до В. І. Леніна з проханням надіслати на допомогу полк його імені.

З Астрахані полк 10 жовтня 1918 р. вирушив. Суднам Волзько-Каспійської флотилії, що перевозили його, заступили шлях білогвардійські канонерки «Карс» і «Ардаган», озброєні далекобійними гарматами, яких полк не мав. Щоб уникнути обстрілу, десант Ленінського полку вимушений був висадитися на берег Каспійського моря, поблизу населеного пункту Лагань. Звідси підрозділи похідним порядком рушили в напрямку Кізяра. Важко було йти сипучими пісками, безводним прикаспійським степом. На шосту добу перші підрозділи підійшли до невеликої затоки поблизу селища Бірюзяки, що загубилося в пісках. Пролунала радісна команда — «набирайте води». Стомлені, запылені, змучені спрагою, бійці поспішали до затоки. Але радість їх змінилася засмученням. Вода була морська, гірко-солона. Тільки наступного дня місцеві жителі привезли нам напівтеплу, каламутну, але прісну воду, яку жадібно почали пити бійці й командири.

Вночі полк виступив на Чорний Ринок. Подолавши відстань у 60 км, другої доби підрозділи на світанку ввірвалися в цей населений пункт і примусили тікати гарнізон білоскозаків Есаула Ячникова. Просуваючись на південь, полк розгромив двохтисячний білогвардійський гарнізон полковника Васищева у Таловці. Зайнявши з боєм ще кілька населених пунктів і визволивши станицю Олександро-Невську, ми підійшли до міста Кізяра, яке вже шість місяців було в облозі. Героїчними захисниками його керував революційний комітет, очолений випробуваним більшовиком О. Ф. Хорошевим¹⁶. Скориставшись з того, що наш полк відвернув на себе значні сили білогвардійців, гарнізон прорвав блокаду і з'єднався з нашими підрозділами. Спільними ударами білокозацькі групи були відкинуті далеко за межі Кізяра.

У листопаді частини XI армії розгромили угруповання військ Григорія Бічерахова. Командуючий цього угруповання генерал Містулов застрелився. Його заступив денікінський генерал Колесников, якому 5 грудня 1918 р. також завдали поразки в районі Червленної об'єднані сили Шаріатської колонії, грозненців і Ленінського полку.

В січні 1919 р. грозненські війська спільно з нашими очистили від білокозаків Гудермес. Тут ми зустрілися з своїм побратимом — Московським полком. Пригадували першу зустріч. Тоді, 6 квітня 1918 р., він прибув у район Унечі, зайняв позиції уздовж демаркаційної лінії і тим дав змогу загонам I Революційної армії, які об'єднувались в підрозділи Ленінського полку, успішно провести формування.

Всі бої в цій місцевості — приклад мужності й героїства солдатів Ленінського полку, Кізярського й Грозненського гарнізонів. Головний тягар боротьби брали на себе комуністи. У пам'ятці мобілізованому на фронт більшовику було написано: «Звання комуніста покладає багато обов'язків, але дає тільки один привілей: першим битися за революцію». Цю велику заповідь свято виконували більшовики полку імені Леніна.

14 грудня 1918 р. в частині була утворена комсомольська організація. До її комітету обрали товаришів, які завоювали славу в боях. Головою став українець, комуніст Михайло Музика. Ця перша комсомольська організація у військах Каспійсько-Кавказького фронту стала вірним і надійним помічником партійного осередку.

Особливе місце в історії полку посідають бої в районі станиць Мекенської й Наурської, на р. Терек. Це були кровопролитні битви з білогвардійцями корпусу денікінського генерала Покровського.

Через Моздок, Наурську й Кізяр частини радянської XI армії відходили в тил, щоб «навести у себе порядок, zorganizуватися й поповнитися»¹⁷. Від Кізяра на фронт йшов Ленінський полк. Перед ним стояло завдання будь-що затримати денікінські полчища, які по п'ятах переслідували XI армію.

Це було велике випробування для всього особового складу нашої частини. Завдання здавалося практично нездійсненним. На полк червоних бійців рушили чотири полки кінноти й один піхотний добре оснащеної, навченої й вимуштрованої армії Денікіна. Їх підтримували вогнем з гармат і кулеметів бронепоезди, артилерійські батареї й танки.

Дві доби точився жорстокий бій. Багато разів білогвардійці піднімалися в атаку і стільки ж разів відкочувалися назад. Вистояли ленті перед артилерійським обстрілом, що здивив усю землю. А коли сходились у рукопашній — не було сили, здатної стримати могутній порив червоних солдатів революції, бійців і командирів Ленінського полку, яких своїм прикладом запалювали командири полку Олександр Михайлович Гарнієр і комісар, старий більшовик Петро Валінов. Палахкотів полум'ям над головою прапороносця-бородача Паушева полковий прапор з ім'ям вождя на шовковому полотнищі, й знову йшли ленті на смертний бій за революцію, за Радянську владу, за новий світ, за щастя народів на землі.

Три чверті особового складу, багато командирів і більша частина політскладу полку вийшли з строю, але ті, що залишилися живими, утримували рубежі й відійшли

¹⁶ В. Соломенний. Назв. праця, стор. 112—113.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 33504, оп. 1, спр. 2, арк. 120.

тільки тоді, коли одержали наказ командування армії. «Так битися, як бились лени в районі Наурської й Мекенської,— сказав заступник командуючого XI армії І. Ф. Федько,— можуть тільки комуністи, справжні патріоти Батьківщини»¹⁸.

Однак сили були нерівні. Білогвардійцям удалося завдати удару по Комуністичному батальйону на правому фланзі полку. Хоч батальйон мужньо бився, але не тримав і залишив позицію. Тоді ворог усю свою міць спрямував проти підрозділу Ленінського полку. Стікаючи кров'ю, бійці-ленінці стояли на смерть. У цей час начальник 1-ї дивізії М. Г. Мейер і комісар Б. П. Шебодієв на запит Реввійськради армії доповідали: «Ленінський полк одержав бойове завдання прикривати відхід роти XI армії і був на ст. Наурська в розпорядженні Левандовського (команда XI.—В. С.). Зранку з Ленінським полком зв'язку немає»¹⁹.

У цих боях полк обезсмертив себе героїчними подвигами, мужністю, відданістю Радянській владі. Важко виділити тих, хто відзначився тоді — всі билися, як справжні патріоти. І все ж слід згадати деяких героїв. Одним з них був кулеметник, матрос північноморець славний син українського народу комуніст Іван Кузьменко, який голю вогнем кулемета стримував наступаючих білокозаків. Після поранення він не залишив поле бою, а продовжував знищувати нещасливого ворога. А коли кінчилися патрони, моряк кинувся в рукопашну і поліг від ворожих штиків. Кулеметники брати Зубакови — матрос Чорноморського флоту комуніст Василь і комсомолец Микола, були поранені, але не припиняли вогню, нещадно знищуючи білогвардійську зброю. Прославився кулеметна обслуга комуніста Петра Лутченка (з Чернігівщини) і комсомолец Кості Боля, на рахунок яких налічувалось понад сто убитих білокозаків. Підлітки Іван Зубов і Денис Заєць (із Сумщини), виконуючи доручення команди полку, побачили, що ворожий кулемет заступив шлях одному з підрозділів. Верхні, неосідляних коняч вони помчали туди й зім'яли обслугу, але були вбиті вогнем другого кулемета ворога.

Понад годину здержував натиск білогвардійців комісар кавалерійського ескадрону Степан Савельєвич Солом'яний. Той самий Степан, який в січні 1918 р. з своєю ротою першим вірвався в Київ. Білокозаки порубали його, але живим не взяли.

4-а рота 2-го батальйону під командуванням комуніста Михайла Музики в районі Наурської витримала 7 атак противника, втратила в сутичках чотири п'ятих особового складу, але без наказу позиції не залишила. Сам М. Музика, хоч був поранений, покинув поля бою²⁰.

Після виснажливого дводенного бою під Наурською одержали наказ відходити. Заступник командира полку Антон Радзевич вишикував тих, хто залишився в живих і сказав: «Товариші, я знаю, скільки сил ви віддали в цьому бою. Є наказ відходити, але треба залишити для прикриття нашого відходу дві кулеметні обслуги (на залізничній і шосейному шляху). Я попереджаю, що у тих, хто прикриватиме відхід... малі шанси вижити. Я не можу наказувати. Можливо, є добровольці? Прощу вперед!».

Готові віддати своє життя в ім'я щастя народу, вірні клятві — виправдати нечесну назву полка, вперед виступили всі. І тоді Радзевич наказав залишитися обслугам Громова і Прокопенка. Комуніст з Донбаса, матрос Північного флоту Микола Громов був одним з найдосвідчених кулеметників (розбирав і збирав свій «максим», зав'язаними очима). Його напарник — угорець-інтернаціоналіст, колишній військоволонений австро-угорської армії. Ненависть до експлуататорів, до ворогів простого народу привела його в лави Червоної Армії, де він подружився з Громовим. Другий кулемет обслуговував донбасець шахтар, матрос Балтики Данило Прокопенко. Родом з Чернігівщини він пройшов весь бойовий шлях з полком, починаючи від першого дня його заснування на Усечі — Жудилово. Напарником був хлопчина з Баку — спритний моторний. Він мав славу невловимого розвідника.

Віра Прокоф'єва — висока, блакитноока дівчина з русими косами, медсестра санітарної частини полку просила Радзевича залишити її разом з Данилом. Небагато хто знав, що вони закохані. Радзевич глянув на Данила, потім перевів погляд на Віру мовчки хитнув головою, а потім тихо сказав: «Хай залишається...»

Бійці швидко рушили в похід, а кулеметники зайняли позиції, за допомогою то варшавських спорудивши з шпал і рейок прикриття для «максимів».

Ворог не примусив себе чекати. Кілька разів білогвардійці насувалися на укріплення кулеметників, але під прицілним вогнем повертали назад, залишаючи на шляху вбитих і поранених. Тоді ворог відкрив артилерійський вогонь по жменьці хоробрих радянських патріотів. Осколкою снаряда вбило угорця. Влучила в голову куля відважному Данилі Прокопенкові. Всього дві хвилини прожила без коханого медсестра Прокоф'єва, не встигнувши навіть перев'язати йому голову. Захолонув в останньому ривку юнак-бакінєць. Тільки одна граната залишилась у Громова. Підвівся він на весь свій велетенський зріст, і, підтримуючи поранену руку, з усієї сили кинув гранату в зелені мундири, що набігали. Та кілька куль прошили серце мужнього героя. Він

¹⁸ «Красное знамя» (Северо-Кавказский военный округ), 12 серпня 1964 р.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 196, оп. 4, спр. 36, арк. 2.

²⁰ В. Солом'яний. Назв. праця, стор. 114.

заточився, впав обличчям на залиту кров'ю землю і вже не чув, як могутнє «ура» пролунало в степу, не бачив, як червоні кавалеристи кінноти Кочубея лавиною ринули на ворога.

У районі станиці Наурської загинули матрос-північноморець Алімпій Фесько і батієць Андрій Кузьменко. Вночі пішли вони в розвідку, але потрапили на засаду. Билися врукопаш. Зарубаний шаблями, замертво впав Фесько. Майже десяток білогвардійців накинулось на Кузьменка. Але встиг герої моряк висмикнути кільце гранати, гримнув вибух — і у ніг його лежало кілька трупів.

По-звірячому знущалися вороги над бійцями, що опинилися в полоні, намагались на тяжкопоранених зігнати свою лють проти Радянської влади, героїського Ленінського полку.

Гнівом і ненавистю до ворогів сповнювалися серця солдатів полку імені дорогого вождя, коли в пургу й завірюху, голодні, разом з кіннотою Кочубея, з ротами Дербенського, Кізярського й Московського полків вони ще 20 днів відбивали атаки білогвардійських банд, повільно відступаючи в напрямку Астрахані.

20 лютого 1919 р. рештки підрозділів полку та інших частин залишили Таловку, яку три з половиною місяці тому брали з боєм ленінці. Після того, минувши Чорний Ринок й Бірюзяки, відходили до станиці Алабузької. С. М. Киров назвав цей відхід однією з трагічних сторінок революційної боротьби на Півдні Росії. «У цих великих випробуваннях, — писав згодом голова Реввійськради XI армії Ян Полуян, — Ленінський полк цілком виправдав свою назву, бився хоробро й стійко»²¹.

У середині березня бійці зупинилися в с. Караванному, де відбулася реорганізація. За наказом № 1 від 20 березня 1919 р. по військах XI армії був сформований новий 296-й полк. Перший батальйон, до якого ввійшли бійці й командири полка імені Леніна, називався Ленінським²². Решта однополчан після видужання влилась в інші частини. Так, наприклад, у 290-му полку вони стали бійцями 2-го батальйону, який очолював командир 1-ї роти ленінців Клименко, а комісаром був їх колишній начкультосвіти Шевелєв. У 298-му полку ленінці утворили 3-й батальйон на чолі з колишнім командиром 6-ї роти Поздняковим і комісаром Колесниковим. Ці підрозділи також іменувалися Ленінськими. У складі їх бійці й командири-ленінці билися з білогвардійцями та інтервентами на фронтах громадянської війни стійко й самовіддано, примножуючи славу легендарного полка²³.

Історія Ленінського полку — це шлях героїчних битв, радісних перемог і тяжких відступів, шлях, густо политий кров'ю кращих синів і дочок нашої багатонаціональної Батьківщини, шлях труднощів і водночас беззавітного героїзму.

Бійці й командири полку, які залишилися в живих, відновили славні традиції своєї частини в роки Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на немолодий уже вік, деякі з них у перші дні війни пішли на фронт і були активними учасниками розгрому німецько-фашистських загарбників. Це брати Буяновські, Д. Д. Гришелев, М. І. Кошман, К. Й. Недорубов, П. М. Подрубний, І. І. Полевиков, брати Шевельови й Растольні, брати Серікови, брати Старовойтови, В. С. Солом'яний, П. С. Солом'яний, Артем Власенко та інші. Слід зауважити, що в роки Вітчизняної війни К. Недорубов, І. І. Полевиков, В. Солом'яний та ще дехто були на фронті з своїми синами й дочками.

«Нас вірно вела Комуністична партія по тяжких шляхах війни, і ми йшли на ворога, зціпивши зуби, впевнені в перемозі нашої справедливої справи», — говорили однополчани на своїй зустрічі в липні 1959 р. у м. Унечі, де в незабутні революційні роки почав створюватися полк імені Леніна.

Пам'ять про тих, хто відстоював Радянську владу в роки громадянської війни, хто захищав завоювання революції на фронтах боротьби з фашистськими загарбниками, пам'ять про мужніх солдатів Батьківщини ніколи не згасне в народі.

Від редакції: Подаємо короткі відомості про авторів: Я. М. Свікке — член КПРС з 1904 р., професор, генерал-майор у відставці, колишній член Вищої військової інспекції республіки; В. С. Солом'яний — кандидат історичних наук, колишній член Ради І-ї Революційної армії Західного фронту, виконував обов'язки комісара Ленінського полку; К. Й. Недорубов — Герой Радянського Союзу, повний георгієвський кавалер, колишній командир кавалерійського ескадрону кінноти XI-ї армії, разом з Ленінським полком прикривав відхід від станиці Наурської; Є. Б. Копитіна-Полуян — член КПРС з травня 1917 р., колишній товариш голови партійного комітету Ленінського полку, начальник санітарної частини.

²¹ ЦДАРА, ф. 194, оп. 1, спр. 838, арк. 10; спр. 3, арк. 138.

²² Там же, ф. 164, оп. 1, спр. 3, арк. 38.

²³ Там же.

Спогади

Т. І. СТРЕПКО

ЛЕНІНСЬКА ІСКРА В БЕСКИДАХ

Схили Бескидів здавна були землею лемків, які, віками поневолені чужинцями, ніколи не втрачали надії на возз'єднання зі своїми братами на Сході, а після Великої Вітчизняної війни в основній своїй масі переселились на Радянську Україну, де знайшли щастя у великій братній сім'ї народів, стали рівноправними громадянами нашої неосяжної соціалістичної батьківщини. Це щастя вони завоювали у тривалій боротьбі.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала великий, та чи не найбільший вплив на розвиток марксистсько-ленінських ідей по ту сторону Збруча. Ленінська іскра засвітила і жителям Бескидів, які так прагнули з'єднатись з матір'ю-Україною, однак ділила їх на той час велика прірва.

В 30-х роках посилилась на Лемківщині діяльність комуністів, в яку і автор цих спогадів включився після знайомства з Василем Григоровичем Теліщаком з с. Поворозника (біля Криниці). Від нього я став одержувати постійно нелегальну літературу, газети «Правда» і «Известия» та іншу літературу, яку діставали з Чехословаччини та від керівництва КПП. Почався масовий рух у Криниці, Лабовій, Поворознику, Щавнику, Устю Руському, Горлицях, Вікові, Новому Сончі та в навколишніх місцевостях. Обговорювались на зборах пекучі справи: навчання лемківських дітей рідною мовою, відкриття шкіл у лемківських селах, ліквідація безробіття на Лемківщині, допуск лемків на державні роботи тощо.

На проведення зборів потрібний був дозвіл повітового старства. Коли збори почали проходити більш організовано і критично щодо уряду, старости стали забороняти їх. Мало того, навіть танцювальні вечори розганяли жандарми штиками.

Пригадую собі бурхливе віче у містечку Мушині, де польський посол цього округу зажадав промовляти до «русинів». Тут у більшості були прибічники пана посла, який виступав за їх плечима. Але сталось не те, чого вони хотіли. На віче прибули лемки з околиці. Пан посол хвалив порядки в державі, хвалив усі засоби уряду і доказував, що в селах життя покращало. Зірвалась буря протесту, вигуків: «Неправда! Досить обману!»

Шум заглушив промовця. Слово попросив С. І. Дуркот, але йому відмовили. Все ж таки на вимогу присутніх він виступив і сказав приміром так: «Пан посол бачить полекшу на селі хіба через побільшаюче скло. Нема добра, і населення не вірить в обітниці. Ми не винимо за це ні вас, пане посол, ні президента Речі Посполитої пана Мосьціцького, а винна тільки одна капіталістична система. Треба перемінити державний лад, треба капіталізм заступити соціалізмом, треба дати народу свободу, рівноправність і допустити правдивих представників від селян і робітників через свободні, безпосередні і тайні вибори до сейму».

Народ з ентузіазмом нагородив оратора оплесками, а думки його доповнив селянин-лемко Милянч з Щавника. Пан посол хотів ще взяти

слово, але більшість людей вийшла із залу, він залишився з кількома своїми поплічниками.

Члени КПП, яка діяла підпільно, використовували трибуни легального Стронніцтва людowego та ППС. До таких зборів комуністи, в тому числі й представники з Лемківщини, старанно готувались, щоб захопити ініціативу в свої руки. Заздалегідь було заплановано, хто і про що говоритиме. На зборах, що відбувались на Прикарпатті, як правило, були присутні делегати-лемки; одних запрошували легально, інших — підпільними каналами КПП. Скомунізована Лемківщина (як називали її офіційні урядові представники) в тісній співдружності з польським прогресивним рухом виступала єдиним фронтом проти санаційного уряду.

Тяжка і небезпечна робота розгорнулася, коли довелось перевозити добровольців до Інтернаціональної бригади в Іспанії. В осередку КПП у Криниці — одному з пунктів на головному тракті з Польщі до Чехословаччини — збирались сотні добровольців з усіх місцевостей країни, звідси їх переправляли через «зелену границю» до Чехословаччини. За паролем «Клемент Готвальд» пізнавали добровольців, які прибули в умовлене місце та в умовлений час. Відтак у ночі, під заслоною карпатських лісів, знаними хащами та стежками проводили добровольців через «зелену границю» до селянина Юрка Прексти, що проживав у с. Волі Руській по чехословацькій стороні. Така робота була під силу лише місцевим жителям — лемкам, які добре знали гори. Ці люди виявляли високу свідомість у виконанні інтернаціонального обов'язку.

Активну участь в боротьбі іспанського народу брали представники Лемківщини. Розкидані по цілому світу в пошуках заробітків вони прилучались до міжнародного робітничого руху, підтримували зв'язки з прогресивними організаціями різних країн, зголошувались добровольцями в Інтернаціональну бригаду. Ось імена лемків, які боролись в рядах іспанських антифашистів: Григорій Ренчковський з с. Климківки Горлицького повіту, Семен Добровольський з с. Радоцина Ясельського повіту, Іван Вандзіляк з с. Ганчова Горлицького повіту, Василь Турковський з с. Тилява Кроснянського повіту, Василь Глива, А. Кобель, Будинкевич, Долог, Й. Баницький з с. Мисцова того ж повіту. Названі 9 чоловік — далеко не всі: імена добровольців утримувались у таємниці, щоб не пошкодити сім'ям та оточенню, товаришам, не призвести до їх переслідування органами тайної поліції.

Василь Григорович Теліщак, про якого вже згадувалось, член осередку КПП у Криниці, з великою відданістю справі пролетарської солідарності, часто ризикуючи своїм життям, виконував доручені йому обов'язки. В Новосондецькому та Горлицькому повітах знали добре «Васька» (як його називали); до нього приходили активісти з довколишніх сіл, щоб поговорити, дізнатись новин та обговорити план роботи. Не дивно, що польська поліція слідувала за кожним його кроком. Знаю про це з його власних слів. «Було це, — розповідав він, — в 1938 р. Одного разу приходить до мене чужий чоловік і подає мені перепитний пароль. Потім він мене запитує, якого змісту я отримав листівки останній раз, де вони заховані, щоб йому їх показати. Скільки добровольців я перевів останньою групою в Іспанію? Я йому відповів, що про Іспанію нічого не знаю і порадиш йому засягнути інформацію деінде. Він відійшов, і мені стало ясно, що я зраджений, тим більше, що через кілька днів опісля прийшов до мене знайомий із центру і сказав мені, що нікого до мене не посилав і що наш пароль «Од Кароля» вже не дійсний, бо зраджений. Не було іншого виходу, як покинути хату і сім'ю. В цей сам вечір я перейшов через кордон до Волі Руської і опинився у старого вірного товариша Юрка Прексти. В такий спосіб, — закінчив

Василь Григорович,— я вийшов з небезпечного становища і спас своє життя».

У 1937 р. навесні автора цих спогадів як члена підпільного осередку КПП було арештовано й ув'язнено на півтора року в м. Ясло. Після виходу з тюрми у 1939 р. мене виселено з Криниці на 10 літ. У документі на виселення за підписом повітового старости Лаха у Новому Соні та після переліку параграфів моєї судимості, між іншим, говорилось: «Перед першим травня 1939 р. має пан залишити Криницю».

Невдовзі після мого арешту у 1937 р. був ув'язнений в Березі Картузькій Сергій Іванович Дуркот. Та найбільше лемкам далася взяти тайна поліція у 1938—1939 рр. Польські екстремісти взялися очистити «Подкарпаце» від комуністичних елементів. Вони зривали українські написи зі шкіл, кооперативних крамниць, робили облави на студентську молодь. Багато ночей прийшлося пересидіти в гробницях криницького кладовища молодим активістам Михайлу Гурею, Михайлу Грабу, Володимиру Пелячику, Теодору Париловичу, Михайлу Калиняку та багатьом іншим.

Тисячі лемків не діждалися визволення, за яке так довго боролись і стільки витерпіли; вони загинули у фашистських катівнях. Та їх справа восторжествувала. Імена цих людей повинні бути записані в історії.

Недовго прийшлося переховуватися тов. Теліщак у Чехословаччині. Напад Гітлера на Польщу у вересні 1939 р. переполошив санаційний панський уряд. В. Теліщак на короткий час повернувся до свого рідного села Поворозника, де вже польські шпики йому не загрожували, вони повтікали. Але Василь мусив спішити, бо на зміну польській тайній поліції прийшла друга, яка також нищить комуністів. 1939 р. він забрав сім'ю, покинув нову хату й поле і перейшов ріку Сан, щоб жити з своїми — в Радянському Союзі. В. Теліщак, один з нечисленних підпільників Криниці, який зостався при житті,— зараз пенсіонер і живе в с. Пробіжна Чортківського району Тернопільської області.

Про те, як лемки помагали у творенні Польської Народної Республіки, говорить нарис з історії партії «Z myśla o Polsce Ludowej» (Жешув, 1963 р.), де, між іншим, написано: «На території Прикарпаття переховувався в перші роки німецької окупації і нелегально проживав там тов. Владислав Гомулка. Спочатку він діяв в Кроснянському, а пізніше в Ясельському і Горлицькому повітах. Комуністи в Прикарпатті встигли налагодити до 1939 р. всебічні контакти; особливо діловим і активним в їх налагодженні був Григорій Водзік, який до війни довгий час жив у Чехословаччині. Там він переховувався від переслідування санаційної влади. Від гітлерівських окупантів він ховався вже від вересня 1939 р. серед товаришів у Горлицькому, Кроснянському і Ясельському повітах. Найбільше він перебував серед лемків, тому що сам походив з цієї етнічної групи.

В Карпатах існували села, жителі яких активно допомагали партизанам: Перегримка, Мисцова, Воля Циклінська, Устя Руське, Тилява, Баниця».

Далі вміщено фото з написом: «Військове кладовище у Фолюші, пункт конспіративних зустрічей під час окупації. Тут сходились діячі місцевих осередків КПП, що прибули на збори до гірського села Клопітниця. Збори відбувались під проводом тов. Владислава Гомулки». (Всі села, про які йде мова, лемківські).

Хотілося б відшукати колишніх членів КПП, підпільників, що залишились живими.

Наш календар

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КАЗАХСТАНУ ТА УКРАЇНИ (До 50-річчя Казахської РСР)

26 серпня 1970 р. народи нашої багатонаціональної Батьківщини відзначили 50-річчя Казахської Радянської Соціалістичної Республіки.

Давні узи братерства зв'язують український і казахський народи. Співробітництво між ними в усіх галузях економіки, політики, державного життя дедалі міцні-

шає. Ці питання висвітлювались в історико-партійній літературі, але дослідники лише побіжно торкалися культурних зв'язків казахського і українського народів.

Культурні зв'язки обох братніх республік знайшли свій вияв у різноманітних формах. Національна за формою й соціалістична за змістом культура кожної з них розвивалася і розвивається, як органічні частини єдиної радянської культури. Головним, що зближує їх, є соціалістичний зміст, в основі якого лежить єдино науковий марксистсько-ленінський світогляд. У Програмі КПРС сказано: «Надаючи вирішального значення розвитку соціалістичного змісту культур народів СРСР, партія сприятиме їх дальшому взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи і тим самим формуванню майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства»¹.

Дружні, братні взаємини між трудящими України і Казахстану склалися в ході соціалістичного будівництва.

З перших днів встановлення Радянської влади в Казахстані український народ, як і народи інших республік, подавав значну допомогу в зміцненні нового ладу. В Казахську РСР надсилались промислове устаткування і сільськогосподарська техніка, призначались спеціалісти різних галузей народного господарства, педагоги, працівники культури та ін. Лише 1928 р. сюди зійшло з України 15 тис. чол.²

Фахівці з Радянської України внесли значний вклад у підготовку національних кадрів. Так, за допомогою донецьких інженерів в Караганді було відкрито учбові заклади, які випускали спеціалістів для вугільної промисловості. 1931 р. в гірничому технікумі навчалось 122 чол., в училищі — 320. Посланці Донецького басейну з 1931 по 1932 р. навчили гірничій справі 2818 казахів³. У 1927—1932 рр. трудящі Радянської України допомагали казахському народу споруджувати шахти і заводи, електростанції й залізниці, організувати колгоспи і радгоспи. Вони передавали друзям свій досвід і самі багато цінного запозичили у них.

На підприємствах Української РСР проходили виробничу практику посланці з Казахстану, а у вузах готувались для нього національні кадри. Так, 1925/1926 рр.— 1932/1933 рр. у вищих і середніх учбових закладах УРСР навчалось 340 чол., в аспірантурі — 15⁴. Слухачами партійної школи у Києві були партійні радянські працівники Казахстану⁵. Освітні осередки УРСР шефствували над відповідними установами братньої республіки, якій було надіслано 122 стаціонарні бібліотеки, 8 політехнічних майстерень, одна кіно- і 15 радіоустановок та ін.⁶ Понад 150 представників казахського народу нині навчається в учбових закладах Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси.

У роки Великої Вітчизняної війни трудящі Казахстану гостинно зустріли евакуйованих з України жінок і дітей, батьків воїнів, що билися з ворогом на фронті, дали їм притулок у своїх домівках. На територію перебазувались 52 великих підприємства УРСР, Київський і Харківський університети, Дніпропетровський гірничий інститут, Український філіал Всесоюзного інституту механізації і електрифікації сільського господарства та інші установи⁷. Українські вчені внесли значний вклад у розвиток народного господарства Казахської РСР. Об'єднаний Український університет

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 100.

² Плоди великого содружества, Алма-Ата, 1968, стор. 54.

³ Там же, стор. 92.

⁴ ПА ІІП ЦК КП Казахстану, ф. 141, оп. 1, од. зб. 966, арк. 30, ЦДА Каз. РСР, ф. 81, оп. 1, спр. 1056, арк. 93; ф. 5, оп. 12, спр. 360, арк. 44, 54.

⁵ Історія Казахської ССР. Епоха соціалізму, Алма-Ата, 1967, стор. 251.

⁶ ЦДА Каз. РСР, ф. 5, оп. 12, спр. 360, арк. 42.

⁷ ПА ІІП ЦК КП Казахстану, ф. 708, оп. 6, од. зб. 13, арк. 7.

(Київський і Харківський) в Кзил-Орді за підготовку кадрів і науково-дослідницьку роботу, допомогу у вивченні природних ресурсів республіки й активну участь спорудженні Кзил-Ординського зрошувального каналу, а також за організацію культурно-масової і пропагандистської роботи був нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради Каз. РСР.

Багато зробили для виховання трудящих і зміцнення культурних зв'язків колективи 12 театрів УРСР.

Слово українських аматорів сцени звучало в госпіталях, у військових частинах, в селах і аулах Казахстану. Так, колектив театру ім. Артема з м. Артемівська дав 375 шефських концертів на будівельних майданчиках Кзил-Ординського каналу, 283 — в містах і селищах Кзил-Ординської області⁸. Українські театральні діячі передавали свій досвід казахським колегам. Так, франківці працювали з акторами обласного казахського театру в Семіпалатинську. В свою чергу казахські митці знайомили своїх друзів з найкращими творами національної драматургії. Все це збагачувало духовні надбання обох народів.

За допомогу працівникам мистецтва Каз. РСР і за активну участь у розвитку національної культури заслуженим артистам УРСР професору Пирадозу, С. Донченку, художнику О. Петрицькому та іншим було присвоєно звання народних артистів Казахської РСР, а художникам Карповському, Бондарю — заслуженого діяча мистецтв Каз. РСР⁹.

Процес культурного взаємозбагачення в театральному мистецтві відбувається, наприклад, шляхом обміну репертуарами національних театрів. Так, на казахській сцені поряд з національними п'єсами ставляться з великим успіхом кращі зразки української класичної драматургії — «Назар Стодоля», «Украдене щастя», «Лісова пісня», а також п'єси сучасних авторів — О. Корнійчука, І. Кочерги, В. Собка, опери — «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» та ін.¹⁰

Велику роль у зміцненні культурних зв'язків обох республік відіграли письменники. Так, на казахську мову перекладено твори видатних українських письменників-класиків Т. Г. Шевченка, Ів. Франка, П. Мирного і представників радянської літератури О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, М. Бажана та ін. За 1946—1966 рр. вийшло казахською мовою 26 книг тиражем 226 тис. примірників, а українською — тиражем 526 тис. примірників 15 творів таких відомих письменників, як Д. Джабаєв, М. Ауєзов, С. Муканов та ін.¹¹ Представники обох народів — поети, прозаїки, драматурги часто виступали на сторінках журналів, збірників, зокрема українці — в казахській періодичній літературі, а казахи — в українській. Характерною спільною рисою їх творчості є те, що вони засобами художнього слова показують життя радянського народу, дружбу трудящих різних національностей. Яскраве свідчення цього — твори Д. Джабаєва, К. Азербасєва, А. Тажибасєва, Ж. Саїна, С. Муканова, С. Мауленова, К. Кайсєнова, Х. Ергалієва, С. Сейїтова, М. Кійкбасєва та інших, які оспівують братерське єднання українського і казахського народів. Ця тема виступає як провідна в книгах письменників Радянської України — П. Тичини, О. Корнійчука, Ю. Смолича, І. Сенченка, Н. Забіли, О. Десняка, О. Данченка, Т. Масєнка, С. Олійника, О. Новицького, С. Стриженова та ін.

Про дружбу двох народів написано 10 прозових творів, 4 п'єси, 10 поєм, понад 80 віршів і 20 нарисів. В них, зокрема, казахські літератори розповіли про життя і діяльність українського народу, який повсякденно у своїх трудових зверненнях втілює величкі накреслення комуністичного будівництва. Ці факти є одним з проявів зближення і взаємопроникнення братніх культур.

Широко відомі казахському народу музичні твори М. Лисєнка, Ю. Мейтуса, І. Шамо та багатьох інших. Трудящі Радянської України добре знають мистецтво казахських композиторів, зокрема М. Тулебасєва, Г. Джубанової, Ш. Калдаякова. Часто в театральних аудиторіях Казахстану лунуть українські пісні у виконанні народних артистів СРСР Е. Серкебасєва, Р. Багланової, Б. Тулегєнові, а українські митці Д. Гнатюк, Б. Рудєнко, Є. Мірошніченко співають казахською мовою народні пісні своїх друзів.

Кіномистецтво двох братніх народів — це один з каналів їх культурного спілкування. З великим успіхом демонструються в Казахській РСР фільми українських кіностудій: «Земля», «Щорс», «Загибель ескадри», «Тарас Шевченко», «Гадюка», «Доля Марини», «Командир корабля» та ін. На екранах Радянської України широку популярність здобули кінострічки казахських митців, в тому числі «Амангелди», «Неспокійний ранок», «Розповідь про матір», «Дорога на тисячу верст», «За нами Москва».

⁸ Партархів Кзил-Ординського обкому КП Казахстану, ф. 283, оп. 1, од. зб. 116, арк. 73.

⁹ ЦДА Каз. РСР, ф. 1242, оп. 2, спр. 294, арк. 16.

¹⁰ «Казахстанская правда», 19 лютого 1954 р., «Ленинская смена», 5 квітня 1955 р.; ЦДА Каз. РСР, ф. 1242, оп. 2, спр. 292, арк. 10; спр. 294, арк. 10, Кзил-Ординський обласний державний архів, ф. 283, оп. 1, спр. 76, арк. 42.

¹¹ Преса Української РСР. Статистичний довідник, Харків, 1967, стор. 67, 68.

Зміцненню культурного співробітництва Казахської і Української РСР сприяють виступи творчих колективів. Волику роль у цьому процесі відіграють національні декади літератури і мистецтва у Москві і в союзних республіках. Обговорення творчих проблем на всесоюзних і міжреспубліканських конференціях, нарадах, фестивалях, особисті контакти, спільне проведення національних свят культури, ювілеїв та інші форми спілкування служать справі дальшого зближення українського і казахського народів та їх культур.

Дорога дружби — широка, говорить мудре казахське прислів'я. Здавна вважалося в казахських степах, що хороший гість приносить в юрту радість і щастя. Так було в дні Декади української літератури і мистецтва 1966 р. та фестивалю «Дружби народів» 1967 р. у Казахстані. Щиро і сердечно зустрічав казахський народ 550 посланців з квітучої України — учасників Декади¹². Трудящі братніх республік обмінялися тоді своїми культурними досягненнями. Про це говорили представники Української РСР: «Ми приїхали в вашу сонячну республіку не тільки за тим, щоб показати успіхи українського народу. Ми приїхали також, щоб повчитися у талановитого казахського народу, запозичити його досвід. Це допоможе нам успішніше здійснити накреслення XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу»¹³.

Декада сприяла розвитку дальших зв'язків, взаємозбагаченню національних культур, естетичному й інтернаціональному вихованню трудящих. Від їх імені братні почуття висловив голова Президії Верховної Ради Каз. РСР С. Б. Ніязбеков: «Декада української літератури і мистецтва стала радісним святом трудящих Казахстану і України. Вона прозвучала як гімн, як здравиця нашій рідній Комуністичній партії, її мудрій лєнінській національній політиці, велетенським звершенням радянського народу в будівництві нового життя»¹⁴.

Міцніє і розвивається також наукове співробітництво. Праці видатних українських вчених академіків АН СРСР О. О. Богомольця, О. В. Палладіна, М. М. Боголюбова, В. М. Глушкова, Б. Є. Патона, академіків АН УРСР Є. О. Патона, В. П. Філатова, П. І. Лященка, М. П. Барабашова, І. Я. Померенчука, І. Н. Францевича, А. Ф. Прихотька, Г. Н. Савіна, Г. С. Писаренка, М. М. Амосова, О. В. Погорєлова та інших широко відомі науковій громадськості Казахстану. Доробок казахських діячів науки — академіка АН СРСР К. І. Сатбаєва, академіків АН Каз. РСР Ж. Такибаєва, О. Т. Дарканбаєва, О. Жаутикова, А. Бектурова та інших здобув визнання українських дослідників.

Це співробітництво сприяє дальшому розвитку різних галузей знання, розробці актуальних народногосподарських проблем. Так, видатний український вчений професор П. М. Каниболоцький подав значну допомогу геологам Казахстану у зивченні й визначенні промислових запасів залізних кварцитів в республіці. Колектив Інституту архітектури, будівництва й будівельних матеріалів АН Каз. РСР на прохання найбільшого в країні Часов-Ярського заводу вогнетривів ім. Орджонікідзе на Україні провів дослідження хромітових руд Актюбінської області¹⁵.

Вчені України і Казахстану спільно випускають збірники статей з різних галузей науки. Академії наук братніх республік регулярно обмінюються тематичними планами і звітами про виконану роботу. Геологи, ґрунтознавці, ботаніки, енергетики, а також представники гуманітарних спеціальностей, зокрема мовознавці, історики систематично інформують своїх колег про результати наукових досліджень, випускають спільні праці.

Збагаченню братніх культур сприяє також святкування ювілеїв видатних вчених, письменників, майстрів мистецтва. Так, трудящі Радянського Казахстану відзначали 150-річчя від дня народження і 100-річчя від дня смерті великого українського поета Т. Г. Шевченка, ювілеї Лєсі Українки, Івана Франка, М. Коцюбинського, П. Грабовського, М. Кропивницького.

У велике свято двох братніх народів вилилося відкриття у Мангишлаку пам'ятника Т. Г. Шевченку. Сім років мучився волелюбний Кобзар у далекій казахській фортеці, він перший з українців познайомив своїх земляків з життям і побутом казахів, тут він написав твори, присвячені пригнобленим синам степів.

У місцевих жителів стало традицією кожного хлопчика, який прийшов на світ у день народження Т. Г. Шевченка, називати його ім'ям. Нині у Мангишлаку понад 20 казахів носять ім'я Тараса¹⁶. На честь Кобзаря в республіці названо ряд міст, колгоспів, шкіл, парків, бібліотек, музеїв¹⁷. Великому сину українського народу

¹² «Правда Украины», 24 вересня 1966 р.; «Ленинская смена», 24 вересня 1966 р.

¹³ «Правда Украины», 24 вересня 1966 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 4 жовтня 1966 р.

¹⁵ Компартия Казахстана на втором этапе освоения целины. Сборник документов и материалов, Алма-Ата, 1963, стор. 447, Кызыл-Орда, Алма-Ата, 1968; «Казахстанская правда», 17 січня 1954 р.; «Правда Украины», 29 вересня 1966 р.; «Путь Ленина», 8 травня 1960 р.

¹⁶ «Казахстанская правда», 10 березня 1964 р.

¹⁷ «Правда Украины», 10 жовтня 1965 р.

Тарасу Григоровичу Шевченку казахський народ присвятив понад 200 віршів, поем і статей.

Нині в Казахстані проживають сотні тисяч українців, які разом з казахами працюють на різних ділянках народного господарства. Посланці з Радянської України на цілих землях організували 54 радгоспи¹⁸.

У повсякденній творчій праці народів двох братніх республік дедалі міцніють їх культурні зв'язки. Це свідчення нездоланної життєвої сили радянського ладу комуністичного світогляду, торжества лєнінської національної політики.

Р. АБСАТТАРОВ

¹⁸ В. Ф. Фініков. Україна цілині, К., 1963, стор. 27.

ДО 50-РІЧЧЯ ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, що відбулося на основі схвалення Пленума ЦК РКП(б) від 16 липня, який проходив під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна — знаменна подія в історії трудящих західноукраїнських земель.

Хоч ГСРР проіснувала всього до 23 вересня 1920 р. і займала порівняно невелику територію (18 тис. кв. км з населенням близько 1,8 млн. чол.), її соціально-економічні та політичні перетворення відіграли значну роль у революційному процесі.

Соціально-економічна політика першого радянського уряду на території Східної Галичини — Галревкому, очолюваного В. П. Затонським, спрямовувалась на зміцнення диктатури пролетаріату й утвердження соціалістичної економіки. Ця робота здійснювалась під безпосереднім керівництвом комуністів, зокрема Галицького Організаційного комітету (Галоргком), обраного 23 квітня 1920 р. у Києві, на першій конференції КПСГ та Буковини. 3 серпня 1920 р. у м. Тернополі почав діяти новий партійний орган — ЦК Комуністичної партії Галичини (КПГ) на чолі з Політбюро у складі: В. Затонський (голова), М. Баран, А. Бараль, М. Левицький, І. Краснокутський (секретар). Велику допомогу Галицькій СРР подавало Галбюро при ЦК РКП(б), де з початку його заснування працювали І. Краснокутський, Я. Баланчук, О. Гарасевич, І. Запаринюк, О. Пушкар. У липні — серпні 1920 р. І. Краснокутський, І. Запаринюк та О. Гарасевич були відкликани в розпорядження ЦК КПГ та Галревкому¹. 12 серпня 1920 р. ЦК РКП(б) задовольнив прохання Галбюро мобілізувати всіх комуністів-галичан, що перебували на території РСФРР, для роботи на своїй батьківщині².

Одним з перших законодавчих актів Галревкому був декрет «Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині», яким 1 серпня 1920 р. на території визволених Червоною Армією повітів проголошувалася Галицька Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР). Декларація «Про права і обов'язки робітників у ГСРР» являло собою програму соціально-економічних перетворень Радянської влади в республіці, закріплювала перші її успіхи.

Умови війни й розрухи призводили до деяких помилок у соціально-економічній сфері діяльності Галревкому. Проте його робота загалом спрямовувалась на створення соціалістичної економіки й ліквідацію віковичної відсталості Галичини. Уже в декларації «До працюючих усього світу, до урядів Соціалістичних Радянських Республік і до урядів усіх капіталістичних держав» від 15 липня 1920 р., проголошуючи повну державну самостійність Східної Галичини, Галревком сформулював основні принципи своєї економічної політики і радянського будівництва. «Права приватної власності поміщиків, купців, фабрикантів, банкірів і всіх експлуататорів чужої праці на всі землі, ліси, пасовиська, води, надземні й підземні багатства, бувши в їх розпорядженні, касуються...»³, — сказано в цьому документі.

Галревком керувався настановами В. І. Леніна, викладеними у праці «Чергові завдання Радянської влади» (всенародний облік і контроль, націоналізація основних економічних об'єктів буржуазії, впровадження продовольчої диктатури, загальної трудової повинності, здійснення аграрної реформи), досвідом братнього російського народу у будівництві соціалістичної держави. У ГСРР діяли органи, що своєю структурою наближались до відповідних органів РСФРР та УРСР. У Галревкомі було 18 основних відділів, підвідділів, комітетів та комісій. В галузі економіки важливу роботу здійснював відділ внутрішніх справ на чолі з М. Левицьким, харчовий відділ на чолі з Д. Кудрею, відділ праці й соцзабезпечення, очолюваний К. Литвиновичем та ін. Рада народного майна брала на облік національні багатства і розробляла заходи

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 61, од. зб. 7, арк. 24, 32, 36, 37, 38, 47.

² Там же, од. зб. 6, арк. 32.

³ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 341.

по відбудові народного господарства та раціональному використанню продуктивних сил краю. Колегія Галицької Надзвичайної комісії та відділ фінансів організовували соціалістичний облік і контроль⁴.

Наприкінці серпня декретом № 11 встановлювався «надзвичайний революційний податок», що передбачав мобілізацію коштів для відбудови міського господарства, транспорту, утримання міліції та Галицької Червоної Армії (налічувала близько 10 тис. чол.). Буржуазія сплачувала ще й одноразовий надзвичайний податок. Утворювались двосторонні рахункові комісії — радянські і «буржуазійні». Отже процесу експропріації надавався мирний характер, а капітал лояльної буржуазії підпорядковувався потребам соціалістичного будівництва. Так, 20 серпня проведено реєстрацію буржуазії Тернополя за «1» і «2» класами. В основу такої класифікації клялась величина доходів і вартість майна. Найбагатших родин виявлено 107, з них 89 купців, шинкарів, лихварів, промисловців⁵. На них було і накладено контрибуцію в сумі 15 млн. крб. Аналогічні заходи здійснювали повітові ревкоми. Так, у Теревовлі місцева буржуазія мала виплатити 12 млн. крб., у Чорткові — 15 млн., Заліщиках — 3 млн., у Бучі — 2 млн., Бродях — 3 млн. крб. і т. д. 2 вересня 1920 р. Надзвичайна колегія видала наказ про облік майна, торговельних складів тощо. «Заявляємо, що пролетаріат, узявши владу в свої руки, не хоче крові, — говорилось у наказі, — а хоче взяти в буржуазії те, що награвовано нею на кошт робітника, і віддати це робітникам». Від усіх торговців і купців вимагалось «відкрити свої сховки» і здати недозволені для торгівлі товари, інші товари дозволялось продавати «по совісті»⁶. Великі бариші місцева буржуазія наживала на спиртово-горілчаных виробх. Галревком оголосив війну пияцтву.

Золочівський повітревком заборонив підвищувати ціни на товари широкого вжитку й продукти харчування. Тим, хто відмовлявся брати радянські гроші, загрожував революційним трибуналом. Усі панські будинки, реманент, худоба, продовольчі й фуражні запаси оголошувались народним добром, їх брали на суворий облік. Панські маєтки віддавались громадським організаціям, школам, госпіталям та ін.⁷ Тернопільський повітревком дав розпорядження утворити в селах надзвичайні комісії, які б узяли під контроль господарства куркулів, і в разі невиконання останніми розпоряджень Радянської влади, конфіскувати землю і передати біднякам, засіяти насінням багача⁸. Якщо селяни засівали поміщицькі або куркульські поля спільно, половина урожаю залишалася селянам, а решта передавалася ревкому.

Налагодити облік і контроль було надзвичайно важко. Не вистачало досвідчених кадрів, облікових книг, бланків тощо. Так, з Рогатина голова повітревкому М. Волошин повідомляв, що в повіті немає друкарні і жодної друкарської машинки⁹. Начальник фінансово-рахункового управління розвідділу Галревкому скаржився на відсутність бухгалтерів, а начальник управління розподілу на те, що нікому вести облік продуктів, які щоденно відпускаються населенню в кредит. Та незважаючи на труднощі, революційна влада успішно розв'язала поставлені завдання. Вона взяла на облік усіх громадян віком від 16 до 50 років, які не займалися трудовою діяльністю, і примусово залучила їх до суспільно-корисної праці (ремонт доріг, прибирання вулиць і службових приміщень, збір урожаю тощо)¹⁰.

Вирішальний вклад у відбудову народного господарства внесли робітники, червоноармійці та сільська біднота. Так, залізничники ст. Підволочиськ на мітингу 1 серпня одностайно ухвалили: «Не покладаючи рук, ми всі як один виступимо на фронт внутрішньої економічної розрухи, яку нам лишила панська влада. Ті товариші, які покидають фронт розрухи, покривають себе плямою ганьби». Зруйновану колію було полагоджено і 10 вересня з Підволочиська в Тернопіль прибув перший поїзд¹¹.

На психологію селянства позитивний вплив справили комуністичні суботники. Так, у с. Микулинцях Тернопільського повіту селяни спочатку не повірили, що червоноармійці виходитимуть безплатно два дні на суботник «бо не розуміли, як можна працювати на інших безплатно». А коли побачили, з яким ентузіазмом ті косили хліб і звозили його на селянські подвір'я, проїнялися до них довір'ям і повагою. В період живих суботників відбувалися в усіх визволених повітах. Завдяки їм успішно було відремонтовано залізничні колії, електростанцію в Тернополі, заготовлено паливо для населення і установ у Золочівському повіті та ін.¹² Галревком вжив

⁴ Б. П. Тищук. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920), Львів, 1970, стор. 78—108.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 61, од. зб. 3, арк. 15—16 зв.; Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. Р—2369, оп. 1, спр. 9, арк. 11, 16.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 5 с, спр. 8, арк. 3.

⁷ Під прапором Жовтня, стор. 422.

⁸ Там же, стор. 525.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

¹⁰ «Більшовик», 24 серпня 1920 р.

¹¹ Під прапором Жовтня, стор. 391, 547.

¹² Там же, стор. 526, 535, 538 та ін.; ТОДА, ф. Р—2369, оп. 1, спр. 9, арк. 1, спр. 9, арк. 1

заходів до введення в експлуатацію частини млинів, хлібопекарень, кравецьких столярних майстерень тощо. Нестача продовольства змусила впровадити нормативний розподіл хліба, м'яса, овочів та ін. Громадський пайок був у 3—4 рази менши від трудового. Безперервно постачалися 60 тис. військовослужбовців, 40 тис. хворі і поранених, 400 тис. сільських незаможників¹³. Більшість бідняків, а також діт до 16 років «незалежно від класового стану їх родин» користувалися безкоштовно громадськими їдальнями¹⁴.

Протягом 1920—1921 рр. передбачалося давати населенню 500—700 тис. збіди У 14 повітах з 20 продовольча справа була налагоджена. У звіті управління загот вель при харчвідділі Галревкому зазначалося, що якби економічний стан 14 радя ських повітів Східної Галичини залишався незмінним, то хліба, фуражу і насінні вистачило б до 1 вересня 1921 р.¹⁵

На відміну від РСФРР та УРСР, де товарно-грошові відносини під час воєнноп комунізму були зведені фактично до нуля, в Галицькій СРР гроші залишалися. Що місячну зарплату одержували службовці установ та вчителі 4—6 тис. крб. Це вра хувала Рада народних комісарів і асигнувала Галревкому 500 млн. крб., передавши їх Проскурівському скарбництву наприкінці липня 1920 р. Передбачалося щомісячне авансування. Так, 6 вересня Проскурівська кошторисна бухгалтерія, згідно із заявою В. Затонського від 4 серпня, видала представнику ГСРР О. Г. Гарасевичу кредитних білетів на суму 50 млн. крб. для потреб республіки, зокрема організації продо вольчого постачання населення¹⁶.

В серпні Чортківський повітовий харчвідділ одержав 100 тис. крб., Тернопіль ський — 300 тис., Збаразький — 100 тис., Гусятинський — 100 тис., Буцацький — 50 тис. і т. д.¹⁷ Основними джерелами надходження коштів була контрибуція з буржуазії та фінансова допомога з боку РСФРР і УРСР. Бюджетні видатки в Галицькій СРР підпо рядковувалися в основному соціальному обслуговуванню трудящих та розвитку мі ського господарства. Так, бюджет Тернопільського повітревкому на серпень 1920 р становив 5 505 080 крб. по доходах і стільки ж по видатках. З них на соціальне забез печення виділялось 525 тис. крб., на міське господарство — 440 тис., на охорону здо ров'я — 54 747 і на освіту — 20 тис. крб.¹⁸ Щоденні видатки Галревкому коливались від 100 до 600 тис. крб. при касовому резерві близько 13 млн. крб. На 16 вересня лишок каси становив 12 449 945 крб.¹⁹

Кошти йшли також на допомогу сім'ям червоних стрільців, що загинули в боях з білополяками, безробітним, на будівництво й ремонт житла, купівлю сіль ськогогосподарського реманенту тощо. Трудящі визволених земель бачили допомогу з боку Радянської влади і її підтримували. Серйозним недоліком фінансової справи була недооцінка валютних фондів, що зберігались в руках населення до проголо шення республіки. Як відомо, в обігу тоді були австрійські крони, миколаївські кар бованці, керенки, зунрівські та петлюрівські карбованці і гривни, польські марки і золоті, а також радянські гроші. Постановою Галревкому «Про грошові знаки» від 1 серпня в ГСРР в обіг вводилась радянська купюра, всі інші оголошувалися «необо в'язковими». 15 вересня декрет № 23 скасував знаки і кредитні білети всіх назв і вартостей ЗУНР, проте натомість не випустив грошових знаків, а обмежився загально російськими випуску 1917—1920 рр. і навіть дореволюційними²⁰. Такий однобічний підхід до фінансової реформи звужував соціальну базу Галревкому.

Та незважаючи на окремі помилки, соціально-економічні заходи Галревкому залишили глибокий слід у революціонізованні свідомості робітників і селян.

Визначаючи причини поразки Галицької СРР, історики акцентують увагу на нерішучості Галревкому в справі організації Червоної української галицької армії та зайвої обережності у передачі конфіскованих земель селянам. Відомо, що роз поділ поміщицьких і церковних земель тут проходив з ініціативи найбільшого селя нства в межах трудової норми. Здебільшого біднякам виділяли по 1—2 морги²¹. Поширеними були спільний обробіток землі, створення сільськогосподарських комун та зразкових господарств.

Таким чином, продовольча диктатура, загальна трудова повинність, облік і контроль та аграрна реформа в Галицькій СРР заклали основи соціалістичного бу дівництва. Галревком враховував економічний досвід Радянської Республіки й місце вї умови. Це, власне, був перший крок перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Слід відзначити революційний ентузіазм галицького робітництва і селян.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 5, спр. 1, арк. 6.

¹⁴ Під прапором Жовтня, стор. 431.

¹⁵ Там же, стор. 577.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 61, од. зб. 2, арк. 7.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 46, арк. 34, 35.

¹⁸ Там же, арк. 1 зв.

¹⁹ Там же, арк. 41—42.

²⁰ Під прапором Жовтня, стор. 561—562.

²¹ Там же, стор. 413, 473, 547 та ін.

ства в будівництві радянського державного апарату, в сприянні Червоної Армії, в здійсненні соціальних перетворень, у боротьбі з голодом і господарською розрухою.

Сучасні буржуазні «українознавці» намагаються применшити історичне значення Галицької СРР, посилаючись на твердження націоналістичної еміграції, що ніби-то ГСРР — «штучний витвір», і тому, мовляв, він не міг довго проіснувати. Діяльність Галревкому спростовує ці домисли.

А. Г. ТКАЧУК

РОЗВИТОК НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА МОЛДАВІЇ

В 1959—1969 рр.

(До 30-річчя утворення Молдавської РСР)

2 серпня 1970 р. минуло 30 років від дня утворення Молдавської РСР. За цей період в республіці відбулися перетворення, що за своїм значенням дорівнюють цілій історичній епосі: побудовано розвинуте соціалістичне суспільство і молдавський народ разом з усіма народами СРСР приступив до розгорнутого будівництва кому-

нізму. Ці видатні досягнення братнього народу стали можливими завдяки безкорисливій допомозі російського, українського та інших народів Радянської країни, їх безперервній консолідації і взаємодопомозі.

Однією з головних серед різноманітних форм взаємодопомоги Української РСР і Молдавської РСР є наукове співробітництво. Плідні зв'язки вчених обох республік мають багатовікову історію. В перші післявоєнні роки наукові заклади Академії наук Української РСР підтримували творчі контакти з Молдавською базою АН СРСР, а з 1949 р. — з Молдавським філіалом АН СРСР. Початок семирічки (1959—1965 рр.) характеризувався зміцненням і розширенням зв'язків між Академією наук УРСР і Молдавським філіалом АН СРСР. Але особливо інтенсивними стали творчі відносини після утворення в 1961 р. Академії наук Молдавської РСР. 1 червня 1962 р. Бюро Президії АН Української РСР прийняло постанову «Про наукове співробітництво Академії наук УРСР з Молдавською Академією наук». Враховуючи, що новоутворений заклад потребував допомоги у підготовці наукових кадрів, консультацій, методологічному керівництві у розробці ряду проблем, а також необхідність координації наукових досліджень, Бюро Президії Академії наук УРСР затвердило визначені на основі попередньої домовленості форми співробітництва між двома Академіями.

У відповідності з цією постановою передбачалося проведення спільних робіт відділеннями фізико-математичних, хімічних і геологічних, технічних наук обох Академій, взаємна інформація про діяльність споріднених наукових закладів, обмін планами роботи і друкованими працями; подання провідними вченими АН Української РСР методичної та організаційної допомоги інститутам АН Молдавської РСР, спільне проведення наукових нарад і семінарів. Окремі наукові ради АН УРСР мали координувати роботу науково-дослідних закладів Молдавії. Планувалося також готувати через аспірантуру інститутів АН УРСР кадри вищої кваліфікації для Молдавії з провідних галузей науки¹.

Творчі зв'язки, що встановилися між науковими колективами України і Молдавії, фактично були більш широкими і багатогранними, ніж це передбачалося постановою Бюро Президії Академії наук УРСР. Зокрема, широко практикувалися такі форми відносин як проведення комплексних експедицій, безпосередні контакти окремих вчених.

Співробітництво українських і молдавських геологів було інтенсивним ще в довоєнні роки. Вже тоді колеги останніх порушили питання про необхідність проведення пошуків нафти у межах річки Дністер — Прут. В роки семирічки і п'ятирічки вивчення даних буріння і геофізичних досліджень, якими займалися крім союзних геологічних організацій «Союзгеоловразвідка» і науково-дослідні геологічні Інститути Академій наук Української та Молдавської РСР, Київський, Одеський, Чернівецький і Кишинівський університети, дозволило встановити в цій місцевості ряд пологих локальних структур і відкрити певні газові і нафтові родовища в неогенових відкладеннях Припируття². Праці вчених видавалися як на Україні, так і в Молдавії. Лише в 1959—1965 рр. опубліковано 18 спільних досліджень з питань геології Молдавії і Південно-Західної України. Здійснювалось також взаємне рецензування праць і дисертацій.

¹ Поточний архів АН УРСР. Протокольна частина Президії Академії наук УРСР, протокол № 26-б, стор. 17, 19.

² Д. Е. Панченко. Геологическое строение и перспективы нефтегазоносности юго-запада Украины и Молдавии, К., 1965, стор. 8.

Плідна дружба встановилася між вченими інших галузей наук. Наукові працівники Інституту ботаніки АН Української РСР разом з їх молдавськими колегами підготували «Карту рослинності України і Молдавії», співробітники Інституту зоології АН УРСР систематично працюють над визначенням віку викопних кісток на території республіки. За допомогою колагенового методу гідробіологи спільно досліджують внутрішні водоймища³.

Добрим наслідком домоглися вчені в галузі економічних та географічних наук Академія наук Молдавської РСР разом з Українським НДІП «Діпромосто» провела роботи по перспективному районному плануванню МРСР⁴. Спільними зусиллями науковців створено нову навчальну економічну карту Української і Молдавської республік. Розділ «Молдавія» в темі «Україна і Молдавія» 15-ти томного академічного видання «Природні ресурси СРСР» підготував відділ географії Академії наук МРСР разом з географічним факультетом Київського державного університету⁵.

Значний досвід набуто у справі координації науково-дослідних робіт науковими радами АН Української РСР та спорідненими закладами Молдавії з проблем «Фотосинтез», «Фізика твердого тіла», «Наукові основи міцності і пластичності», «Фізіологія і біохімія рослин», «Молекулярна біологія», «Кібернетика» тощо. Особливою активною і плідною є робота бюро координаційної ради по зварці, створеної на базі Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР⁶.

Багато провідних інститутів АН УРСР з року в рік здійснюють важливі заходи союзного значення, що сприяють розвитку наукових зв'язків з дослідними інститутами Молдавії та інших союзних республік. Так, лише в 1965 р. заклади АН УРСР біологічного профілю провели з участю вчених Молдавії IV Всесоюзну конференцію по біохімії нервової системи, Всесоюзну нараду по бактеріальних захворюваннях рослин, IX менделєєвський з'їзд тощо. Систематично організовують всесоюзні наради і конференції з участю вчених сусідньої республіки інститути кібернетики, фізики напівпровідників, проблем лиття.

Подібні заходи за участю вчених Української РСР та інших союзних республік проводить також Академія наук Молдавської РСР. В 1965 р. їх було 9, в тому числі VII Всесоюзний колоквиум по загальній алгебрі, II Всесоюзна нарада по застосуванню фізичних методів в дослідженнях комплексних сполук і т. д. В 1969 р. в Кишиневі відбулася Всесоюзна нарада з проблем інженерної геології⁷.

Однією з важливих форм взаємодопомоги є консультації провідних вчених обох республік і читання ними лекцій в наукових закладах і вузах. Так, в 1965 р. завідувач кафедри Харківського університету, доктор фізико-математичних наук, професор Ю. І. Любим; ознайомив студентів Кишинівського університету з лекційним курсом «Деякі математичні питання генетики», а також циклом доповідей про локальні перетворення Лапласа і наближені методи. Академік В. М. Глушков в Академії наук МРСР прочитав лекцію про машинне перетворення формульних записів і консультував роботу лічильних відділів⁸, академік АН УРСР А. Д. Скаба в жовтні 1969 р. у Кишинівському педагогічному інституті ім. Крянге — лекцію на тему «Ленін як вчений»⁹. В той же час молдавські вчені В. А. Андрунакєвич, А. В. Аблов, В. Д. Белоусов, А. Є. Коварський, Г. В. Лазур'євський, Ю. С. Ляліков, К. В. Морару, С. І. Радауцан та багато інших виступали з лекціями, доповідями і повідомленнями у вузах і наукових закладах України.

Дедалі зміцнюються зв'язки колективів вищих учбових закладів України і Молдавії. Особливо це стосується університетських колективів Кишинева, Одеси, Львова і Чернівців¹⁰.

Плідне співробітництво встановилося між науковими закладами і виробничими колективами двох республік. Так, на прохання Миколаївського суднобудівного заводу Академія наук Молдавської РСР склала у 1961 р. два варіанти програмування з вхідною адресною мовою для машини «Урал-2»¹¹. Кафедра машин і технологій ливарного виробництва Одеського політехнічного інституту разом з Тираспільським машинобудівним заводом ім. С. М. Кірова в 1962 р. провадили дослід по запровадженню сурм'ястних чавунів¹². Чудових наслідків домоглися колективи Кишинівського науково-дослідного електротехнічного інституту і Львівського електролампового заводу.

³ Архів Академії наук УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 302, арк. 114—115.

⁴ Архів Академії наук Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 519, арк. 7—14.

⁵ Там же, спр. 550, арк. 50—57.

⁶ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. 3001, оп. 1, спр. 194, арк. 58, 211.

⁷ Архів Академії наук Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 550, арк. 45, 46, 726; «Советская Молдавия», 5 жовтня 1969 р.

⁸ Там же, арк. 6—7.

⁹ «Советская Молдавия», 5 жовтня 1969 р.

¹⁰ «Знамя коммунизма», 24 квітня 1959 р.

¹¹ Архів Академії наук Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 472, арк. 7.

¹² ЦДА МРСР, ф. 3001, оп. 1, спр. 194, арк. 199.

Співробітництво вчених України і Молдавії має важливе значення для вирішення практичних народногосподарських завдань обох республік. Загальними зусиллями найбільшим часом будуть врегульовані стоки Дністра. Вчені Академії наук Молдавської РСР разом із спеціалістами різних організацій Української РСР і Москви виробили найбільш раціональну схему використання водних ресурсів Дунаю, Дністра і Прута. Усі південні райони Молдавії, а також землі Одеської області зрошуватимуться водами Дунаю, східна частина республіки — Дністра, західна — Прута. Якщо в 1965 р. цілюща волога напувала близько 100 тис. гектарів землі, то здійснення запланованих іригаційних і меліоративних робіт дасть змогу зрошувати 500—600 тис. гектарів колгоспних і радгоспних земель Молдавії і півдня України.

Яскравим прикладом творчої співдружності є багаторічна дружба народного селекціонера України дівчі Героя Соціалістичної Праці Є. Блажевського з колгоспу ім. Горького Котовського району Одеської області і вчених Молдавії. Знатний кукурудзовод вивів новий сорт цієї культури для північних областей України. У сміливому експерименті Є. Блажевському порадами і насінням кукурудзи постійно допомагали вчені сусідньої республіки, зокрема у виведенні нового швидкостиглого засухотривкого сорту кукурудзи «Котовчанка — 2» — академік АН МРСР А. К. Коварський¹³.

У галузі гуманітарних наук українські та молдавські вчені спільними зусиллями вирішують комплексні проблеми історії, літератури і мовознавства двох республік. Традиційними стали зустрічі пушкінознавців Півдня за участю вчених України, Молдавії та інших наукових центрів країни. Так, в роботі наукової конференції дослідників творчості великого російського поета, що відбулася 1963 р. в Одесі, крім науковців України і Молдавії брали участь також вчені Москви, Ленінграда, Тули, Кірова та інших міст. Особливу увагу звернули учасники конференції на вплив пушкінської поезії на літературу російського, українського і молдавського народів¹⁴. На ювілейній Х шевченківській конференції з доповіддю «Шевченко в молдавській літературі» виступали молдавські вчені І. К. Вартічан і А. Д. Додул¹⁵. Важливі проблеми молдавсько-російсько-українських мовних, літературних і фольклорних взаємозв'язків періодично обговорюються на регіональних нарадах в Кишиневі¹⁶. Так, на одній з них в 1963 р. з доповіддю «Лінгвістична характеристика «молдавського циклу» М. М. Коцюбинського» виступив академік АН УРСР І. К. Білодід.

Нерідко науковці працюють з тематики, що становить взаємний інтерес для обох республік. Так, науковий співробітник АН Молдавської РСР В. Я. Удлер в монографії «Молдавські говори Чернівецької області порівняно з говорами МРСР, Закарпатської області УРСР та інших суміжних областей дако-романського масиву (Консонантизм)» охарактеризував складні процеси розвитку приголосних в говорах Північної Буковини і суміжних районів з молдавським населенням¹⁷. У видавництві АН УРСР «Наукова думка» готується до видання праця наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН Української РСР В. С. Дяченка «Етнічні зв'язки народів Української РСР і Молдавської РСР за даними антропології».

В наукових закладах України практикується підготовка і захист дисертацій на теми, що становлять інтерес для сусідньої республіки. Так, в Інституті історії АН УРСР і Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка відбувся захист ділового ряду дисертацій з історії Молдавії¹⁸. На Україні також відбувається захист дисертацій, виконаних вченими в Молдавії. Зокрема, в Києві і Харкові захистили свої докторські дисертації заступник директора Інституту історії АН МРСР М. А. Мохов, завідувач кафедри історії КПРС Кишинівського держуніверситету Д. С. Шемаков.

Міцніють творчі зв'язки українських і молдавських істориків. Стало традиційним спільне видання збірок документів і матеріалів з важливих питань історії України і Молдавії, підготовлених науковцями обох республік. У березні 1968 р. в Інституті історії АН УРСР проведено міжреспубліканську нараду, на якій обговорювався макет розділів тому VII «Нарисів історії історичної науки в СРСР», присвяченого історіографії УРСР, БРСР і МРСР¹⁹. Співробітництво українських, білоруських і молдавських етнографів проявилось у спільній підготовці історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії.

Історики сусідніх республік поклали початок науковим сесіям на тему «Молдавсько-українські зв'язки». Перша з них відбулася в Кишиневі в травні 1967 р. 7 жовтні 1969 р. в Кишиневі на виїзній сесії Секції суспільних наук АН СРСР разом

¹³ «Знамя коммунизма», 13 січня 1959 р. і 8 квітня 1960 р.

¹⁴ «Знамя коммунизма», 7 липня 1963 р.

¹⁵ Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції, К., 1962.

¹⁶ Региональное совещание по молдавско-руско-украинским языковым, литературным и фольклорным взаимосвязям. Тезисы докладов, Кишинев, 1963, 1967.

¹⁷ Архів Академії наук Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 549, арк. 19.

¹⁸ «Днестр», 1959, № 9, стор. 142.

¹⁹ УІЖ, 1968, № 9, стор. 152.

із Секцією суспільних наук АН УРСР і відділеннями суспільних наук АН Білоруської і АН Молдавської РСР обговорювались сучасні завдання вчених-суспільствознавців²⁰. В той же час у Львові з участю представників РСФРР, України, Молдавії та інших союзних республік проходила наукова конференція соціологів на тему «Ленінізм і управління соціальними процесами при соціалізмі»²¹.

Співробітництво між науковими закладами Молдавської РСР і Української РСР позитивно впливає на їх діяльність, корисне для радянської науки в цілому. За року свого існування Академія наук Молдавської РСР провела значну науково-організаційну і науково-дослідну роботу. Значно зміцніла її матеріально-технічна база, поліпшився якісний склад кадрів. В 1969 р. загальна чисельність співробітників Академії становила 2230 чол. Це у 2 рази більше, ніж у 1961 р. В Академії працює 656 наукових співробітників, серед яких 37 докторів і 315 кандидатів наук²². Широке визнання здобули в наукових центрах країни та за рубежом праці Інституту математики, колектив якого з допомогою швидкодіючої електронно-лічильної машини розробляє економіко-математичне моделювання різних народногосподарських планів. Відділ енергетичної кібернетики АН МРСР є провідною організацією в Радянському Союзі у визначенні можливості й доцільності підвищення частоти змінного струму в галузях народного господарства. Відділ підтримує зв'язки з 43 вузами, науково-дослідними і проектно-конструкторськими інститутами Молдавії, України та інших республік країни²³.

Вчені Молдавії, діяльність яких пов'язана з сферою матеріального виробництва, активно сприяли виконанню народногосподарських планів. Так, тільки в 1965 р. вчені інститутів Академії наук МРСР виконали 52 науково-дослідні роботи. Реалізація рекомендацій, що містилися в них, дала народному господарству республіки додатково 40—45 мільйонів карбованців щорічного прибутку. Важливою формою зміцнення зв'язків наукових закладів з практикою є дослідження, виконані за господарськими договорами з підприємствами й організаціями. В 1968 році порівняно з 1964 роком обсяг робіт, здійснених на договірних началах, збільшився у 6 разів²⁴.

Значних успіхів досягли також вчені Академії наук УРСР, 50-річчя якої було урочисто відзначено в травні 1969 р. Стотисячна армія науковців України вносить вагомий вклад у розробку магістральних наукових напрямків. Столицею зварювальників називають у нашій країні Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Електрошлаковий метод зварювання, розроблений тут, здобув всесвітнє визнання. Апаратура для цього зварювання удостоєна вищої нагороди — призу «Гран-прі» на Брюссельській виставці. Плідно трудяться українські кібернетики. Ряд наукових розробок, в тому числі створені ними лічильні машини «Промінь» і «Мир», відповідають кращим світовим зразкам. Загальне визнання одержали дослідження провідних вчених республіки Б. Є. Патона, В. М. Глушкова, М. М. Боголюбова, М. П. Барабашова, І. М. Францевича, З. І. Некрасова та інших.

Збільшився вклад учених України у вирішення питань прискореного розвитку продуктивних сил країни. Якщо в першому році семирічки Академія наук УРСР виконала 466 господарських договорів, то в 1968 р. — 1613 на суму 18,6 млн. крб.²⁵

Таким чином, наукове співробітництво України і Молдавії проявляється у найрізноманітніших формах і невпинно розширюється. Більш раціональне використання наукових можливостей кожної республіки на благо всіх соціалістичних націй сприяє дальшому піднесенню економіки і культури нашої Вітчизни.

В. Г. ЛИСЕНКО

²⁰ «Советская Молдавия», 4 жовтня 1969 р.

²¹ «Советская Молдавия», 1 квітня 1969 р.

²² «Советская Молдавия», 20 лютого 1969 р.

²³ Архів Академії наук Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 549, арк. 50.

²⁴ «Коммунист Молдавии», 1966, № 1, стор. 24; «Советская Молдавия», 20 лютого 1969 р.

²⁵ Архів Академії наук УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 310, арк. 169.

ПЕРШИЙ ГОЛОВА УКООПСІЛКИ

(До 100-річчя від дня народження
І. А. Саммера)

Створення української радянської кооперації тісно пов'язане з ім'ям одного з діячів більшовицької партії, соратника В. І. Леніна — Івана Адамовича Саммера. Він народився 3 вересня 1870 р. в с. Очеретному Канівського повіту Київської губернії. До 1890 р. вчився в 4-й Київській

гімназії, а після закінчення її поступив на юридичний факультет університету¹. Ще студентом Іван Адамович розпочав активну революційну діяльність: співробітничав у конспіративному гуртку В. М. Мошинського², брав участь у студентських сходках, вів соціалістичну пропаганду серед робітників. Це все стає відомим жандармерії й поліції.

1895 р. Саммер закінчив університет. Щоб працювати в судових установах, необхідно було свідоцтво «про політичну благонадійність», але отримати такого документа він не міг. У таємному повідомленні канцелярії київського губернатора ректору університету 12 серпня того ж року зазначалося, що через наявність «поганих відомостей» про Саммера³ посвідчення не може бути видане. До державних іспитів його не допустили. Замість диплома він одержав свідоцтво факультету й виїхав до Полтави, де працював секретарем земської управи.

1896 р. І. А. Саммер встановив зв'язки з Петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу», керованим В. І. Леніним. У спогадах Н. К. Крупська писала: «Влітку 1896 р. я... поїхала до Києва, щоб домовитись про видання об'єднаної нелегальної газети та про підготовку з'їзду партії...», але заїхала спочатку до Полтави, де я зустріла Тучапського, Рум'янцева, Лур'є, Саммера. Про все це домовилися в Полтаві»⁴. Згодом Саммер виїхав до Петрограда і, працюючи у «Вільному економічному товаристві», вів активну революційну роботу серед робітників Адміралтейства.

У 1898 р. Саммер був заарештований і після 8-місячного ув'язнення в Петропавлівській фортеці висланий до Самари, де працював статистиком. А наступного року його заслали на 3 роки у Великий Устюг (Вологодська губернія). З 19 квітня 1902 р. Івану Адамовичу дозволили проживати в Вологді. Тут він став членом соціал-демократичної групи лєнінців, яка підтримувала програму більшовицької «Искры», розповсюджувала нелегальну літературу, встановивши зв'язок з партійним центром⁵. У Вологді відбували засланні А. Луначарський, О. Богданов, П. Тучапський. Разом з Саммером вони створювали Вологодський комітет РСДРП. 15 січня 1903 р. поліція провела обшук у Саммера й виявила у нього примірники газети «Искра» та брошуру «Обуховці». Заарештованого Івана Адамовича, як писала в своїй кореспонденції «Искра», посадили в камеру для п'яниць, задущу та брудну. На знак протесту він оголосив голодовку⁶, але звільнений був тільки 9 березня 1903 р.

У жовтні 1904 р. закінчився строк заслання, і Іван Адамович за дорученням партійного центру виїхав у Казань, де працював у комітеті РСДРП, очолюваного з лютого 1905 р. Я. М. Свердловим. Казанський комітет поділяв лєнінську програму з питань стратегії й тактики в революції 1905 р., підтримував скликання III з'їзду партії і відправляв Саммера своїм делегатом. У роботі з'їзду він брав активну участь.

12 липня 1905 р. Ленін з Женеви через Саммера («Любича») надіслав листа до ЦК РСДРП⁷. Іван Адамович, виконуючи завдання Володимира Ілліча, поїхав до Воронежа, щоб допомогти створенню бойових дружин партії. У листі на адресу ЦК РСДРП з Женеви 14 серпня 1905 р. В. І. Ленін запитував, чи не можна послати в Орел «Любича» і на місці з'ясувати плутанину в резолюції Орловсько-Брянського комітету РСДРП на доповідь про III з'їзд партії⁸. У серпні 1905 р. І. А. Саммера обрали секретарем Російського Бюро ЦК РСДРП, а згодом кооптували до ЦК. В. І. Ленін у листі ЦК РСДРП 3 жовтня 1905 р. вітав кооптацію «Любича» і висловив думку, що це «певно, дуже поліпшить справу»⁹.

У жовтні того ж року Саммер повернувся до Казані й на засіданні комітету РСДРП виступив з доповіддю про роботу та рішення III з'їзду партії. Комітет цілком підтримав точку зору В. І. Леніна щодо характеру та рушійних сил революції 1905 р.

¹ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 465, спр. 606, арк. 26.

² І. Н. Мошинский. На путях к I съезду РСДРП, М., 1928, стор. 84, 113.

³ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 369, спр. 4, арк. 14, 14 зв.

⁴ «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 7.

⁵ Н. В. Лебедев. Вологодские большевики в борьбе за Советскую власть, Вологда, 1957, стор. 25.

⁶ Борцы за счастье народное, Казань, 1967, стор. 401, 402.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 269.

⁸ Там же, стор. 278.

⁹ Там же, стор. 295.

15 жовтня в Казані розпочався загальний страйк. Бойовими діями пролетаріату керував об'єднаний комітет, до складу якого входили І. А. Саммер, М. Накоряков, М. Дамперов. Про жовтневі події в Казані В. І. Ленін писав у своїй статті «Наближення розв'язки»¹⁰. 21 жовтня козаки та юнкери придушили повстання, заарештували 130 чол., серед них був і Саммер¹¹. Йому пощастило скоро звільнитися, і він виїхав до Петербурга, де ЦК партії поклав на нього відповідальне завдання — рівництво діяльності бойових дружин.

Партія готувала збройне повстання. 5 грудня 1905 р. на загальній конференції більшовиків Москви Саммер інформував про нараду ЦК, яку проводив В. І. Ленін і яка ухвалила рішення оголосити загальний політичний страйк¹². Іван Адамович брав участь в керівництві Московським грудневим збройним повстанням, від більшовиків спільно з Л. Б. Красіним та І. Х. Лалаянцем входив до складу об'єднаного ЦК¹³.

Наприкінці березня 1906 р. намічено було скликати в Москві конференцію військових організацій партії — Московського, Петербурзького, Віленського та Варшавського військових округів. У підготовці конференції активну участь брав Саммер¹⁴. 27 березня в Москві зібралися О. М. Ярославський, Р. С. Землячка, І. А. Саммер (представник ЦК) та інші делегати. Але за доносом провокатора всіх їх заарештували. Під час арешту Іван Адамович назвав своє легальне прізвище і тому, що поліція розшукувала «Любича», через кілька місяців був звільнений «під заставу».

З 16 по 22 листопада 1906 р. у м. Таммерфорсі відбулася більшовицька конференція представників військових і бойових організацій РСДРП, керована Саммером. У таємній доповіді міністру внутрішніх справ 29 листопада жандарми з цього приводу писали: «Особливу увагу звертає на себе «Любич» — ідейний керівник з'їзду»¹⁵.

Партія готувалась до V з'їзду. Саммер був обраний делегатом, але перед від'їздом до Лондона його 1 травня 1907 р. заарештували в Москві. На з'їзді його заочно обрали кандидатом у члени ЦК РСДРП¹⁶.

Після ув'язнення він був засланий до Вологди, де перебував «під особливим наглядом поліції» з 12 січня 1909 р. до 28 червня 1910 р. Вологодські більшовики через легальне товариство «Просвещение» влаштовували лекції, а кошти направляли в фонд партії, збирали гроші на газету «Правда» і для сімей ленських робітників, розстріляних царськими жандармами в квітні 1912 р. У цій роботі активну участь брав і Саммер.

Наприкінці 1912 р. у Вологду була вислана сестра В. І. Леніна Марія Іллінічна Ульянова, яка налагодила листування місцевих більшовиків з Леніним, установила тісні зв'язки з більшовицькими комітетами Москви та Петербурга. У 1914 р. Марія Іллінічна виїхала з Вологди, і групу РСДРП очолив Саммер.

Після Лютневої революції 1917 р. Івана Адамовича обирають членом Вологодського губкому партії, він працює на керівній радянській та господарській роботі — заступником губерньського комісара, головою губраднаргоспу. У 1919 р. його відкликали до Москви і направили в Наркомфін, а згодом партія направила його, як досвідченого економіста, на керівну роботу в кооперації. Наприкінці лютого 1920 р. за дорученням Володимира Ілліча Саммер виїхав до Харкова, де зайняв пост голови колегії Південного управління Центроспілки¹⁷.

Партія поклала на нього відповідальне завдання — об'єднати українську кооперацію, провадити рішучу боротьбу проти буржуазно-націоналістичних елементів у її рядах і створити умови для здійснення ленінської кооперативної політики. Поновлений склад колегії Південного управління Центроспілки очолював видатний більшовик О. Г. Шліхтер¹⁸. 6 квітня 1920 р. вийшов декрет Раднаркому УРСР «Про утворення Кооперативного комітету України» з метою реорганізувати кооперацію республіки шляхом об'єднання в загальноукраїнському масштабі¹⁹. Головою Кооперативного комітету Раднарком УРСР 8 травня призначив І. А. Саммера²⁰. Під його керівництвом в спілках і серед окремих кооператорів було виконано велику орга-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 405.

¹¹ Х. Ш. Хамматов. Казанская организация большевиков в годы первой русской революции, Казань, 1955, стор. 71.

¹² История КПСС, т. 2, М., 1966, стор. 136.

¹³ Там же, стор. 173.

¹⁴ Е. Ярославский. Подпольная работа в армии в 1906 г. — «Пролетарская революция», 1922, № 5, стор. 168.

¹⁵ Первые конференции военных и боевых организаций РСДРП. Ноябрь 1906 г., М., 1932, стор. 119.

¹⁶ Там же, стор. 361.

¹⁷ ЦДАЖР, ф. 296, оп. 1, спр. 7, арк. 36 зв., арк. 70.

¹⁸ Там же, оп. 5, спр. 5638, арк. 5, 536.

¹⁹ Збірник законів та розпоряджень, № 7, 11—21 квітня 1920 р., стор. 163.

²⁰ ЦДАЖР, ф. 340, оп. 1, спр. 2803, арк. 43.

нізаторську та роз'яснювальну роботу, що проходила в умовах голоду, розрухи, бандитизму й громадянської війни.

У постанові, ухваленій на спільному засіданні представників правлінь кооперативних організацій — Уробсекції, Центроспілки, Дніпросоюзу та інших вказувалось, що «об'єднуючи близько 90% трудівників України, кооперація разом з усіма, хто дорожить завоюваннями революції, повинна напружити всі зусилля для зміцнення фронту й тилу. Кооперація як господарська організація повинна в першу чергу робити все можливе для зміцнення господарчих ресурсів країни»²¹. 15 червня 1920 р. Комітет ухвалив створити Вукоопспілку — єдиний всеукраїнський кооперативний центр, а також намітив конкретні заходи, спрямовані на виконання постанов уряду та відповідних органів. На першому засіданні тимчасового правління Вукоопспілки головою її одногослосно було затверджено І. А. Саммера²². Його великий авторитет, невичерпна енергія, наполегливість, самовіддана боротьба за ідеали робітничого класу забезпечили здійснення титанічної роботи. Вукоопспілка об'єднала всі без винятку кооперативні організації республіки, підтримувала тісні зв'язки з Центроспілкою, членом правління якої Саммер був з січня 1919 р.

І. А. Саммер обирався до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, очолював Кооперативну комісію при ЦК партії. 3 лютого 1921 р. він був призначений Уповноваженим Наркомзовнішторгу на Україні та членом Укруднаргоспу²³.

В. І. Ленін цікавився діяльністю Саммера на Україні. У своєму листі голові правління Центроспілки О. М. Лежаві 5 червня 1921 р. він писав: «Чи одержуєте відомості від Саммера? Що там робиться? Чи надсилає він для вас звіти? Як часто? Розгорнуті чи стислі? Черкніть»²⁴.

На початку червня 1921 р. Іван Адамович захворів, але продовжував працювати і 25 червня раптово помер у своєму робочому кабінеті.

Володимир Іллів високо оцінив його заслуги: «Я добре знав... покійного Івана Адамовича Саммера. Старий революціонер-більшовик, цекіст ще до першої (1905 р.) революції. Помер на Україні... надірвавшись на роботі»²⁵.

Готуючись відзначити п'ятидесятиріччя української радянської кооперації, слід згадати про одного з її засновників і діячів — більшовика-ленінця І. А. Саммера.

Е. О. ПАЛІЙ

²¹ ЦДАЖР, ф. 340, оп. 1, спр. 5596, арк. 3.

²² Там же, ф. 296, оп. 1, спр. 7, арк. 112.

²³ «Вісті» (Харків), 28 червня 1921 р.; Г. М. Гімел'фарб. Організація зовнішньої торгівлі на Україні. — УІЖ, 1969, № 4, стор. 60—64.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 124.

²⁵ Там же.

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

віту Мінської губернії (тепер — Пінського району Брестської області) в сім'ї селянина-бідняка. В 1916 р. закінчив Смоленський учительський інститут. Учителювати довелося не довго: був призваний на військову службу. Після поранення в 1917 р. повернувся на Полісся і працював у сільській школі поблизу м. Пінська. Під час окупації Полісся німецькими військами Федір Андрійович вів активну боротьбу з іноземними загарбниками та націоналістичними запруданцями — гетьманцями і петлюрівцями. Влітку 1918 р. разом з іншими вчителями с. Колодного він розпочав випускати нелегальну газету «Лесное эхо», а восени того ж року організував повстанський загін. Газета відіграла важливу роль в підготовці відомого Поліського збройного повстання проти німецьких окупантів, гетьманщини та Директорії. Для керівництва повстанням був створений Поліський військово-революційний комітет, до складу якого входив і Ф. А. Козубовський — командир 2-го Поліського комуністичного повстанського полку, який успішно боровся з німцями, гетьманцями і петлюрівцями, а потім і з білополяками в районах Сарни — Пінськ — Кобрин — Лунінець та ін., сприяв встановленню там Радянської влади.

Після перемоги Поліського збройного повстання повстанські полки були перетворені на регулярні частини Червоної Армії. Призначений командиром полку Ф. А. Козубовський виявив мужність і відвагу в бойових операціях і був нагороджений Почесною Грамотою Революційної Військової Ради Радянського Союзу.

Серед діячів радянської археології на Україні відомим є ім'я одного з її перших дослідників, активного борця за Радянську владу Федора Андрійовича Козубовського.

Народився Ф. А. Козубовський 5 серпня 1895 р. в с. Богушевому Пінського по-

З 1921 р. Федір Андрійович проживав у м. Коростені на Житомирщині, де протягом ряду років працював вчителем, інспектором народної освіти, директором музею. Він велику увагу приділяв вивченню краю, зокрема геологічних умов і копалин та археологічних пам'яток. Його дослідження поселень доби міді-бронзи та городищ і курганних поховань епохи Київської Русі опубліковані в книжці «Записки про дослідження археологічні коло м. Коростеня року 1925».

З 1929 до 1932 рр. він працював в Одесі директором обласної бібліотеки та керівником обласного архівного управління і водночас був аспірантом з археології при Одеському історико-археологічному музеї. В ці роки експедиція під керівництвом Ф. А. Козубовського провела великі розвідкові дослідження археологічних пам'яток на Південному Бузі. Підсумовані вони в його монографії «Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр.»

Після закінчення аспірантури восени 1932 р. Ф. А. Козубовський переїхав до Києва на наукову роботу у Всеукраїнському археологічному комітеті. 1933—1934 рр. він обіймав посаду ученого секретаря відділу ВУАН, а 1934—1936 рр. очолював Інститут історії матеріальної культури Академії наук України.

Цей інститут провів важливі дослідження археологічних, етнографічних та інших пам'яток на Україні, що належать до різних історичних епох минулого.

Ф. А. Козубовський брав активну участь в організації і здійсненні експедиційних досліджень різноманітних пам'яток в багатьох районах республіки — на Чернігівщині і Черкащині, в Ольвії і на Перекопі. Про це свідчать його друковані праці «Стоянки родових громад на поліських дюнах», «Первісна стоянка на р. Башкалі коло с. Анетівки», «Нова палеолітична стоянка» та огляди про польові дослідження інституту й вивчення археологічних пам'яток на Україні. Слід відзначити, що недостатком у роботі Інституту було непомірне захоплення розробкою широких абстрактно-соціологічних тем, невиправдане ігнорування результатів дослідження археологічних пам'яток. Але не помилкові твердження та недоліки археологів того часу характеризують їх як дослідників минулого республіки. Наукова діяльність Ф. А. Козубовського залишила помітний слід у розвитку археологічної науки.

Помер Ф. А. Козубовський 2 вересня 1942 р.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АРХЕОЛОГА І. Є. ЗАБЕЛІНА

Життя Івана Єгоровича Забеліна могло б стати темою захоплюючої повісті. Син скромного провінціального чиновника, що одержав початкову освіту в старозавітному сирітському училищі і почав свій життєвий шлях непомітним переписувачем в

Оружейній палаті, в 30—40 років став відомим знавцем російської давнини, зробив видатні археологічні відкриття, був обраний доктором історії Київського університету і нарешті став академіком. Таких колоритних фігур небагато знайдеться в історії російської науки.

І. Є. Забелін народився 17 вересня 1820 р. у м. Твері. Діставши початкову освіту, став служити писарем в Оружейній палаті, де були зібрані найважливіші пам'ятки давнини, пов'язані насамперед з царським побутом, а також давні архіви, нікому невідомі й забуті.

Потяг до історії з'явився у нього з перших років служби. Знайомитись з багатьма матеріалами Оружейної палати І. Є. Забелін міг лише уривками і у вільні хвилини. Не було людини, яка б могла спрямувати його зусилля. На будь-яке наукове керівництво там розраховувати не доводилось, бо Оружейна палата за своїм призначенням була не стільки музеєм історичних цінностей, скільки сховищем «майна». Сам директор палати Валуєв, за словами І. Є. Забеліна, не любив мотлоху і по можливості збував його на «лом», а що стосується спадкоємця всього цього багатства, імператора Миколи, то за його санкцією, наприклад, для одержання дорогоцінного металу випалювались старовинні золототканні вироби.

Першими вченими, з якими познайомився І. Є. Забелін, були П. М. Строев і І. М. Снегирьов. Це знайомство було корисне для історика-початківця. Більшу роль відіграло для нього знайомство з видатним істориком Т. М. Грановським. Великий вплив на формування світогляду І. Є. Забеліна мали твори В. Г. Белінського, Д. І. Писарева, Л. Фейербаха («Суть християнства»). У Забеліна «замість державного, офіційного, виник органічний, життєвий погляд на російську історію», яку він розглядав як науку «про явища людського суспільного життя». Завдання її — виявити типові риси народного життя, зрозуміти народ, відтворити його особистість в живому цілісному образі.

Разом з тим «народне загальне життя складається з окремого, поодинокого; отже, щоб відтворити народний тип, слід добре познайомитись з життям окремих осіб, з типами індивідуальними»¹. Друге завдання історика, за І. Є. Забеліним, створення міцної джерелознавчої бази. Вирішенню його він присвятив все своє життя. З кінця 40-х років І. Є. Забелін працював на посаді діловода в Комітеті по виданню старожитностей Російської держави, що дало можливість ширше познайомитись з історичними джерелами. В результаті було створено праці «Про металеве виробництво в Росії до кінця XVII ст.» («Записки Археологічного Товариства», т. V, 1853) та «Історичний огляд фініфтаной та цинкувальної справи в Росії» («Записки Археологічного товариства», т. VI, 1855). Обидві праці були удостоєні першої премії Санктпетербурзького Археологічного товариства.

1859 р. І. Є. Забелін залишив чиновницьку службу і цілком присвятив себе науковій діяльності. З цього року він член щойно заснованої Археологічної комісії, в якій працював 17 років. Ним було розкопано велику кількість археологічних пам'яток. Основне місце серед них належало курганам півдня Росії, таким як «Гостра могила», Чортомлик, Велика Близниця на Таманському півострові, Цимбалова могила та ін. Особливо плідними були розкопки Чортомлицького кургану, єдиного за кількістю археологічних цінностей. Забеліним проводились також розкопки давньогрецьких міст Ольвії та Фанагорії, хоч і тут його цікавили насамперед видатні поховальні пам'ятки.

Археологічні дослідження — найбільш суперечлива галузь наукової діяльності І. Є. Забеліна. Безперечно, що йому російська культура зобов'язана відкриттям ряду пам'яток, якими по праву пишається наша наука. Разом з тим у цій діяльності вченого були погрішності методичного характеру². Між іншим, і сам І. Є. Забелін після 10 років археологічної практики уже починав усвідомлювати деякі її недоліки. З цього приводу він говорив, що при розкопках курганів останнім часом добувається величезна кількість найрізноманітніших речей, які не обробляються з точки зору наукової. І накопичене багатство з різних причин поступово псується, забувається, і нарешті, втрачається³.

Важливим недоліком археологів XIX ст. було їх невміння ввести в науковий обіг археологічний матеріал, неуміння перетворити його в історичне джерело, нерозробленість гносеологічного аспекту цієї науки, а звідси безцільність дальшого збирання відповідного матеріалу. Ці та інші недоліки призводили до гонитви за сенсаційними, унікальними пам'ятками, що перетворювало археологію в просте шукання скарбів, а нерозробленість основ археологічної періодизації — до історико-археологічної плутанини. Визнавався лише один принцип — територіальна спільність. Всі ці риси властиві археологічній науці того часу взагалі, а І. Є. Забелін був лише її типовим представником.

У 1876 р. Забелін залишив роботу в Археологічній комісії. З 1883 р. він як товариш голови був одним з засновників Історичного музею і фактично очолював його до самої смерті. Деякий час він поєднував цю роботу з діяльністю голови Московського товариства історії і старожитностей російських. У 70-х роках вийшли дві його капітальні праці — «Історія російського життя з найдавніших часів» (два томи) та «Дослідді вивчення російських старожитностей та історії» теж у 2-х томах. Перша з цих праць — лише початок великого дослідження з історії російської культури.

Для вітчизняної історичної науки І. Є. Забелін плідно й багато працював над створенням джерелознавчої бази, і менше відомий він як теоретик історії, творець певної історіософської концепції⁴. Це сталося тому, що на ранньому етапі становлення радянської історіографії його теоретична спадщина одержала негативну оцінку. Так, в першому виданні Великої Радянської енциклопедії про Забеліна говориться: «В методологічному ж відношенні З[абелін] зовсім безпорадний; його відправні положення запозичені з історико-юридичної школи і від слов'янофілів, екстраплутані, ідеалістичні й політично реакційні»⁵.

З подібною оцінкою в наші дні навряд чи можна погодитися. Почати хоча б з того, що сам І. Є. Забелін з гордістю називав себе західником («Наше західництво — це така ж жива суспільна сила, як і наше прагнення до народності, ми його ніколи не зрадімо...»), незмінно виступав проти слащавого замилювання давниною, її ідеалізації слов'янофілами⁶.

¹ І. Є. Забелін. Опыт изучения русских древностей и истории, ч. II, М., 1873, стор. 3.

² Д. Н. Анучин. И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842—1876). — Древности. Труды Московского Археологического общества, т. XXII, вып. 2, М., 1909, стор. 59.

³ Н. Н. Ардашев. И. Е. Забелин как теоретик археологии. — Древности. Труды Московского Археологического общества, т. XXII, вып. 2, стор. 108—109.

⁴ Н. Н. Ардашев. Назв. праця, стор. 215.

⁵ БСЭ, изд. I, т. 25, стор. 730.

⁶ И. Е. Забелин. Характер начального образования в допетровское время. — «Отечественные записки», 1856, март.

Складніша справа з «ідеалізмом» І. Є. Забеліна. На перший погляд для цього є немало підстав. «В людському житті,— говорив, наприклад, І. Є. Забелін,— всій справі передують думка цієї справи, її ідея, так само, як із будь-якої справи, в свою чергу, народжується нова думка, нова ідея, що приводить також незмінно до своєї справи»⁷. Тому представники ідеалістичного напрямку в історії робили неодноразово спроби поставити Забеліна в ряди свого воїнства⁸. В цьому була, проте, явна не тяжка, «ідеї розвиваються органічно,— писав вчений,— тому що розвиток їх відбувається на ґрунті живого організму, тому що самі вони є функцією живих організмів». У цьому принципі первинності матеріального немає нічого ідеалістичного. Дійсно, І. Є. Забелін виступав проти матеріалізму, але матеріалізму метафізичного, вульгарного, «математичного»: «Життя в людському розумінні є саме духовна діяльність людини, а не лише тваринницькі відправлення його фізичного організму. Біографія — життєопис окремої людини, має своїм предметом не життя живота, з усіма процесами, які в ньому відбуваються, а життя голови, зі всіма справами, які нею створені»⁹. Іншими словами, «духовне життя суспільства», за словами І. Є. Забеліна,— це не що інше, як соціальна історія суспільства в нашому сучасному розумінні, яка не тотожна і не може бути тотожна матеріальній історії суспільства.

Питання про приналежність І. Є. Забеліна до тієї чи іншої історичної школи не слід вирішувати поспішно і однозначно. Дуже складна і багатогранна його творча спадщина. Цураючись вульгарного матеріалізму, він залишився в невіданні і щодо марксизму, хоч в основних своїх працях і виходив з матеріалістичних принципів. Основною цінністю цих праць є діалектична спрямованість їх, яка була запозичена, очевидно, в послідовників Гегеля. Будучи своєрідною реакцією на позитивістський натуралізм, вона все ж не привела його, хоч і могла привести, в табір істориків і філософів-ідеалістів. Охоче говорячи про «народний дух» в дусі Ранке чи Дільтея, І. Є. Забелін продовжував все ж залишатися на позиціях тверезого матеріалізму. Сучасний дослідник знайде немало цікавого і цінного в його науковій спадщині як джерелознавчого, так і теоретичного плану.

В. В. ЛАПІН

⁷ І. Є. Забелін. История русской жизни с древнейших времен, ч. I, 1870, стор. 484.

⁸ Н. Н. Ардашев. Назв. праця, стор. 202.

⁹ І. Є. Забелін. Опыты..., ч. II, стор. 70.

МИКОЛА ОМЕЛЯНОВИЧ МАКАРЕНКО

(До 40-річчя відкриття
Маріупольського могильника)

Сорок років тому Микола Омелянович Макаренко відкрив унікальний археологічний комплекс — Маріупольський могильник, який зразу ж привернув до себе увагу радянських і зарубіжних спеціалістів.

Видатний вчений-археолог і мистецтвознавець, людина високої громадянської

мужності, нелегкого характеру і складної долі Макаренко заслуговує на те, щоб вдячні нащадки знали про його трудове життя і діяльність.

Микола Омелянович народився 4 лютого 1877 р. в с. Москалівка на Полтавщині. Навчався в Петербурзі в художній школі і Археологічному інституті. Майже два десятиріччя співробітничав в Археологічній комісії, Московському археологічному товаристві, вивчав пам'ятники старовини і провадив розкопки на територіях від Новгородської губернії до Херсонщини. Був почесним членом багатьох археологічних товариств і комісій, працював в Ермітажі, в Московському і Петербурзькому археологічних інститутах і на Вищих жіночих архітектурних курсах¹.

З перших днів Радянської влади вчений примкнув до тієї частини інтелігенції, яка схвально зустріла пролетарську революцію і сприяла закладенню основ радянської науки. Після переїзду на Україну, уже в травні 1920 р. Макаренко був обраний до складу Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва², неодноразово обирався до складу Археологічного комітету³.

¹ Автобіографія М. О. Макаренка.— Науковий архів Всеукраїнського Археологічного Комітету (далі — НА ВУАК), спр. 31, стор. 4—6.

² Доповідь голови Археологічної комісії акад. Хв. І. Шміта— НА ВУАК, спр. 3, стор. 36.

³ Там же, Журнал Першого організаційного засідання Археологічного Комітету при Українській Академії наук, 1 лютого 1921 р.— НА ВУАК, спр. 3, стор. 4.

Поруч з значною організаційною роботою, Макаренко вів польові дослідження. Він вивчав пам'ятники різних епох. Зокрема дослідив Роменське городище, біля с. Халеп'я вивчав трипільські рештки, в Ольвії — античні, поблизу Прилук знайшов рештки культури полів поховань, працював в Дніпропетровській експедиції⁴. Працездатність вченого була винятково високою. Влітку 1928 р. він отримав «відкриті листи» на розкопки в 11 пунктах України (Прилуки, Полтава тощо)⁵. Підсумки польових досліджень знайшли відбиття в серії наукових публікацій⁶.

Значне місце в наукових інтересах дослідника, який поєднував в собі археолога і мистецтвознавця, посідала культура давньої і середньовічної Русі, України⁷. Старанно вивчав він скарби київських музеїв⁸. Праці Макаренка публікувалися за кордоном — в Чехословаччині, Німеччині⁹. Але вчений не тільки описував пам'ятники старовини. Він енергійно боровся за їх збереження.

Одним з перших серед вчених Макаренко вірно оцінив наукове і виховне значення пам'ятників давньої руської архітектури. Вже в 20-і роки він клопотав про реставрування древніх храмів Чернігівщини¹⁰, виступав за збереження церкви Спаса на Берестові¹¹, Ладинського монастиря поблизу Прилук та ін. Він настоював на тому, щоб виникли в руйнуванні пам'яток культури притягали до відповідальності і негайно¹². Коли під час будівельних робіт на Маріупольщині було зруйновано групу курганів, Макаренко палко обурювався, добиваючись вивчення тих поховань, які ще збереглися¹³.

Авторитетний вчений доброзичливо ставився до краєзнавців. У заяві до Археологічного комітету він клопотав про надсилку в Роменський і Остерський музеї академічних видань. Макаренко писав: «...місцеві музейні діячі страшенно нуждаються в відповідній літературі... Гадаю, що Академія наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе»¹⁴.

⁴ Лист Президії ВУАК до М. О. Макаренка, 1926 р.— НА ВУАК, спр. 85, стор. 56.

⁵ Журнал зборів Пленуму ВУАК, 17 листопада 1926 р.— НА ВУАК, спр. 68, стор. 28.

⁶ М. О. Макаренко. Халеп'є.— Коротке звітання ВУАК (далі — КЗ ВУАК), 1925 (1926), стор. 33—50; його ж. Етюди з обсягу трипільської культури.— Трипільська культура на Україні, вип. 1, К., 1926, стор. 165—186; його ж. Досліди на Остерщині. Євминка. Стоянки в місцевості «Бугаївка».— КЗ ВУАК, 1925 (1926), стор. 61—66; його ж. Євминка.— КЗ ВУАК, 1926 (1927), стор. 84—87; його ж. Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині.— КЗ ВУАК, 1926 (1927), стор. 106—107; його ж. Ольвія.— КЗ ВУАК, 1926 (1927), стор. 90—105.

⁷ Н. Е. Макаренко. Искусство древней Руси у Соли-Вычегодской, Пг., 1919; його ж. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні дослідження року 1923).— Чернігів і Північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 184—196; його ж. Найдавніша стінопис княжої України.— «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 7—13; його ж. Орнаментация української книжки XV—XVII ст., т. I, К., 1926; його ж. Старгородська «Божниця» та її малювання — Чернігів і Північне Лівобережжя, стор. 205—223; його ж. Ніженська фібула.— Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського, т. I, УАН, Збірник історико-філологічного відділу, № 76, К., 1928, стор. 31—43; його ж. Борзенські емалі України взагалі.— Чернігів і Північне Лівобережжя, стор. 80—100; його ж. Українське шкло.— «Глобус», 1929, № 11, стор. 175—176.

⁸ М. О. Макаренко. Музей мистецтва б. ім. Б. І. та В. М. Ханенків, Провідник, 1924; його ж. По Київських музеях. Лаврський музейний городок.— «Глобус», 1926, № 2, стор. 40—43.

⁹ М. О. Макаренко. Орнаментация керамических виробів в культуре городищ Роменского типа.— *Obzor praehistorický, roč. 4, Niederluf. Sbornik, Praha, 1925*, стор. 323—338; його ж. *Sculpture de la civilisation Trypillienne en Ukraine, Jahrbuch für prähistorische und ethnografische Kunst, Leipzig, 1927*, стор. 119—130; його ж. *Sceaux de plomb de la période grand-ducale de l'Ukraine, Arethuse, 1927*, № 17, стор. 1—9; його ж. *La civilisation des Scythes et Hallstat, Eurasia septentrionalis antique, Helsinki, 1930*, t. 5, стор. 22—48.

¹⁰ Лист Макаренка до ВУАК'у.— НА ВУАК, спр. 24, стор. 11.

¹¹ Виступ М. О. Макаренка на засіданні ВУАК'у 17.VI. 1925 р. Журнал чергових зборів.— НА ВУАК, спр. 36, стор. 45. Згодом він написав фундаментальну статтю: Чернігівський Спас.— *Записки історико-філологічного відділу ВУАК*, кн. 20, 1928, стор. 1—80.

¹² Заява Макаренка до ВУАК'у від 13.VII 1927 р.— НА ВУАК, спр. 134, стор. 189.

¹³ М. О. Макаренко. Відчит про роботу археологічної експедиції по дослідкам на території «Азовсталі» біля Маріуполя на протязі осені 1931 р.— НА ВУАК, спр. 539, стор. 8.

¹⁴ Заява М. Макаренка до Археологічного Комітету УАН, 12.VII, 1925 р.— НА ВУАК, спр. 56, стор. 6.

У серпні 1930 р., прибувши в Приазов'я, Макаренко відкрив могильник, який прославив його далеко за межами Вітчизни.

Могильник було розташовано на лівому березі річки Кальміус. Перші спостереження тут зробив Г. Ф. Кравець, який повідомив про це в місцевий музей, а музей запросив вченого. Оскільки на цій території йшло будівництво заводу «Азов-сталь», дослідження треба було здійснювати в напруженому темпі. Роботи розпочалися у серпні 1930 р. Як писав Макаренко, «ми працювали до виснаги і за 2 місяці і 5 днів польові дослідження було закінчено».

Могильник являв собою неправильної форми викопаний в землі коридор, завдовжки 28 м, при пересічній ширині близько 2 м. Тут і поблизу вдалося відкрити 124 поховання. Кістяки лежали поперек могильної траншеї на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками. Одні кістяки було орієнтовано на захід, інші — на схід. Траплялись дитячі поховання. В одному похованні знайдені залишки спалених скелетів, два «скорчених в кам'яних гробниці», а також поховання небіжчика з мідними браслетами. Ці поховання вчений вважав більш пізніми. В могильнику кістяки лежали групами і на різній глибині в чотири яруси. Очевидно число похованих було більшим, ніж їх вдалося дослідити, але виявити їх не могли через значні пошкодження залишків. Померлі були присипані червоною глиною. Інвентар, яким супроводжувався померлий, складали вироби з каменю, мармуру, кісток. Це перш за все знаряддя праці — топори-клини з шліфованим лезом, крем'яні ножі, ножевидні пластини різної розмірів, скребки, поодинокі порколки, наконечники стріл, мікроліти геометричних форм, ядрища. Значна більшість виробів зроблена з кісток і зубів диких тварин. Знайдені також плоскі перламутрові раковини і пластинки, чорні циліндричні буси: геширу. Значний інтерес являли вирізані з кісток фігурки тварини, можливо свині. Особливе значення мали виявлені кам'яні наперска булав, які, очевидно, були ознакою влади небіжчика.

Аналізуючи весь зібраний матеріал, Макаренко прийшов до висновку, що тут жили близько ста чоловік протягом кількох десятиків років. Займалися ці люди мисливством і рибальством. Житлами були, можливо, землянки чи наземні будови типу куренів. Знахідки речей з гірського кришталю, порфіриту свідчили про зв'язки місцевого населення з далекими країнами Сходу, форма булави нагадувала, на думку вченого, месопотамські зразки. Давні жителі Приазов'я обирали ватажків, яких ховали поруч з своїми родичами. Інвентар цих поховань відрізнявся від інших лише наявністю булав. Очевидно, могильник був родовим і належав до часів неоліту, коли майнова нерівність ще була невідомою людям.

Унікальний пам'ятник зразу ж привернув до себе увагу археологів. За короткий час Макаренко написав монографію, яка тепер є бібліографічною рідкістю¹⁵. Опублікував невелику статтю про могильник в фінському виданні¹⁶. На той час зріс і науковий престиж вченого — на початку 30-х років він очолював відділ історії рабовласницького суспільства в Секції історії матеріальної культури Академії наук УРСР¹⁷, розробив видавничий план секції¹⁸, продовжував досліджувати культуру Київської Русі¹⁹. Це була пора творчого зеніту вченого. В 1936 році його не стало.

Археологічна наука збагачувалась новими досягненнями. В 40-і—50-і роки окремі питання, пов'язані з могильником, вже вирішувались по-новому²⁰. Ще й зараз вчені гостро полемізують між собою з приводу інтерпретації унікального комплексу²¹. Це є кращим доказом того, що наукові багатства Маріупольського могильника ще не вичерпані.

Д. С. ЦВЕЙБЕЛЬ

¹⁵ М. О. Макаренко. Маріупольський могильник, К., 1933.

¹⁶ М. О. Макаренко. Neolithic man on the shores of the Sea of Azov. Eurasia septentrionalis, antique, t. 9. Helsinki, 1934, стор. 135—153.

¹⁷ НА ВУАК, спр. 372/22.

¹⁸ НА ВУАК. Секція історії матеріальної культури, спр. 461, стор. 65.

¹⁹ М. О. Макаренко. Малоазійська миска в Києві (X—XII вв.).— Київські збірники історії і археології, побуту й мистецтва, зб. 1, К., 1931, стор. 97—110; його ж. Скульптури і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів.— Там же, стор. 28—96.

²⁰ А. Д. Столяр. Мариупольский могильник.— Сборник студенческих и аспирантских научных работ. Ленинградский государственный университет, Л., 1947, стор. 7—56; його ж. Мариупольский могильник как исторический источник.— «Советская археология», 1955, т. XXIII.

²¹ Д. Я. Телегін. Дніпро-донська культура, розд. IV, К., 1968; В. П. Даниленко. Неолит України, К., 1969. Примечания к главе IV, 95, стор. 252; А. А. Формозов об историческом месте неолитической культуры Левобережной Украины.— «Советская археология», 1970, № 1, стор. 282—283.

ПЕРЕКАЗИ СЛІВ ОЛЕКСИ ДОВБУША

(До 225-річчя від дня народження
народного героя)

Ім'я славетного народного борця проти кріпацтва Олексі Довбуша вписано золотими літерами в героїчний літопис історії України, стало символом безприкладної мужності, нескореності й сміливості. Сім років (1738—1745) він самовіддано боровся з шляхтою, орендарями, сільськими багатіями на Галицькому Прикарпатті, За-

карпатті та Буковині. Загін Довбуша був невеликий, але його підтримували широкі народні маси, зокрема убогі селяни, які давали бойовим побратимам притулок, споживок і вказували, кому мстити за кривди та знущання.

На жаль, мало збереглося висловів Олексі Довбуша, зафіксованих в судових протоколах і зізнаннях його соратників або ж в кореспонденції шляхти. Проте виявлені близько 250 слів, що належать народному захиснику, допомагають краще пізнати тогочасну епоху, середовище простого народу, чітко з'ясувати характер і мету боротьби опришківського загону, його організацію і тактику.

Особистого зізнання Довбуша не було, оскільки ватажка опришків шляхті не вдалося спіймати, незважаючи на всі її зусилля. Але полонені його бойові побратими під час жорстоких тортур і добровільних свідчень на суді, розповідаючи про антифеодальну діяльність загону, часто наводили вислови свого ватажка.

Основне ядро загону опришків складали вихідці з найбільш убогих верств кріпосного люду — розорені селяни, втікачі, наймити. Перш ніж взяти до себе новобранця, Олексі Довбуш особисто вів з ним попередню розмову і лише докладно розпитавши, запрошував вступити у загін. Ось, приміром, таку розмову мав ватажок з новобранцем Василем Мельником: «На зелені свята прийшов до мене в Ростік (село на Буковині.— В. Г.). «Що ти тут робиш, чи маєш жінку?» Я відповів, що маю, що служу в отамана при млині. Питався мене: «Звідки ти сюди зайшов?» Я відповів, що з Шешорів (село Коломийського повіту.— В. Г.), почав мене намовляти: «Ходи зі мною, не маєш тут ані братів, ні жінки». І дався підмовити на самі зелені свята, і так з ним прийшли в ліс до Рокитні»¹.

Широкого розголосу набула розправа Олексі Довбуша над багатим сільським отаманом Миколою Дідушком в гірському селі Довгополі на Буковині. Останній доклав багато зусиль, щоб спіймати ватажка опришків, обіцяв за його голову значну грошову винагороду — шапку червонців. Це стало відомо Довбушу, і він вирішив знищити небезпечного ворога. Свідком розправи був наймит Миколи Дідушка — Семен Волощук, який на суді у Станіславі розповів: «Коли Дідушка спіймали, Довбуш привітав його лайкою і зневажливими словами: «Чи ти тут, пане Діду? А я тобі прислав на знак чепелика (ножа.— В. Г.), аби ти дав терх сиру. А ти сказав, що мою голову даш до Станіслава». Вдарив його балтою в груди та й каже: «Пізнаєш ти мене, Олексу? На, рубай мою голову! Ти зганяв села, щоб мене піймати і обіцяв панам шапку червоних, щоб мене спіймали». І вдарив його вдруге топором і вбив. А потім зв'язав мертвого отамана з його сином і, демонструючи свою силу, підняв однією рукою, промовляючи: «О так-то в'яже Довбуш, пане Дідушку». А потім став говорити Довбуш до Дідушкового сина: «Де коні? Мені треба пару коней». Син Дідушка каже, що десь мають бути на полонинах. А Довбуш каже: «Де слуги? Посилай за кінями» і крикнув до Мельника: «Іди за кінями!»... Нагадував Довбуш не лише синові, але й нам всім: «Щоб ви за мною не гонили і не казали нікому, що я тут був». А синові казав: «Як ти будеш отаманом, щоб за мною не ходив!»².

З першими приморозками загін Олексі Довбуша повертався з походів в Чорногорі — свій опорний центр біля гори Стіг на угорсько-молдавсько-польському пограниччі. Тут опришки радилися про майбутні походи, звідси вирушали на зимівлю по селах, де були їх сільські побратими. Коли шляхетський суд запитав підсудного Василя Палейчука: «Яку змову мали, як розходилися?», той відповів, що про місце і час зустрічі опришки не домовлялися, а тільки один другому сказав: «Бувайте здорові, коли панбог допоможе, то зійдемося». На повторний запит судді Палейчук навіть слова Олексі Довбуша: «Коли визимуємося, то знову зійдемося»³.

Дворянські і буржуазні історики, сліпо йдучи за шляхетськими джерелами та захищаючи інтереси експлуататорських класів, намагалися знеславити ім'я народного улюбленця, наділяли його негативними епітетами, називали «розбійником», «гуль-тяєм», тощо. Проте історичні джерела свідчать, що Олексі Довбуш знищував своїх ворогів тільки тоді, коли не бачив іншого способу знешкодити їх. Своїм побратимам він ніколи не дозволяв даремно проливати людську кров, але люто мстився гнобителям за муки скривджених. Так, коли очолюваний полковником Пшелуським загін

¹ Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів (далі — ЛДНБ АН УРСР), ф. Оссолінських, № 135/II. Судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр., стор. 85.

² Там же, стор. 184—188.

³ Там же, стор. 129.

карателів-смоляків, що висліджував народних месників, сам був оточений ними в Буковецькій полонині, Довбуш заборонив опришкам стріляти, мотивуючи це словами: «Не губить їх, вони мають жінки і діти»⁴.

В загоні Довбуша діяв суворий закон — коли хтось з опришків тяжко захворів або був поранений смертельно в бою, його убивали, щоб не дати на муки шляхті. Андрій Лаврів розповів на суді, що влітку 1742 р. під час повернення загону в Чорногорі він тяжко захворів. Опришки вимагали від ватажка Олексія віддати голову Андрію, але Довбуш, жаліючи свого соратника, порушив закон і не дозволив цього зробити. Він заявив: «Дайте йому спокій, може ще він послужить» і дав Андрію ні підтримку з червінці, буханець хліба і пачку тютюну. Але покидаючи хворого, Олексія Довбуш суворо наказав, щоб той ніколи не говорив про своє перебування у загоні, зберігав таємницю опришків, «бо як скажеш, — попереджував Довбуш, — що ти з нами ходив і зрадив, то хоч би був і в третій землі, то я таки тебе дістану і розсічу»⁵.

Наприкінці квітня 1744 р. Олексія Довбуш із своїми опришками з Чорногорі прибув на Поділля і в перших числах травня підступив під маєток шляхтича Константина Золотницького в Борщеві. Цей полковник королівського війська дуже знущався над своїми кріпаками і, за розпорядженням великого коронного гетьмана, втихомирював повсталих. Олексія Довбуш на прохання селян пробрався в маєток і, бажаючи помститися за народні кривди, піддав шляхтича тортурам. Полковник благав пощади, пропонував викуп, але Довбуш заявив йому: «Не по гроші сюди прийшов, але по твою душу, щоб ти більше людей не мучив»⁶. Маєток шляхтича був спалений, а власник з родиною знищений.

Восени 1744 р. опришки, за свідченням якогось шляхтича Гаєвського з Корчина від 4 жовтня, побували на Дрогобищині і Самбірщині. Підійшовши під Турку — міцну шляхетську фортецю, — Олексія Довбуш вночі виставив на кию перед міською брамою картку-відозву такого змісту: «Щоб мене споміг яким грошем, як блукача з моїми колегами. І твої орендарі з міста Турки щоб мені вивезли на таку-то гору, такого-то дня. Бо коли б не вчинив тієї ласки, то буде тобі, як пану Золотницькому». Такого роду заяви чітко показують антифеодалний характер руху опришків, адже ці гроші ватажок забирав у панів, щоб потім роздати бідним селянам. Шляхтич Калиновський не виконав його вимоги і для більшої безпеки викликав до Турки 30 смоляків з каральної експедиції.

Ввечері 23 серпня 1745 р. Олексія Довбуш прибув у гірське село Космач на Гуцульщині, щоб розправитися з Степаном Дзвінчуком, який підкуплений панськими обіцянками, готувався його вбити. Тут на порозі хати Дзвінчука Олексія був підступно підстрілений. Найближчі соратники Павло Офренюк і Василь Баюрак занесли свого ватажка у ліс. Ранком 24 серпня тяжко пораненого Олексія Довбуша перенесли під космацьку корчму, де зібралися селяни, пани, орендарі та священники. Умираючому Довбушу було задано кілька питань, на які він востаннє дав усні відповіді. Вбивця Степан Дзвінчук запитав пораненого, чому він напав на його хату, чи не робив це з чиєїсь намови. Довбуш відповів: «Чи мене хто намовляв, чи не намовляв, така мені смерть прийшла»⁷. З цих слів видно, що Довбуш навіть перед смертю додержувався опришківської клятви, не виказував своїх сміливих побратимів, які сповістили його про зраду Степана Дзвінчука.

Щоб довідатися більше про життя і діяльність ватажка опришків, священники запропонували йому висповідатися, але Довбуш, здогадавшись про їх намір, відмовився: «Уже я сповідався і причащався в той час, коли став на цей шлях». Наприкінці запитали умираючого, де заховані скарби, і почули відповідь: «В полонині у Чорногорі, бог знає, я знаю, земля тим буде користуватися, не люди». За словами іншого очевидця, яблунівського губернатора Яна Колендовського, коли запитали Довбуша: «Де подів скарби, Олексю?», він ледь прошепотів: «У Чорногорі, а саме на Свидовій горі»⁸. Та їх ніхто і ніколи не знаходив. Останні передсмертні слова Довбуша так і залишилися таємницею.

У пам'яті народній зберігається ще багато оповідань, переказів, легенд та пісень про мужнього ватажка, які свідчать про героїчну боротьбу гноблених проти гнобителів.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

⁴ ЛДНБ АН УРСР. Судова книга міста Станіслава, 1738—1751 рр., стор. 130.

⁵ Там же, стор. 157, 158.

⁶ А. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись (1700—1772), Львів, 1887, стор. 165.

⁷ ЛДНБ АН УРСР. Судова книга міста Станіслава, 1738—1751 рр., стор. 223—224.

⁸ Там же, Архів Яблонівських з Бурштінського замку, № 5/III, арк. 13.

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА РУСІ

(До 750-річчя від дня народження
Олександра Невського)

В цьому році минає 750 років з дня народження Олександра Ярославича Невського — одного з видатних політичних і військових діячів давньої Русі. Він народився 30 травня 1220 р. і вступив у свідове життя в часи найтяжчих випробувань рідної землі. Йому було 17 років,

коли впав Володимир-на-Клязьмі — головний політичний і культурний центр Північно-Східної Русі — і коли татаро-монгольська навала затопила країну.

Ім'я Олександра Невського звичайно пов'язується з славетними перемогами над шведами на Неві в 1240 р. (за цю звитягу він і дістав своє прізвисько) та над Ордею на Чудському озері в 1242 р. Цікаво відзначити, що в день першої битви Олександрові було 20 років, а другою він керував, не маючи повних 22 років.

Але не меншою, аніж військовий геній, була здібність князя як політичного діяча, що особливо виявилася з початком відродження державного життя Північно-Східної Русі в післямонгольський час. Можна сказати, що в історії формування російської держави Олександр належить таке ж місце, як його великому сучаснику — Данилу Галицькому в історії формування держави української. Ці дві постаті символізують прихід нової доби в розвитку східнослов'янських народів — наступної після періоду спільного існування.

По-різному склалися умови на півдні і півночі Русі в середині XIII ст., отож різними шляхами довелося йти тут і там. Геніальність Данила й Олександра полягала в тому, що вони, враховуючи історичні обставини, прагнули своєю практичною діяльністю визначити найбільш перспективні напрями. На тих шляхах неминучими були і звитяги, і помилки, і хитання, і конфлікти, до яких втягувалися різні сили й різні особи.

Дуже цікавою постаттю тих часів, безпосередньо зв'язаною з діяльністю як Данила Галицького, так і Олександра Невського, був київський митрополит Кирило. Людина високої освіченості, талановитий письменник, гарячий патріот своєї батьківщини, Кирило залишив помітний слід в історії вітчизняної культури. Разом з тим цьому визначному діячеві довірялися і серйозні політичні справи.

Так само, як митрополити Іларіон і Клим Смолятич, Кирило — русин за походженням. Час його народження точно не відомий, але в 1250 р., коли його поставлено митрополитом, він був людиною зрілою, очевидно, середніх років. Отже, є підстави вважати його приблизно ровесником століття. Помер Кирило 1280 р. і був похований в київському Софійському соборі. Ще до обрання на вищий церковний сан він як архієпископ Холмський став людиною, близькою до Данила Романовича. Останній після розгрому Києва та Галича тримав резиденцію в новозаснованому Холмі і проводив політику, спрямовану на зміцнення своєї держави.

Кирило був великокняжим печатником (канцлером) і виконував відповідальні дипломатичні доручення Данила¹. Князь активно сприяв його висуненню на сан митрополита і зв'язував з цим далекосяжні політичні плани щодо Києва, який він з повною підставою вважав своєю вотчиною*.

Але від певного часу намітилося розходження Кирила з його патроном, що на початку 50-х років навіть привело до розриву. Точна причина цих розходжень невідома, але треба думати, були вони викликані переговорами, які на той час Данило вів з Римом щодо церковної унії та зв'язаної з тим коронації. Кирило займав щодо католицтва підкреслено негативну позицію. Він не хотів зрозуміти політичних міркувань, якими керувався Данило, — міркувань, зумовлених організацією загальноєвропейської боротьби проти татаро-монгольської навали. Як відомо, планам Данила не судилося здійснитися і церковна унія не була укладена, але ж, звичайно, в 1251—1252 рр. таких наслідків ніхто не міг передбачити.

На початку 50-х років Кирило оселився у Володимирі-на-Клязьмі, де з 1252 р. великокнязівський стіл займав Олександр Невський. В особі останнього він знайшов нового патрона, чия політика цілком відповідала його позиції і поглядам, — видатного державного діяча, зайнятого зміцненням своєї держави і забезпеченням її від чужоземних зазіхань.

Тут Кирило залишався протягом тривалого часу й розвинув велику просвітню і місіонерську діяльність. В 1261 р. він заснував Ростовську єпархію, а 1262 р. — Сарську (в Сарай). Піклувався про розвиток літописання (саме з його іменем, зокрема, зв'язують початок літописання в Переяславі-Заліському²).

¹ ПСРЛ, т. I, стор. 472; ПСРЛ, т. II, стор. 809 та ін.

* Родовід Данила: Володимир Мономах — Мстислав Великий — Ізяслав Мстиславич — Мстислав Ізяславич — Роман Мстиславич — Данило Романович. Всі предки Данила займали великокнязівський київський престол, а його батька літописці називають «царем» і «самодержцем усієї Русі».

В історії давньоруської культури Кирило відомий своїми літературними творами. Його перу належать «Правило Кирила, митрополита руського», «Поученіє попом» та ін. Але найцікавішими творами, автором яких можна вважати Кирила, безперечно, були життєписи двох найвизначніших діячів XIII ст.— Данила Галицького та Олександра Невського. Їх атрибуція, щоправда, безпосередньо не засвідчена джерелами, але аналіз змісту дає підстави для досить обґрунтованих висновків.

Обидва твори дійшли до нас в повному вигляді. Життєпис Данила є першою частиною «Галицько-Волинського літопису» і вміщений до Іпатського зведення². Цей твір належить до числа найзначніших шедеврів давньоруської літератури. Хоча він введений до літописного кодексу, однак насправді становить собою не літопис у специфічному значенні слова, а біографію видатного політичного діяча, написану вільно, без огляду на будь-які усталені канони, високоталановитою рукою добре поінформованої людини. Повість має цілком світський характер, абсолютно позбавлена життєвих рис і більше всього нагадує лицарську літературу розвиненого середньовіччя. Вона написана у повній відповідності з реальною дійсністю і тому має яскраво виражений історичний характер.

На жаль, твір лишився незакінченим, точніше — не був доведений до смерті князя, а лише до 1250 р.— часу, близького до коронації Данила. Дальший текст написано зовсім іншою рукою, у викладі помітна скоромовка, різко відмінна від стилю і літературного розмаху «Життєпису». З'ясування причин цієї перерви приводить дослідників до іншої пам'ятки давньоруської літератури, що виникла в зовсім іншій частині Русі — на північному сході, але за жанровою природою, стилістикою, системою образів та ідей дуже подібна до біографії Данила. Це — «Житіє Олександра Невського»³.

Названий твір з'явився десь дуже скоро після життєпису Данила. Як відомо, Олександр Невський був канонізований церквою; тому його біографія дійшла до нас з традиційною назвою «Житіє». Але вона рішуче відрізняється від пересічних зразків агіографічного жанру, як правило, витриманих у дусі суворого канону і в рамках точно визначеної схеми. На це свого часу звернув увагу ще С. М. Соловйов⁴. «Житіє Олександра Невського» має виразний світський характер; в ньому надто слабо подано умовний церковний елемент, натомість дуже широко — елемент історико-політичний.

Разом з тим чимало спільних рис ріднять «Житіє» з біографією Данила Галицького⁵. Вони стосуються різних сторін характеристики — ідейного змісту, літературної форми, мови і т. д. Паралелі виявляються настільки очевидними, що дослідники приходять до висновку — обидва твори повинні належати одному автору⁶.

Цей висновок підтверджується чисто зовнішніми збігами: написання «Житія» розпочалося саме тоді, як припинився виклад Данилової біографії. Хронологічно це припадає на той час, коли митрополит Кирило переїхав до Володимира-на-Клязьмі. Тому сама собою напрошується думка, що він і був тією людиною, яка створила обидва життєписи. Звичайно, можна припускати, що автор — це хтось з оточення ієрарха і разом з ним прибув до Володимира, але наявні відомості не наводять на жодний слід. Імовірніше, що обидва твори були написані самим Кирилом, який зарекомендував себе діячем з визначним літературним хистом.

Реальний хід подій обґрунтовує таку гіпотезу. Життєпис Данила уривається десь на підготовці до коронації. Кирило поїхав до Володимира з відома князя на початку 50-х років; розрив стався 1252 р., а коронація відбулася наступного (1253 р.). Натомість «Житіє Олександра Невського» писано в 50-х роках людиною, що не була самовидцем головних епізодів, відображених у творі (Невська битва, Льодове побоїще). Справді, Кирило мусив писати про все це ретроспективно, бо прибув на північ через 10 років після загаданих подій.

«Житіє» містить в собі чимало натяків і ремінісценцій щодо тих причин, з яких Кирило залишився у Володимирі (відносини Данила з Римом). В ньому, наприклад, підкреслено, що Олександр Невський відхилив грамоту папи Інокентія, подібну до тієї, яку прийняв Данило. Вороги володимирського князя названі латинянами-римлянами і т. д. Подібні деталі теж можуть підтвердити авторство Кирила і дають додаткові підстави зв'язати створення обох видатних пам'яток давньоруської літератури з однією особою.

М. Б.

² М. Д. Приселков. История русского летописания, XI—XIV вв., Л., 1940 стор. 104.

³ ПСРЛ, т. II, стор. 717 та ін.

⁴ Н. Серебрянский. Древнерусские княжеские жития, М., 1915, стор. 108—137; В. И. Мансика. Житие Александра Невского.— Памятники древней письменности и искусства, вып. 180, СПб., 1913.

⁵ В. О. Ключевский. Сборник, М., 1914, стор. 67.

⁶ Д. С. Лихачев. Русские летописи, М.—Л., 1947, стор. 258—267.

⁷ Там же, стор. 263.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В'ЄТНАМСЬКА ПРОБЛЕМА В СУЧАСНІЙ АМЕРИКАНСЬКІЙ БУРЖУАЗНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Немає більш гострої теми в американській зовнішньополітичній історіографії останніх років, ніж проблема В'єтнаму. Їй присвячено багато праць, коло авторів яких дуже широке: від професіональних істориків і журналістів до відомих державних діячів, членів уряду, сенаторів, найвищих воєначальників. І це зрозуміло. Ознаки цілковитої безвиході у політиці США в Південно-Східній Азії, дедалі зростаючий антивоєнний рух, привертають увагу суспільства до небезпечних наслідків горезвісної політики «ескалації».

В радянській історичній літературі та публіцистиці приділяється певна (хоч і явно недостатня) увага аналізу американської історіографії в'єтнамської проблеми. Крім коротких рецензій на декілька книжок американських авторів, що вийшли в світ у другій половині 60-х рр., слід відзначити дві статті оглядового характеру в історичних журналах¹. Тим часом значний інтерес викликають деякі американські публікації 1968—1969 рр., автори яких прямо або посередньо відображають боротьбу думок у правлячих колах США.

Під час президентських виборів 1968 р. у США виникла жвава зовнішньополітична дискусія, що знайшла відбиток у пресі та в історичній літературі. Так звана «Асоціація зовнішньої політики США», яка об'єднує ряд відомих дипломатів і вчених-міжнародників, у квітні 1968 р. видала спеціальну збірку, присвячену політиці США у В'єтнамі². Орган держдепартаменту, провідний зовнішньополітичний журнал США «Форін Афферс» весною 1968 р. опублікував добірку статей відомих американських спеціалістів по політиці США у Південно-Східній Азії (автори: колишній помічник держсекретаря США Р. Хілсмен, керівник департаменту Інституту воєнних досліджень Ч. Купер, публіцисти Р. Томпсон, Г. Армстронг та інші), де аналізувалась політична та воєнна стратегія США у В'єтнамі й перспективи закінчення війни³. Заслужують на увагу матеріали чикагської конференції, проведеної Інститутом міжнародних проблем ім. Едлая Стівенсона у червні 1968 р. У ній взяла участь група наукових експертів і радників сучасної американської адміністрації президента Ніксона (Г. Кіссінджер, Т. Дрейпер, Дж. Макдермотт, А. Шлезінгер, Г. Моргентау, С. Гоффман, Е. Рейшауер, А. Ярмолінський та інші). Тема конференції: «Чи потрібні ще В'єтнаму? Війна у В'єтнамі й майбутнє американської зовнішньої політики»⁴.

Наприкінці 1968 р. вийшла у світ колективна праця відомого американського дослідного центру «Брукінгс істітйушн» під досить претензійною назвою «Порядок денний для нації», підготовлена спеціально для нової адміністрації Ніксона. 19 розділів книги обсягом 620 сторінок написані провідними американськими вченими, політичними та громадськими діячами і охоплюють найгостріші проблеми внутрішньої та зовнішньої політики США⁵. Показовим є те, що не тільки стаття професора Г. Кіссінджера (нині головного зовнішньополітичного радника Р. Ніксона) — «Центральні проблеми американської зовнішньої політики», а й матеріали, присвячені таким, здавалося б, далеким від зовнішньої політики темам, як становище негрів, боротьба з злиднями, становище в містах, наявність безробіття, про житла, злочинність тощо, тією чи іншою мірою зв'язані з в'єтнамською проблемою.

Американський журнал «Гардіан» у серпні 1968 р. дав докладний огляд шістьох книжок⁶, а журнали «Тайм», «Ю. С. Ньюс енд уорлд ріпорт», «Ньюсуїк» та інші в 1969 р. (як і минулих років) вміщували статті відомих міжнародних оглядачів США у В'єтнамі⁷.

¹ Г. Ф. Мурашева. Вьетнамская проблема в американской историографии (1965—1967 гг.). — «Народы Азии и Африки», 1969, № 4; В. Журкин. Будут ли извлечены уроки? — «Мировая экономика и международные отношения», 1969, № 4.

² Vietnam: issues for decision. — Headline Series, New York, 1968.

³ «Foreign Affairs», New York, 1968, № 3, стор. 425—475.

⁴ No more Vietnam? The War and the Future of American Foreign Policy, New York, 1968.

⁵ Agenda for the Nation. — The Brookings Institution, Washington, 1968.

⁶ «Guardian», New York, 31 серпня 1968 р.

⁷ «Time», 28 березня 1969 р., стор. 20—26; «U. S. News and World Report», 17 березня 1969 р., стор. 29—30; «News Week», 17 березня 1969 р., стор. 12—13; 31 березня 1969 р., стор. 18—20; і т. д.

Ці публікації, а також деякі монографії американських істориків дають змогу простежити не лише напрями боротьби у правлячих колах США за питань подальшої політики, а й дають змогу зробити висновки про серйозні зрушення в громадській думці, про сутички між різними лініями в американській буржуазній історіографії в'єтнамського питання і тенденціях її розвитку.

Аналіз праць і висловлювань державних діячів і професіональних істориків, журналістів і верховодів бізнесу показує певне розмежування в американській історіографії в'єтнамського питання. На вкрай правому флангу — екстремістськи настроєна група істориків і публіцистів, які взагалі не припускають можливості політичного компромісу у В'єтнамі або серйозного перегляду американської політики у Південно-Східній Азії. До «лівого» флангу американської буржуазної історіографії належать численні критики офіційної політики США у В'єтнамі. Між цими групами не існує чіткої межі і їх об'єднує спільна буржуазна методологія у підході до розв'язання проблеми.

Виступаючи на військово-науковій конференції у Мюнхені на початку 1968 р., член комісії у закордонних справах американського конгресу демократ Уейн Хейс закликав адміністрацію Джонсона застосувати негайно тактичну ядерну зброю у В'єтнамі. Він заявив: «Ми будемо просто дурнями, якщо не застосуємо її». Сенатор-республіканець Джон Тауер, який репрезентував на конференції американську «політичну науку», активно підтримував свого колегу.

Перегукуючись із заявами конгресменів Хейса і Тауера, начальник об'єднаної групи начальників штабів американських збройних сил генерал Ерл Уїлер повідомив групу сенаторів на таємній нараді у Пентагоні про те, що він рекомендуватиме застосувати ядерну зброю для утримання американської бази в Кесані⁸. Адмірал Шарп, головнокомандуючий збройними силами США в районі Тихого океану, відкрив новий 1968 р. закликом до американської громадської думки «Стояти твердо у В'єтнамі»⁹. На початку квітня 1968 р. група воєнних експертів-республіканців, серед яких було два колишні міністри оборони, надрукувала спеціальну доповідь, що містила гостру критику «поміркованості» воєнно-стратегічних доктрин США у В'єтнамі, закликала президента до «більш рішучих і безкомпромісних дій»¹⁰.

Широкого резонансу в громадській думці США і в колах істориків особливо мала книга анонімних авторів «Доповідь із Залізної гори про можливості та бажаність миру». Спираючись на досвід післявоєнної політики США і, зокрема, на уроки американської «ескалації» війни у В'єтнамі, автори прийшли до висновку, що «головою умовою підтримання світового порядку є воєнний психоз і війни». Книжка ця викликала численні коментарі американських буржуазних істориків і публіцистів, у тому числі й негативні¹¹.

Велику увагу в'єтнамській проблемі приділяє директор Гудзонівського інституту, автор горезвісної «теорії ескалації» проф. Г. Кан. Цей маститий «яструб» від історичної науки влітку 1968 р. активно захищаючи агресивну політику США у В'єтнамі, висловив сумнів у доцільності розмов між представниками ДРВ і США у Парижі¹². Гудзонівський інститут видав об'ємисту колективну монографію (427 стор.) під назвою «Чи можемо ми перемогти у В'єтнамі?» Автори, зокрема Г. Кан, рекомендують військовому командуванню США у В'єтнамі посилити бомбардування демілітаризованої зони, активніше використати лінкор «Нью-Джерсі» для обстрілу в'єтнамського узбережжя, повністю окупувати дельту Меконга — основну житницю Південного В'єтнаму і позбавити таким чином джерел харчування Національний фронт Визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ). Американський історик, проф. Френк Е. Армбрустер вважає, що наявна у Південному В'єтнамі система репресій «занадто м'яка, щоб рішуче покласти край діяльності В'єтконгу». Він пропонує створити широкі сітки концентраційних таборів для «підозрілих осіб» і визнає свою пропозицію «дуже актуальною й істотною»¹³. Для боротьби із загонами НФВПВ в монографії настійно рекомендується широко застосовувати отруйні та сльозоточиві гази. Реймонд Гастіл пропонує урядові США провести «балканізацію» (роздірнення) політичної структури маріонеткових властей в Південному В'єтнамі з розширенням представництва американських урядових осіб у провінціях, тобто перетворення Південного В'єтнаму на типову колонію США. Розвиваючи цю думку, Г. Кан радить розділити Південний В'єтнам на 240 районів центрального підпорядкування на чолі з американськими

⁸ "Morning Star", 12 лютого 1968 р.

⁹ "Reader's Digest", січень 1968 р., стор. 102—106.

¹⁰ Military Experts Tell why "Gradualism" Failed in Vietnam.— "U. S. News and World Report", 29 квітня 1968 р., стор. 56—58.

¹¹ "On the possibility and desirability of peace".— "Esquire", New York, 1967, № 6 стор. 129—137, 222—223; "Trans-action", St. Louis, January—February 1968, стор. 17—20; і т. д.

¹² "Truce or more war?".— "U. S. News and World Report", 3 червня 1968 р. стор. 60—66.

¹³ "Can We Win in Vietnam?", New York, 1968, стор. 268, 269.

радниками¹⁴. Суть «нової» політичної стратегії США у В'єтнамі, що її пропонують Кан та його колеги — скрупульозно розроблена система людиноненавистницької політичної і воєнної стратегії, спрямована проти В'єтнамського народу.

Г. Кан — один з дипломованих мракобісів від науки — викладає у цій «праці» кредо реакційних істориків-апологетів монополістичного капіталу так званий «Сценарій, як виграти війну у В'єтнамі», що складається з 14 пунктів. Вони включають: створення «в'єтнамського керівництва, адекватного повністю» політиці США, і «щирі, але рішучі переговори» (які, за Каном, мають вигляд прийняття американського ультиматуму), і оголошення про створення «очищених від ворога й утихомирених районів», і спільна американо-сайгонська заява В'єтконгу про те, що «з ним не буде ніяких компромісів», і, кінець кінцем, безпосередня загроза — «коли цього зажадають обставини... офіційно оголосити війну Північному В'єтнаму та розпочати пряме вторгнення»¹⁵. Цей «Сценарій» Кана витриманий у найсуворіших правилах його праці «Ескаляція: метафори і сценарії»¹⁶, що має сумну славу і викликала обурення з боку всієї прогресивної світової громадськості.

Завершуючи аналіз праці співробітників Гудзонівського інституту, не можна не звернути увагу на один дуже тривожний аспект: намагання створити у американського політичного і військового керівництва впевненість у безкарності застосування нових варіантів розв'язання в'єтнамської проблеми, аж до поширення воєнних операцій сухопутних сил США на територію Північного В'єтнаму. «Я цілком згодний з тими, — пише Г. Кан, — хто стверджує, що Ради опиняться в дуже невигідному становищі в разі нашої остаточної перемоги у В'єтнамі. Але, говорячи відверто, що вони реально спроможні зробити?!» Заспокоюючи уряд США «прогнозом», нібито СРСР не втручатиметься безпосередньо у конфлікт в разі сухопутної американської агресії у Північний В'єтнам, Кан вважає, за цілком можливе «піти на риск дальших ускладнень з СРСР у В'єтнамі»¹⁷.

Серед «учених прикажчиків» правлячих кіл США в останні роки авторитетно лунає голос проф. Гарвардського університету Г. Кіссінджера. Наділений президентом Р. Ніксоном правами «спеціального радника в питаннях національної безпеки», Кіссінджер у січні 1969 р. виступив у «Форін Афферс» з великою статтею, присвяченою політиці США у В'єтнамі¹⁸. Він уже багато років афішує себе як «політичного реаліста» в історичній науці, проте «реалізм» його незвичайний... На відміну від твердолобих прихильників перемоги «за будь-яку ціну», він не може не бачити тієї безвиході, куди зайшла американська політика у В'єтнамі. Знайти для неї вихід на прийнятних для імперіалістичної Америки умовах — його головне завдання. Кіссінджер не заперечує необхідності виведення певної частини американських збройних сил з В'єтнаму, але виступає проти створення коаліційного уряду з участю НФВПВ, ультимативно вимагає припинення допомоги південно-в'єтнамським патріотам з боку їхніх братів на Півночі, наполягає на тривалій «міжнародній присутності у Південному В'єтнамі» для проведення «вільних виборів» тощо. Він уже не вперше закликає повністю блокувати патріотичні сили Південного В'єтнаму американськими і маріонетковими військами і посилити цю блокаду спеціальним електронним бар'єром «для контролю за пересуваннями з Півночі на Південь»¹⁹. Підтримуючи політику так званої «в'єтнамізації» війни, яку офіційно висунув президент Ніксон восени 1969 р., Кіссінджер з гіркотою визнає: «Хоч би яким був підсумок війни у В'єтнамі, цілком ясно, що вона дуже істотно зменшила готовність американців допустити втягування своєї країни у воєнні дії подібного роду ще де-небудь»²⁰.

Проте сумні для США (це очевидно й для Кіссінджера!) уроки «ескаляції» агресії у В'єтнамі аж ніяк не приводять «політичного реаліста» до пересцінки ролі американського імперіалізму у Південно-Східній Азії. Прогнозуючи майбутнє американської політики, Кіссінджер пише у спільній праці з Г. Каном і маститим «советологом» Бжезинським під назвою «З чим зустрінуться США у світі в 70-і рр.»: «Сполучені Штати змушені будуть (ким!? — С. А., К. П.) продовжувати виконувати свою роль «міжнародного поліцейського», подобається їм це чи ні»²¹. У такому ж тоні виступає в журналі «Нью-Йорк таймс мегезин» А. Крістол. Вимагаючи зробити необхідні висновки з «невдач» у В'єтнамі, автор категорично наполягає на неминучості місії США як «міжнародного жандарма» в Азії і в усьому світі²².

¹⁴ "Can We Win in Vietnam?", стор. 287.

¹⁵ Там же, стор. 217—224.

¹⁶ H. Kahn. On Escalation; Metaphors and Scenarios, New York, 1965.

¹⁷ H. Kahn. Назв. праця, стор. 224.

¹⁸ H. Kissinger. The Vietnam Negotiations. — "Foreign Affairs", січень 1969 р., стор. 211—234.

¹⁹ Там же.

²⁰ Agenda for the Nation, 1968, стор. 591.

²¹ "Morning Star", 20 січня 1969 р.

²² I. Kristol. We can't resign as "policeman of the world". — "New York Times Magazine", 12 травня 1968 р., стор. 25—27; 105—109; 112—113.

Аналіз праць істориків і публіцистів, які виправдують американську агресію у В'єтнамі прямо або посередньо, підтверджує безвихідність цієї політики, що в обіймах Сполученим Штатам ніяких сприятливих перспектив, а деякі автори непрямо пророкують її неминучий провал, якщо не буде знайдено «рятувальних» заходів.

Впливовий державний діяч і публіцист Дж. Болл, який вже не раз виступав з солідними монографіями на виправдання зовнішньої політики США у післявоєнні роки, у своїй книзі «Дисципліна сили» пише: «Світ став надто небезпечним і складним, щоб ми, американці, наводили в ньому порядок і управляли ним без допомоги інших». Болл, один з ініціаторів американських агресивних акцій у В'єтнамі в середині 60-х рр., сьогодні скаржиться на небажане «розпорошування сил» і закликає «ніколи надалі не втягуватись у конфлікти некритично і в такі, що відбуваються настільки далеко від наших берегів». Його наслідують по-своєму й такі «яструби» американської зовнішньополітичної публіцистики, як Дж. Олсон і С. Сульцбергер²³. Не випадково у статтях відомих апологетів американської внутрішньої й зовнішньої політики досить часто зустрічається визнання зростаючого згубного впливу війни у В'єтнамі на розвиток внутрішньої і зовнішньої політики США. Так, проф. Іельського університету Д. Тобін вважає, що «боротьба із злиднями в США зазнала невдачі значною мірою через війну у В'єтнамі та зв'язані з нею воєнні витрати». Проф. Мерілендського університету Ч. Шульц вважає, що припинення війни у В'єтнамі і виведення звідти військ дасть у найближчі п'ять років економію державному бюджету в 21—24 млрд. доларів. Проф. Гарвардського університету Ф. Батор вказує на те, що «війна у В'єтнамі виявилась доброю перевіркою атлантичного партнерства... вона показала небажання європейських країн підтримувати Америку». Президент «Брукінгс інстیتیюш» Керміт Гордон визнає, що «у порівнянні з усіма іншими завданнями президента припинення війни у В'єтнамі повинно бути найголовнішим завданням», а відомий американський дипломат та історик, проф. Гарвардського університету Е. Рейшауер висловлюється цілком недвозначно: «Якнайскоріше припинення війни стало національним імперативом»²⁴.

Справді, життя — найкращий учитель. Успіхи визвольної війни в'єтнамського народу проти американських інтервентів, підтримка їх справедливої справи Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами, всіма прогресивними і миролюбними силами в світі, включаючи ці сили в самій Америці, зростаючі відцентрові тенденції в агресивних воєнних блоках, антивоєнний рух у США вчать «уму-розуму» найбільш буйні голови і в науковому середовищі і в правлячих колах США.

У загальному потоці критичних коментарів до в'єтнамської політики США у другій половині 60-х рр. виділяються праці й виступи групи політичних діячів, істориків і публіцистів, які здебільшого давно і порівняно послідовно засуджують американську інтервенцію у В'єтнамі, вважаючи її з самого початку величезною помилкою зовнішньої політики США. В цих працях і виступах є вимога негайного припинення інтервенції, виведення військ з В'єтнаму, нейтралізації Південно-Східної Азії. З такою альтернативою політиці Джонсона, а потім і Ніксона, виступили сенатори Дж. Фулбрайт, брати Кеннеді, Дж. Макговерн, П. Фіндлі, А. Гор, У. Морзе, В. Хартке, Дж. Айкен, Ю. Маккарті та деякі інші.

У цій групі американських сенаторів послідовно обстоює свою критичну позицію у в'єтнамському питанні голова сенатської комісії у закордонних справах, відомий політичний діяч, історик і публіцист Джеймс Фулбрайт. Квінтесенцією своїх поглядів він висловив у великому історико-філософському трактаті «Самонадеяність сили». Тут він, залишаючись переконливим захисником капіталістичного суспільства, американського «способу життя», намагається піддати критичному розглядові деякі догми американської політики з «позицій сили».

Його аналіз політика США (в тому числі і у В'єтнамі) дуже повчальний з точки зору оцінки тієї боротьби, що постійно точиться в правлячому капіталістичному таборі між екстремістським і поміркованим крилом буржуазії.

Оцінюючи уроки в'єтнамської авантюри та інші подібні «глобальні» акції США за останні роки, Фулбрайт сповнений глибокого песимізму щодо перспектив такої політики. «Я відчуваю сумнів,— пише він,— у здатності США або будь-якої іншої західної держави, яка, прийшовши в чужу маленьку слаборозвинуту країну Азії, намагається створити стабільність там, де панують хаос, волю до боротьби, там, де розквітає поразенство, демократію там, де немає для неї жодних традицій, і чесний уряд, де корупція стала способом життя»²⁵.

Навіть з позицій буржуазного ліберала Фулбрайт не може не бачити краху американських зусиль створити з своїх маріонеток у Південному В'єтнамі хоча б

²³ J. Ball. The Discipline of Power: Essentials of a Modern World Structure, Boston, 1968, стор. 24; Y. Alsop. Vietnam. The Case for the Hawks.— "Sunday Times", 21 січня 1968 р., стор. 45—46; C. L. Sulzberger. A New Kind of War.— "International Herald Tribune", 14 травня, стор. 6; 16 травня, стор. 4; 19 травня, 1968 р., стор. 8.

²⁴ Agenda for the Nation, стор. 4, 19, 80, 340, 409.

²⁵ Дж. У. Фулбрайт. Самонадеяність сили, М., 1967, стор. 2.

жалюгідну подобу буржуазно-парламентського ладу. Він змушений визнати нездоланність національно-визвольної боротьби південнов'єтнамського народу. Більше того, на відміну від своїх численних колег у сенаті і в Асоціації американських істориків, він не вбачає ніякого криміналу в тій допомозі, яку північнов'єтнамці подають своїм братам на півдні країни. Фулбрайт пише: «В чому ж, власне, полягає злочин північно-в'єтнамців? Хіба ж вони роблять не так само, як робила американська Північ по відношенню до американського Півдня сто років тому з наслідками, про які дуже мало хто з моїх земляків-жителів півдня тепер шкодує?» Ще три роки тому, розкриваючи до деякої міри дужки навколо справжніх цілей політики США, Фулбрайт писав: «США одноосібно взяли на себе обов'язок виграти для своїх протеже громадянську війну у В'єтнамі, а потім збудувати в Азії «велике суспільство». І одному лише богові відомо, що воно таке...»²⁶.

Прихід до влади адміністрації Р. Ніксона викликав у Фулбрайта на декілька місяців ілюзії щодо намагання нового президента покінчити з війною у В'єтнамі і сенатор навіть активно включився в хор словослов'я демагогічних обіцянок Ніксона. Проте життя швидко розвіяло ці ілюзії. У червні 1969 р. Фулбрайт писав: «Я був терплячий. Минуло вже близько шести місяців. В мене все ще зберігаються надії на зміни; але ці надії не можуть зберігатися занадто довго. Я вважаю, що вони існуватимуть ще місяць, не більше...». Полемізуючи з виступом Ніксона у Військово-Повітряній академії США, Фулбрайт заявив, що «нам загрожує смертельна небезпека перетворитися на нову Спарту, яка виконує поліцейські функції у сучасному світі». Він доходить висновку, що «головні напрями політики нової адміністрації у В'єтнамі істотно не відрізняються від політики попередньої»²⁷. Він уже прямо обвинувачує Ніксона у невиконанні ряду обіцянок у галузі зовнішньої політики, в тому числі й з в'єтнамського питання, і називає війну у В'єтнамі «війною Ніксона», зловісно пророкує: «ні тепер, ні в минулому ми не вигравали і не виграємо цієї війни»²⁸.

Така точка зору відображається у виступах ряду професійних істориків поміркованого, буржуазно-ліберального напрямку, які вже багато років активно критикують окремі сторони зовнішньої політики США. В'єтнамська проблема посідає в цій критиці чільне місце. Досить послатися на праці таких маститих американських істориків-міжнародників, як Г. Моргентгау, Дж. Кеннан, Е. Рейшауер, відомого економіста й історика К. Голбрейта, патріарха американської міжнародної публіцистики У. Липмана та інших.

Ганс Моргентгау — батько американської школи істориків-«політичних реалістів» — є вже ряд років переконаним супротивником американської інтервенції у В'єтнамі. Вже в 1965 р. він дійшов висновку, про недоцільність цієї війни та її фатальні наслідки для перспектив американської політики і керівної ролі Америки в капіталістичному світі²⁹. Навесні 1969 р. він виступив з великою статтею на сторінках паризького видання «Інтернешнл геральд трібюн», в якій знов наполягав на необхідності виведення американських військ з В'єтнаму і прийняття взаємоприйнятого компромісу з комуністами у Південному В'єтнамі³⁰.

Відомий американський дипломат та історик Дж. Кеннан у новій праці «В пошуках ідей» заднім числом намагається захистити повністю дискредитовану горезвісну доктрину «стримування та відкидання» світового комунізму, сформульовану ним ще в 1947 р. Проте тут заслуговує на увагу заява Кеннана, що політика США у В'єтнамі «не має ніякого відношення до політики «стримування», і є «наслідком супермілітаристського тлумачення «холодної війни», яку він уноє вважає «безперспективною». «Залишається сподіватись, — робить висновок автор, — що вирішення цього конфлікту відкриє шлях до ретельного аналізу наших національних інтересів, вільному від будь-яких утопічних і глобальних зазіхань»³¹. Влітку 1968 р. у статті, присвяченій внутрішній кризі, яку переживали Сполучені Штати, Кеннан відмічав органічний зв'язок, який існує між війною у В'єтнамі та зростанням злочинності, піднесенням студентських і негритянських заворушень в Америці³². Вперше за багато років, що минули відтоді, як Кеннан пішов з дипломатичної служби, він виступив на політичному мітингу в Ньюарку в період президентської виборчої кампанії у 1968 р. Він рекомендував аудиторії сенатора Юджіна Маккарті, як прихильника припинення війни у В'єтнамі, і так сформулював своє ставлення до цієї війни: «Абсолютно ясно, що авантюра у В'єтнамі з багатьох міркувань є сумно безглуздою.

²⁶ Д. ж. У. Фулбрайт. Назв. праця, стор. 113, 115.

²⁷ Fulbright Blasts Tie to Saigon Puppets.— "Daily World", 5 червня 1969 р.

²⁸ "Morning Star", 22 березня 1969 р.

²⁹ С. Й. Аппатов. Еволюція зовнішньополітичних концепцій Ганса Моргентгау.— «Питання нової та новітньої історії», вип. 7, К., 1968, стор. 122—132.

³⁰ H. Morgenthau. After the Vietnam War.— "International Herald Tribune", 21 лютого 1969 р., стор. 4.

³¹ J. F. Kennan. The Quest for Concept.— "Harvard Today", 1968, стор. 15—17.

³² J. Kennan. A "Liberal" looks at violence in U. S. and where it's leading.— "The U. S. News and World Report", 17 червня 1968 р., стор. 66—69.

Не знаю, чи можемо ми розглядати дії нашого уряду щодо В'єтнаму інакше, ніж прояв грубого політичного прорахунку або як помилку в політиці. Помилку, рівну якій важко підшукати в нашій історії, помилку, тим більш серйозну і непростиму їй запобігало багато людей, і дуже поважних людей у нашій країні»³³. Отже, не викликає сумніву негативне ставлення Кеннана до війни у В'єтнамі.

Професор Гарварда Е. Рейшауер, колишній американський посол в Японії не менш песимістичний в оцінці в'єтнамської політики США. Він розглядає її як показник неправильних оцінок, неправильного підходу державного департаменту до політики США в Азії у 60-і рр. Ось характерний зразок його міркувань: «США стоять на небезпечно тонкій крижині у своєму підході до складних і важких проблем відносин з країнами Азії. Підтвердженням цього є нинішнє непоказне становище у В'єтнамі». І далі: «Ми не завжди розуміємо глибокі історичні сили, що діють в Азії,— антиколоніалізм, націоналізм, палке прагнення покінчити з минулим приниженням і рішчистість рухатись уперед, не втрачаючи національної індивідуальності». Рейшауер навіть рекомендує урядові, щоб «США не відігравали ролі лідера в Азії, а обмежилися роллю «мужнього прихильника». Цю заяву в сенатській комісії в іноземних справах Рейшауер потім докладно аргументував у великій статті в американському журналі в березні 1968 р. Доповнюючи свій аналіз політики США у В'єтнамі, автор вже прямо визнає провал американської інтервенції та лінії на «політичну реконструкцію» Південного В'єтнаму. Він знову наполягає на перегляді політики США в Азії в плані великого пристосування до місцевого націоналізму»³⁴.

Колега Рейшауера на дипломатичному поприщі та в науці, колишній посол США в Індії, а нині університетський професор, відомий далеко за межами США Кеннет Голбрейт був одним з тих небагатьох американських учених і політиків, який ще за рік до президентських виборів у США зловісно пророкував, що «війна у В'єтнамі, яка затягнулася, призведе до скопання і похорону демократичної партії на виборах 1968 року». Голбрейт гостро полемізував на сторінках американської преси з прихильником дальшої ескалації війни у В'єтнамі генералом Уестморлендом і неодноразово в 1967—1969 рр. формулював пропозиції про закінчення війни. Голбрейту дав різку відсіч у пресі помічник державного секретаря США У. Банді³⁵. Відомий буржуазний вчений, колишній радник президента Д. Кеннеді К. Голбрейт опинився в опалі, хоча його рецепти припинення війни аж ніяк не передбачають цілковитого залишення США Південно-Східної Азії.

Людиною, до голосу якої з однаковою великою увагою прислухаються в політичних, наукових і журналістських колах сучасної Америки, є по праву Уолтер Ліппман. Його певна незалежність у думках, завойована десятиліттями відданої служби буржуазній Америці на ниві журналістики, історії, філософії, соціології, стала у вустах американської пропаганди синонімом «відданості американським ідеалам». Ось що писав У. Ліппман у грудневому номері «Ньюсуїк» за 1968 р. у статті: «У чому ж заковичка у В'єтнамі?»: «Якби у В'єтнамі не було американських військ, сучасний сайгонський уряд взагалі не міг би існувати».

У. Ліппман вважає, що «...теперішній і майбутній президенти поділяють пануючу тепер в Америці думку, що воєнне розв'язання в'єтнамської проблеми неможливе, що неможлива перемога на полі бою, яка зробила б на майбутнє Південного В'єтнаму міцний і остаточний вплив». Проте, збагачений величезним політичним досвідом, цей старий буржуазний журналіст-філософ не робить з цього драми, а промовляє з справді стоїчним спокоєм: «Визнання поразки у В'єтнамі — це повернення до здорового глузду. Великі держави можуть стерпіти і пережити свої помилки, а ось чого вони не можуть стерпіти, — це відмовлення визнати свої промахи і прорахунки!»³⁶.

Навесні 1970 р. адміністрація Ніксона пішла на дальше розширення агресії в Південно-Східній Азії. Війська США спільно з військами сайгонського маріонеткового режиму вторглися на територію нейтральної Камбоджі, відкривши новий фронт на Індокитайському півострові.

Американська преса рясніє численними критичними виступами істориків, публіцистів, громадських діячів, які занепокоєні розширенням воєнних операцій.

Аналіз американської буржуазної історіографії показує, яку гостру кризу переживає політика США у В'єтнамі. І хоча в працях американських істориків і публіцистів, як прихильників, так і критиків офіційного курсу, міститься далеко не вичерпна оцінка агресивної політики США у Південно-Східній Азії, а в ряді робіт видно пряму фальсифікацію її, загальна картина, змальована ними, говорить сама за себе. Визнання приреченості цієї політики дається взнаки дедалі ясніше.

С. Й. АППАТОВ, К. Д. ПЕТРЯЄВ

³³ "Morning Star", 2 березня 1968 р.

³⁴ "The New York Times Magazine", 10 березня 1968 р., стор. 23, 105—106.

³⁵ J. K. Galbraith. The Galbraith Plan to End the War; W. P. Bundy. Bundy Comments on Galbraith's Plan.— "The New York Times Magazine", 12 листопада 1968 р., стор. 29—30, 124, 127—130, 132.

³⁶ "News Week", 2 грудня 1968 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

РАБОЧИЙ КЛАСС СССР (1951—1965 гг.)
Редколлегия: В. Е. Полетаев (ответственный редактор), Л. С. Гапоненко, В. С. Лельчук, Л. С. Рогачевская,
изд-во «Наука», М., 1969, 560 с.

Рецензована праця є першою спробою науковців монографічно дослідити історію радянського робітничого класу на завершальному етапі будівництва соціалізму (1951—1958 рр.) і в перші роки розгорнутого будівництва комуністичного суспільства (1959—1965 рр.). Праця написана на величезній кількості фактичних матеріалів, архівних документів, чимало яких введено в наукову літературу вперше, використано також статистичні дані, періодичну пресу.

Вдалою є структура монографії. Спочатку аналізується розвиток народного господарства за 1951—1965 рр. в цілому та окремих найважливіших його галузей. Характерна риса дослідження — аналітичний підхід до висвітлюваних подій і явищ.

Докладно розкриваючи успіхи в розвитку промислового виробництва, автори не обминають і труднощів, які довелося переборювати. Одним з недоліків було розпорошення коштів по багатьох споруджуваних об'єктах, що подовжувало строки будівництва.

У досліджуваній період поширювалися демократичні принципи в управлінні промисловістю, поліпшувались організаційні форми керівництва господарством. На цьому шляху доводилося також перемогати серйозні труднощі та консерватизм.

Значне місце в монографії відводиться розгляду джерел і форм поповнення робітничого класу та змінам в його кількісному й якісному складі — важливим питанням, яким, проте, належну увагу приділено лише в останні роки. В книзі слушно зазначається, що в період завершення соціалістичного і переходу до розгорнутого комуністичного будівництва методика визначення цих джерел лише за ознакою класового походження і належності нових кадрів до міського чи сільського населення виявляється недостатньою. У цей час відбувається процес стирання класових граней в радянському суспільстві, тому слід враховувати також класифікацію за основним заняттям, що показує місце людей в системі соціалістичного виробництва.

Одним з важливих джерел поповнення

робітничого класу було колгоспне селянство. В 1951—1953 рр. за цей рахунок індустриальні кадри зростали в середньому на 430 тис. чол. щорічно. В наступні п'ять років внаслідок заходів, вжитих з метою зміцнення сільськогосподарського виробництва, перехід колгоспників до міста майже припинився. У 1959—1965 рр. приплив вихідців з села збільшувався.

У ці ж роки відбувався взаємобмін кадрами між робітниками і селянами, особливо на цілих землях, проводилося скорочення адміністративно-управлінського апарату, і частина його ввійшла до складу робітничого класу. Він також збільшився за рахунок членів промкооперативів, яка в 1960 р. злилася з державною промисловістю. Істотну роль у зростанні індустриальної армії трудівників відіграють вихідці з робітничих сімей.

Вперше в історичній літературі звернуто увагу на те, що під впливом технічного прогресу частина робітників, які виконували малопродуктивну фізичну працю, вивільняється і створює внутрішній резерв для відтворення кадрів високої кваліфікації.

Дедалі більше в промисловому виробництві працює молодь, яка закінчує середню загальноосвітню школу. Крім того, в 1959 р. на підприємствах жінки — домашні господарки та пенсіонери, що зберегли працездатність, становили 20% усього населення, зайнятого в народному господарстві країни.

Автори монографії приходять до висновку, що питома вага робітничого класу серед населення СРСР систематично підвищується. Це одна з основних закономірностей розвитку нашого суспільства. На основі аналізу структури індустриальних кадрів показано, що протягом 1951—1958 рр. найшвидшими темпами зростала чисельність, а отже, й питома вага робітників та інженерно-технічних працівників серед промислово-виробничого персоналу. Слід також зазначити, що його структура по галузях неоднакова. Якщо у промисловості УРСР в 1958 р. інженерно-технічні працівники становили 8,7%, а в провідних галузях і більше, то в легкій промисловості — лише 5%¹. Відставання тут, безумовно, викликане її специфікою. Але навряд

¹ «Архіви України», 1967, № 2, стор. 18.

лише так можна пояснити те, що і за роки семірички становище не змінилося.

Чомусь поза увагою авторів залишився розгляд структури виробничих кадрів у роки семірички. Саме тоді в промисловості УРСР почався процес зниження питомої ваги робітників (при зростанні абсолютної чисельності)². А у вугільній промисловості кількість їх внаслідок прискорення темпів механізації і автоматизації виробничих процесів навіть скоротилася за 6 років на 8,7%, при збільшенні вуглеводобутку на 22,6 млн. т³.

Цікавим є матеріал про географічний розподіл і національний склад робітничого класу СРСР. Відзначається зростання його загонів в багатьох районах країни і республіках, збільшується в складі робітників процент корінного населення певних місцевостей, а також питома вага жінок. Проте в книзі слід було б більше наголосити на тому, що Комуністична партія приділяє велику увагу звільненню жінок від важкої фізичної праці.

Розглядаючи зміни в професіях і кваліфікації персоналу, автори констатують, що механізація та автоматизація на виробництві вже дає позитивні наслідки: скорочується використання малопродуктивної фізичної праці, а розумова на основі інженерно-технічних знань відіграє дедалі більшу роль. В результаті цього частка мало-кваліфікованих робітників зменшується, натомість число висококваліфікованих зростає. Автори чомусь висвітлюють відповідний матеріал в двох місцях (стор. 148—158 і 194—198), хоч доцільніше було б його зосередити в одному.

У монографії на значному фактичному матеріалі розкривається положення про те, що культурно-технічний рівень робітників є одним з вирішальних факторів підвищення суспільної продуктивності праці. Глибоко проаналізовано в книзі форми і методи професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів, що здійснювалась в основному в учбових закладах профтехосвіти і безпосередньо на підприємствах. Недоліком у цій справі є те, що питома вага профтехосвіти практично не збільшується.

Докладно висвітлюється зростання виробничої активності робітничого класу

СРСР у русі за виконання і перевиконання державних планів, піднесення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та підвищення її якості. Автори вдало простежують розвиток різних форм соціалістичного змагання, показують її труднощі, які доводилося долати в процесі поширення нових методів і починань.

Окремий розділ присвячено руху за комуністичну працю. В монографії вдалося зробити крок уперед в дослідженні цієї вищої форми змагання на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства. Автори переконливо підводять читача до висновку, що це — закономірний результат економічного та політичного розвитку нашої країни в умовах повної і остаточної перемоги соціалізму. Зокрема, наводиться багато матеріалу по Українській РСР.

Автори, цілком природно, приділили значну увагу розкриттю керівної ролі робітничого класу в житті радянського суспільства, показали, як вона здійснюється передусім через Комуністичну партію, а також через Ради депутатів трудящих, профспілки, комсомол та інші громадські організації. Змістовні сторінки присвячені участі робітників у товариствах винахідників і раціоналізаторів, науково-технічному та ін. Діяльність добровільних народних дружин, товариських судів на підприємствах характеризує процес поступового переходу функцій держави до громадських організацій, до самоврядування.

Вдало охарактеризована шефська допомога робітничого класу СРСР колгоспному селянству, зокрема в розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства.

У монографії всебічно досліджуються міжнародні виробничі зв'язки радянського робітничого класу. Його представники діляться своїми успіхами, досвідом з трудящими країн народної демократії, встановлюють постійні зв'язки з колективами ряду зарубіжних підприємств. Соціалістичне змагання в цих країнах розпочалося ще в 1948 р., а в 1959 р. за прикладом радянських трудящих там розгорнувся рух за звання бригад соціалістичної праці.

Рецензована монографія ґрунтовно розкриває зростаючу роль робітничого класу в суспільно-політичному й економічному житті СРСР у сучасний період і, безперечно, є цінним внеском у наукову історичну літературу.

В. О. Романцов

² Классы, социальные слои и группы в СССР, М., 1968, стор. 48.

³ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 43.

В. В. КОСОЛАПОВ. ИНФОРМАЦИОННО-ЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.

Методологические проблемы аналитико-синтетической переработки научной информации,
К., 1968, 352 с.

Підвищення ефективності інформаційно-обслуговування вчених — проблема актуальна. У світі щороку видається близько 100 тис. журналів, понад 50 тис. книжок, 1500 реферативних журналів, близько 300 тис. авторських свідочств. До 2000 р. ці показники зростуть у 10 разів. Щоб одержати оригінальний науковий результат, досліднику необхідно мати вичерпну інформацію з аналогічних питань, а в умовах дедалі зростаючого обсягу друкованих матеріалів, неможливо ознайомитися з ними усіма. Тому не випадково в останнє десятиліття стали інтенсивно розвиватися системи інформації, призначеної для вчених, інженерів, керівних працівників промисловості, сільського господарства, продовжують удосконалюватися технічні засоби її переробки. Тимчасом, важлива не тільки суть технічна сторона цього процесу, а й філософська. З такої точки зору безперечний інтерес становить рецензована праця В. В. Косолапова. Ця монографія — перше значне дослідження, де наукова інформація виступає як логічна і методологічна проблема. Автор висвітлює широке коло актуальних питань, що стосуються її аналізу.

Як відомо, в останні роки набув значного поширення напрямок наукознавства, зв'язаний з обробкою масового статистичного матеріалу, що характеризує процес зростання публікацій з різних галузей знань, динаміку зміни наукових колективів та їх взаємодії тощо. На основі статистичного аналізу визначаються якісні й кількісні висновки про деякі тенденції розвитку та організації сучасної науки.

В рецензованій праці використовується інший підхід. Автор поставив собі за мету описати загальну структуру процесів відбору матеріалів, виходячи з самої логіки й історичного досвіду творчої дослідницької діяльності. Він обґрунтовує інформаційно-логічний підхід («логічна інформатика») до вивчення наукової творчості. Суть цього підходу в розумінні науки як сукупності певних логічних структур. Вони втілюють у собі історично нагромаджену (зв'язану) інформацію про шляхи дослідження світу, застосування якої до маси нових даних дає змогу вилучити з них нетривіальні знання.

Процес наукового дослідження з такої точки зору уявляється послідовним переходом від аналізу фактів до опису предметної галузі, від аналізу опису — до розкриття закономірностей її існування, а від цього етапу — до створення наукової теорії. Кожний ступінь — це одержання по-

вої суми повідомлень і водночас їх ущільнення.

Автор підкреслює, що ущільнення комплексу нових знань є механізмом, історично виробленим в процесі наукової творчості як засіб зменшення негативних наслідків «інформаційної кризи». Завдання науково-дослідних установ полягає, отже, не в збиранні будь-яких повідомлень, що так чи інакше пов'язані з розроблюваною тематикою, а в проведенні інформаційно-логічного аналізу їх і в поданні досліднику принципово нової для нього інформації в компактному, «згорнутому» вигляді. Тому цілком правомірно, ця функція оцінюється автором як одержання знань, що істотно впливають на досягнення поставленої мети. Очевидно, науково-інформаційне обслуговування можна вважати невід'ємною частиною дослідження в сучасній науці, а роботу працівників цих служб оцінювати як творчу співучасть у пізнанні нового в природі та суспільстві.

Розгляд В. Косолаповим проблем інформатики відрізняється оригінальністю. Автор не обмежується переказом відомих положень теорій інформації К. Шеннона, Дж. Неймана, А. Колмогорова, а пропонує свою інтерпретацію їх, приділяючи основну увагу логічним особливостям комплексу наукових повідомлень. Особливо цікавим у праці є аналіз стомально-процедурної схеми мислительних актів вченого, до змісту якої, на думку В. Косолапова, потрібно включати евристичні моменти. Запропонований ним підхід — новий перспективний напрям, що має свій предмет, коло об'єктів, які вивчаються, аналітичні способи і прийоми. Цілком вірогідно, що цей напрям може скластися в самостійну наукову дисципліну аналогічно, наприклад, теорії інформаційно-пошукових систем, теорії машинного перекладу тощо, які нині формуються.

У книзі визначаються різні підходи до вивчення наукової творчості: кібернетичний, логічний, соціологічний, інформаційний та інформаційно-логічний. Автор не без підстав вважає, що вона може вивчатися тільки як комплексна проблема, а тому останній з вищезазначених методів є найбільш оптимальним, бо він включає не тільки формальні прийоми логіки науки, а й змістові аспекти досліджень.

Праця В. В. Косолапова не могла, звичайно, дати відповідь на всі питання, пов'язані з логічними і методологічними проблемами аналізу наукових повідомлень. Не всі пропозиції автора можна прийняти як незаперечні. Проте рецензована монографія — фундаментальне, цікаво написане, корисне дослідження. З розвитком природознавства і суспільних наук аналіз наукової інформації став одним з найактуальніших методологічних питань. Тому розробка його заслуговує всілякої підтримки і схвалення.

*О. Н. Щербань,
академік АН УРСР*

Н. В. КОМАРЕНКО. ЖУРНАЛ «ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ». ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС,

вид-во «Наукова думка», К., 1970, 172 с.

Багато сучасних дослідників використує перший радянський історичний журнал України з символічною назвою — «Літопис революції», який побачив світ у листопаді 1922 р., у дні святкування 5-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, і протягом цілого десятиріччя систематично висвітлював з позицій марксизму-ленінізму найважливіші питання нової та новітньої історії України. Проте довго журнал залишався по-справжньому не вивченим у радянській історіографії. Лише останнім часом почали друкуватись окремі розвідки про цей періодичний орган Істпарту ЦК КП(б)У, а позаминулого року успішно була захищена кандидатська дисертація, яка вилилася у монографію, що рецензується.

Історіографічною тематикою займається чимало досвідчених науковців республіки. І дуже приємно, що поряд з відомими вченими до цієї роботи починають прилучатися початкуючі науковці, аспіранти.

Журнал «Літопис революції» мав досить широкий тематичний діапазон, внаслідок чого авторці довелося займатися питаннями революційного руху кінця XIX — початку XX ст., революції 1905—1907 рр., Жовтневої революції, громадянської війни, історії більшовицьких організацій України, публікації ленінських творів і спогадів про Ілліча. Робота Н. В. Комаренко ускладнювалася ще й тим, що архів редакції журналу втрачено під час Великої Вітчизняної війни. Їй довелося заповнювати цю прогалину вивченням суміжних, споріднених фондів державних і партійних архівів Києва, Харкова і Москви. Значний і цінний матеріал принесли бесіди з колишніми працівниками редакції і авторами журналу, зокрема з одним його відповідальним редактором М. А. Рубачем, а також М. С. Воліним, С. М. Ковбасюком, В. М. Лапіною, Г. П. Полянською та ін.

Використавши солідну джерелознавчу основу, ґрунтовно вивчивши повний комплект самого журналу (який, до речі, давно став бібліографічною рідкістю), авторка розглянула в історіографічному плані основні питання, порушені на сторінках «Літопису революції», проаналізувала етапи його роботи, пов'язані з певним розвитком наукових досліджень, показала вклад органу Істпарту в розвиток радянської історичної науки.

У книзі розкрито роль журналу як ініціатора постановки багатьох проблем з історії України, як своєрідного координаційного центру в республіці та вихователя наукових кадрів істориків-марксистів, відзначається активна участь у створенні і повсякденній діяльності журналу керівників партії й уряду Радянської України: В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, С. В. Ко-

сіора, Г. І. Петровського, М. О. Скрипка. У журналі співробітничали й інші значні партійні і державні діячі, відомі радянські воєначальники, активні учасники більшовицького підпілля, перші українські радянські історики. На сторінках журналу друкувалися також учені Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу. Читач легко знайде прізвища всіх їх в іменному покажчику, який дуже полегшує користування книгою. Журнал мав своїх передплатників і читачів по всьому Радянському Союзу, відігравав певну роль у розвитку співробітництва між істориками України та інших братніх республік СРСР.

У монографії вперше в радянській історіографії досліджується історія публікацій на сторінках журналу творів В. І. Леніна, спогадів про діяльність вождя і його зв'язки з більшовицькими організаціями України, справедливо наголошується на значенні вміщених у журналі статей М. М. Покровського, М. С. Воліна та інших учених, які досліджували історіографічну спадщину В. І. Леніна, а також рецензій і відгуків на вихід творів В. І. Леніна. Проте вважаю неправомірним включення Н. В. Комаренко до опублікованих журналом ленінських творів промови Г. І. Петровського в IV Державній думі «Про національне питання», проект якої написав В. І. Ленін (стор. 42—43). Адже не випадково в Повному зібранні творів В. І. Леніна названо лише проект промови Г. І. Петровського в додатку серед тих праць, які досі не розшукані (В. І. Ленін. ПСС, т. 23, стор. 542).

Значна увага приділяється в монографії висвітленню журналом руху народних мас у дожовтневий період, зокрема, формування робітничого класу України та історії його революційної боротьби в роки першої російської та Лютневої революцій. Для відповідних матеріалів характерним було тісне поєднання, нерозривний зв'язок показу історії робітничого руху з зародженням і діяльністю більшовицьких організацій на Україні. Однак ці матеріали включено до двох різних розділів (III і IV), що привело до повторень.

У книзі занадто багато місця відведено мемуарам, які належать до джерел, а не до історичної літератури. Можна б погодитися з автором, якби бралися лише спогади, написані з залученням архівних матеріалів, газет, партійних документів, що мають певний історіографічний аспект, як, наприклад, статті-спогади І. Ю. Кулика про Київську організацію, Е. І. Квірінга — про Катеринославську, В. О. Овсієнка (Антонова) — про громадянську війну на Україні, О. Г. Шліхтера — про продовольчу справу на Україні в 1919 р. Деякі мемуари безпідставно залічено до статей (М. М. Попова (стор. 58), В. А. Валявка і А. Я. Балтіна (стор. 59), а окремі статті — до мемуарів (С. Шрейбер і Я. Таніна (стор. 81) і т. д.

У монографії Н. В. Комаренко значне місце відведено історіографічному аналізу

матеріалів журналу про боротьбу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, тематиці, яка була провідною, основою в роботі істпартівського органу. Автор справедливо наголошує на значенні тих наукових статей, що друкувалися журналом наприкінці 20-х років і автори яких на основі марксистсько-ленінської методології робили сміливі спроби дати всебічне висвітлення подій Жовтневої революції на Україні, серед них виділяє статті М. А. Рубача, В. М. Манілова, С. Баранника, М. Соболева та ще деяких істориків, указує на позитивну роль друкування дискусій серед українських радянських істориків кінця 20-х — початку 30-х років. У монографії відзначається і поява перших переважно анотаційних оглядів літератури з історії Жовтня на Україні Г. О. Карпенка — до 10-річчя, Й. А. Гмирі та Є. Глушаченка — до 15-річчя революції.

Журнал «Літопис революції» вніс значний вклад і в дослідження історії громадянської війни на Україні, опублікувавши, за підрахунками автора, 20 наукових статей, 168 спогадів та заміток безпосередніх учасників подій, 25 рецензій на окремі праці про громадянську війну (стор. 134). Причому науковий доробок істориків Я. Д. Кіна, М. А. Рубача, С. Баранника, М. Є. Редіна, М. І. Свідзінського, Г. О. Карпенка, В. М. Качинського, М. С. Воліна, Д. С. Фріда та інших розглядається окремо, після аналізу спогадів. Такий спеціальний огляд наукових статей дуже вигідно виділяє цей розділ порівняно з попередніми.

Автор часом обходить історіографічні праці своїх попередників, які певною мірою уже давали аналіз публікаціям «Літопису революції» з окремих проблем (Ю. М. Гамрецький це робив, аналізуючи історичну літературу про Жовтневу революцію, І. Л. Шерман — про громадянську війну, автор цієї рецензії — про більшовицькі організації України і т. д.). Щоправда, у списку використаної літератури називаються відповідні історіографічні дослідження, але в ході аналізу окремих тематичних публікацій журналу вони зовсім не згадуються, з ними автор не полемізує, хоч в окремих випадках іде далі своїх попередників.

В. МАШОТАС. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ І ПУБЛІКАЦІЙ ЗА 1919—1967 рр.

вид-во «Каменяр», Львів, 1969, 439 с.

Вивчення історії КПЗУ є почесним завданням радянських істориків. Однак, воно пов'язане з певними труднощами у зв'язку з тим, що значна кількість документів і матеріалів КПЗУ видавалася не-

На жаль, Н. В. Комаренко майже не порушує питання про висвітлення на сторінках «Літопису революції» проблем соціалістичного будівництва, розвитку історичної науки в республіці 20-х — початку 30-х років. На стор. 143—144 дано лише одну фразу: «Орган Істпарту ЦК КП(б)У прагнув відобразити перші кроки соціалістичного будівництва на Україні і деякі актуальні проблеми сучасності, що мало велике значення для виховання українських істориків». Але в журналі публікувалося чимало матеріалу, який може стати предметом спеціальної розмови. Згадаємо хоча б постанову ЦК ВКП(б) про видання «Історії громадянської війни», тези ІМЛ при ЦК ВКП(б) «Тридцять років більшовицької партії» (1903—1933 рр.), редакційну статтю «П'ятнадцять років» (До 15-річчя Жовтневої революції), матеріали про роботу Істпарту, товариства «Історик-марксист» і Музею революції УРСР, статті та промови Й. В. Сталіна, П. П. Постишева, Н. К. Крупської, ювілейні статті до 50-річчя Г. І. Петровського і 60-річчя М. О. Скрипника, багато біографічних матеріалів про інших партійних і державних діячів доби соціалізму.

Та не часткові недоліки є визначальними для книги Н. В. Комаренко. Це — серйозне монографічне дослідження, помітне явище в українській радянській історіографії. Автор об'єктивно проаналізувала матеріали журналу, його досягнення, слабкі сторони і недоліки, показала вклад «Літопису революції» у розвиток української радянської історіографії, розкрила значення публікацій органу Істпарту для сучасної історичної науки.

В історіографічному нарисі Н. В. Комаренко не могла висвітлити всі сторони і напрямки діяльності журналу. Спеціального дослідження потребують ще такі проблеми, як його археографічна діяльність, роль у розвитку досліджень з історії партії, критики і бібліографії, мемуаристики, журналістики тощо.

Книга Н. В. Комаренко привертає увагу і до інших історіографічних тем, які потребують розробки, зокрема щодо журналів «Комуніст України», «Архіви України», «Український історичний журнал».

П. М. Шморгун

легально, знищувалася польською поліцією і нині є бібліографічною рідкістю. 1958 р. Львівська бібліотека АН УРСР видала «Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України», яка також уже стала бібліографічною рідкістю, (видано всього 500 прим.).

В новій праці зібрано численні відомості про літературу з історії КПЗУ, починаючи з 1919 р. і до 1967 р. Для підготовки цієї книги було використано понад 360 назв журналів і газет як вітчизняних,

так і закордонних, що виходили в Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Франції, Бельгії, США, Аргентині і Канаді.

Книга складається з 14 розділів, де знайшли бібліографічне відображення понад 4 тис. книг, брошур, статей, рецензій тощо. Відкривається вона розділом «В. І. Ленін і Західна Україна», в якому зібрані перші публікації праць Володимира Ілліча видавництвом КПСГ (КПЗУ) у 1920—1921 рр. в серії «Комуністична бібліотека», а також твори надруковані в комуністичній та прогресивній пресі Західної України. Тут же містяться відомості про матеріали, що відбивають поширення ленінських ідей серед західноукраїнських трудящих.

Другий розділ — «Велика Жовтнева соціалістична революція і Західна Україна» — охоплює період з 1921 р. по 1967 р. Він містить найбільш фундаментальні праці радянських істориків останнього десятиріччя, що показують вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху на західноукраїнських землях.

У наступних розділах систематизовано матеріали з економічного і політичного життя трудящих Західної України, діяльності перших галицьких комуністичних організацій, визвольного походу Червоної Армії в Галичину в 1920 р. Найбільшим за обсягом розділом бібліографії є шостий — «КПЗУ — організатор і керівник соціально-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною». Тут відокремлено такі цікаві питання: «Парламентська діяльність КПЗУ» і «Антифашистський конгрес у Львові в 1936 р.».

Цінно, що окремим розділом подано бібліографічні матеріали про видатних діячів КПЗУ.

У тринадцятому розділі — «Видання КПСГ, КПЗУ, МОДР у Західній Україні» — в хронологічному порядку розташовані окремі книжки і брошури — від перших видань КПЗУ у 1918 р. (в той час вона називалась Комуністичною партією Східної Галичини) і до 1937 р. Привертає увагу невеличка брошура П. Дятлова, видана під криптонімом «П. Д.» — «Володимир Ульянов (Н. Ленін)», випущена у

Відні 1920 р., як друга книжка «Комуністичної бібліотеки». Першою книжкою цієї бібліотеки була праця Володимира Ілліча «Держава і революція» випущена в українському перекладі П. Дятлова.

Серед видань КПЗУ є чимало матеріалів з'їздів КПП і КПЗУ, пленумів і поширених засідань ЦК КПЗУ. Частина з них, з метою конспірації, видавалася з іншими титульними сторінками. Так, під № 3784 подано бібліографічний опис матеріалів 2-го пленуму ЦК КПП, а на титульній сторінці стоїть назва: «Мащанюк. Три поради мисливцям. Збірка віршів». Аналогічні конспіративні видання зареєстровані під №№ 3778, 3788, 3789, 3785 і 3795. Шкода, що хоча б коротко, не подано основний зміст найголовніших періодичних видань КПЗУ.

У цьому ж розділі вміщено відозви ЦК КПЗУ, опубліковані як окремо, так і на сторінках періодичної преси. Це — хвилюючі революційні документи, спрямовані проти фашизму, проти капіталістичних порядків, за об'єднання всіх трудящих на основах пролетарського інтернаціоналізму, на допомогу Радянському Союзу проти імперіалізму.

Останній розділ — «КПЗУ в критиці і бібліографії» — охоплює літературу про видання КПЗУ та бібліографічні покажчики.

Довідковий апарат містить хронологічну таблицю з'їздів, конференцій КПЗУ і КСМЗУ та пленумів ЦК КПГ, ЦК КПСГ, ЦК КПЗУ, списки скорочень і використаних періодичних видань та наукових збірників, іменний та географічний покажчики.

Книга В. Машотаса має 4173 пронумеровані позиції, але фактично охоплює більшу кількість літератури, бо рецензії на окремі книги подано без номерів. Так, під № 4139 вміщено книгу Й. Т. Цюха «Комуністична преса Західної України» і під тим самим номером зареєстровано 12 рецензій на неї.

Книга набагато виграла б, якби до неї була написана ґрунтовна передмова. Тому цінна історична бібліографія залишилася без науково-історичної основи. Це серйозний недолік рецензованої праці.

О. П. Куц

*

*

Нове бібліографічне видання Львівської бібліотеки АН УРСР буде з задоволенням зустрінуто як дослідниками, так і усіма тими, хто цікавиться героїчною історією КПЗУ. У рецензованій праці зібрано великий бібліографічний матеріал, що допомагає всебічному висвітленню революційної діяльності КПЗУ, яка мужньо очолювала боротьбу західноукраїнських трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі.

Великий інтерес мають, зокрема, матеріали першого розділу про прижиттєві і рідкісні видання творів В. І. Леніна, видання Компартією Східної Галичини «Комуністичної бібліотеки» у Відні та ін.

Слід вказати і на деякі погрешності. Так, праці В. І. Леніна про Західну Україну представлені збірником «В. І. Ленін про Україну» (К., 1957, стор. 731). Проте в описі не позначені назви праць, які стосуються цього питання і відповідні сторінки. Варто було б включити до покаж-

чика одну з кращих краєзнавчих бібліографій, присвячених В. І. Леніну і Західній Україні, складену Ю. М. Грайдансом¹. Так, в бібліографії відсутні праці: Й. Б. Тищик «В. І. Ленін і боротьба трудящих Західної України за Радянську владу в 1918—1920 рр.» («Проблеми правознавства», 1967, вип. 7, стор. 26—36), Я. Н. Ясногородский «Распространение Коммунистической партии Западной Украины марксистско-ленинской экономической теории на первом этапе общего кризиса

капитализма (20—30 гг. XX ст.)» (К., 1967, стр. 22), І. К. Васюта «Становище робітничого класу Західної України в період тимчасової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)» (Наукові записки Івано-Франківського педагогічного інституту, 1957, історична серія, вип. 2, стор. 29—52), ряд статей із збірника «Питання розвитку економіки західних областей Української РСР» (Львів, 1959, стор. 193).

В цілому показник заслуговує високої оцінки. Це велика допомога вченим, які досліджують питання, пов'язані з історією Комуністичної партії Західної України, з минулим життям і революційною боротьбою на західноукраїнських землях.

С. В. Сороковська

Ж. А. АНАНЯН. АРМЯНСКАЯ КОЛОНИЯ ГРИГОРИОПОЛЬ,

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 1969, 276 с.

Рецензована монографія про вірменську колонію, заснування якої «є конкретним проявом вірмено-російських, вірмено-українських і вірмено-молдавських зв'язків» (стор. 7), не може не привернути до себе уваги істориків України.

Історія Григоріополя, який знаходиться на території Молдавії, є не тільки помітною сторінкою в літопису вірменської діаспори, а й важливим епізодом у заселенні та господарському освоєнні Південної України в кінці XVIII — на початку XIX ст. Перетворення Південної України з напівпустелі в один з найбільш розвинутих в економічному відношенні районів країни було наслідком трудового подвигу українського й російського селянства, а також інших етнічних елементів, у тому числі вірмен.

Але в літературі з історії колонізації Степової України не було досі праць, спеціально присвячених ролі вірмен у житті цього краю. Таким чином, монографія Ж. Ананяна є новою за темою і заповнює помітну прогалину в історіографії питання. Та особливе значення розглядуваної праці полягає в тому, що в ній йдеться не про землеробську колонізацію, а про своєрідне місто-колонію. Григоріополь на відміну від численних іноетнічних поселень (болгарських, німецьких, швейцарських, єврейських та ін.) був не селищем, а містом, як і Нова-Нахичевань (це вірменське місто до 1887 р. було в складі Катеринославської губернії).

При написанні книги автор використав значний і різноманітний джерелознавчий матеріал, який в основному вперше введений в науковий обіг. Автор дослідив ряд архівів і книгозбирань в Єревані, Кишиневі, Одесі, Херсоні, Москві, Ленінграді,

вивчив велику кількість друкованих джерел російською та вірменською мовами, у тому числі надзвичайно рідкісні видання кінця XVIII ст.

У першій главі досліджуються історичні передумови заснування Григоріополя, у наступних главах історія виникнення та будівництва його, а головне — соціальні відносини населення та правовий статус міста, яке користувалося правом самоврядування, мало особливий вірменський магістрат тощо. Остання, найбільша глава розповідає про господарське життя Григоріополя та його роль в економіці Новоросії.

Вперше в історичній літературі так докладно розповідається про переселення вірмен до Новоросії в 80—90-х роках XVIII ст., про класовий та професійний склад переселенців, їх походження, організацію самоврядування та ін.

Спираючись на архівні дані, автор зобразив досить повну картину економічного життя Григоріополя. З великою увагою він дослідив соціально-класову структуру населення, показав картину гострої боротьби, яка точилася між міською біднотою та купецькою верхівкою. Багатії не тільки безконтрольно господарювали в органах самоврядування, але навіть повністю захопили позику, яка була надана урядом мешканцям міста. Ці розділи книги (стор. 104—113) надзвичайно цікаві. Вони доповнюють яскраві сторінки про соціальну боротьбу в містах Новоросії.

Високо оцінюючи працю Ж. Ананяна, слід, проте, відзначити її деякі недоліки. Монографія набула б більшої наукової ваги, якби автор повніше пов'язав історію Григоріополя з історією вірменського населення інших міст-колоній Південної України. Про старовинну вірменську колонію в Аккермані (сучасний Білгород-Дністровський) він лише згадує, нічого не говорить про вірмен у складі населення так званої «Ханської України». За повідомленням французького консула в Криму

Пейсонеля м. Дубосари було великим торговельним центром, що експортував тютюн, шкіри. Тут вироблялися шовкові тканини¹. Немає сумніву, що в ньому були й

¹ Peysonell. Traité sur la commerce de la mer noire, Paris, 1787; С. Боровой. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. — «Французский ежегодник» за 1961 г., М., 1962, стор. 499.

* Записка, мабуть, належить відомому будівнику Одеського порту, військовому інженеру Деволану (голландцю за походженням).

² Центральний державний воєнно-історичний архів, ф. ВУА, спр. № 18364, ч. 1.

вірмени-ремісники та купці. Автор* англійської, досі повністю не опублікованої Записки французькою мовою, — «Про географічне та топографічне положення провінції Озу чи Едисанської, звичайно відомої як Очаковський степ»² (написана приблизно в 1792 р.) твердив, що в тому краї було 8 тис. вірмен, проте в самому Григоріополі, за даними Ж. Ананяна, вірмен було менше половини, відміченої в Записці (стор. 130 та ін.).

Незважаючи на деякі недоліки, монографія Ж. Ананяна являє собою сумлінне дослідження, яке вдало заповнює помітну прогалину в історіографії Степової України.

С. Я. Борова

Хроніка та інформація

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В Ужгородському держуніверситеті відбулись три наукові конференції, присвячені 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Перша конференція на тему «В. І. Ленін і проблеми будівництва комунізму» відбулася 17—18 лютого. На пленарному засіданні з доповідями «Комуністична партія — патхенник і організатор побудови соціалізму і комунізму», «Ленінські принципи критики реакційної буржуазної філософії», «В. І. Ленін про необхідність планового керівництва розвитком соціалістичної економіки» виступили доценти В. В. Хайнас, М. П. Редько, А. О. Гончаренко. «Дальший розвиток ленінської теорії соціалістичної революції в документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій» — така була тема доповіді професора Б. І. Співака.

На секції «В. І. Ленін та історична наука» були заслухані повідомлення: «Історія України в працях В. І. Леніна від лютого до жовтня 1917 р.» (доцент В. В. Пальок), «Деякі питання історії громадянської війни та інтервенції на Україні в працях В. І. Леніна» (старший викладач Н. І. Межберг), «В. І. Ленін про дружбу українського і російського народів» (доцент С. О. Міщенко), «В. І. Ленін і Закарпаття» (доцент В. І. Ілько), «Поширення ленінських ідей на Закарпатті в 30-х роках ХХ ст.» (старший викладач Г. В. Божук), «В. І. Ленін про розвиток соціалістичної культури» (доцент Н. П. Баженова), «В. І. Ленін про міжнародну солідарність трудящих» (доцент М. В. Арсентєв), «Перемога ленінського кооперативного плану в Соціалістичній Республіці Румунії» (в. о. проф. Г. В. Марченко), «Боротьба робітничого класу ПНР за виконання другої п'ятирічки» (викладач В. С. Поляк), «В. І. Ленін про закономірності розвитку докапіталістичних формацій» (доцент Е. А. Балагурі), «Вплив марксизму-ленінізму на розвиток сучасної французької історіографії» (ст. викладач Л. В. Таран), «Ленінські принципи зовнішньої політики соціалістичних країн» (доцент І. Г. Повхан).

6—7 квітня 1970 р. відбулася ХХІV наукова конференція професорсько-викладацького складу.

На секції історичних наук були виголошені доповіді та повідомлення: «Сировинні і трудові ресурси західних областей УРСР для розвитку промисловості в роки семирічки (1959—1965 рр.)» (доцент С. О. Міщенко), «До питання розміщення соціалістичної промисловості в західних областях УРСР» (доцент М. В. Арсентєв), «Орендно-поземельні відносини в сільському господарстві Закарпаття в 20-х роках ХХ ст.» (ст. викладач Г. В. Божук), «Деякі питання з історії Закарпаття другої половини ХІХ—початку ХХ ст. в працях дослідників УНР» (доцент В. В. Пальок), «Українські митниці та їх роль у зовнішній торгівлі в другій половині ХVІІІ ст.» (професор І. Г. Шульга), «Участь західноукраїнських земель у транзитній торгівлі України і Росії з країнами Західної Європи в першій половині ХІХ ст.» (аспірант В. Є. Задорожний), «Співробітництво Угорської Народної Республіки з країнами Африки, що розвиваються» (доцент І. Г. Повхан), «Поширення ленінських праць в Угорщині в 20—30-х роках ХХ ст.» (професор І. М. Гранчак), «В. І. Ленін і уроки аграрної дискусії 1894—1895 рр. у німецькій соціал-демократії» (доцент Г. В. Павленко), «Завершення суцільного кооперування селянських господарств СР Румунії» (професор Г. В. Марченко), «Кількісні й якісні зміни робітничого класу ПНР в роки другої п'ятирічки» (викладач В. С. Поляк), «Страйковий рух сільськогосподарського пролетаріату Угорщини 1900—1904 рр.» (аспірант І. О. Мандрик), «Проблеми історії стародавнього Єгипту в працях А. Ю. Кримського» (ст. викладач К. І. Гурницький), «Форми поселення в пастушого населення Рахівського і Тячівського районів Закарпатської області» (доцент М. П. Тиводар), «Результати розкопок поселення пізньобронзової доби в селі Дяково Виноградівського району Закарпатської області» (доцент Е. А. Балагурі).

14—15 квітня відбулася науково-теоретична конференція, організована університетом та Ужгородським філіалом Інституту історії АН УРСР. В роботі її взяли участь вчені соціалістичних країн, які виступили з цікавими доповідями: «Критика помилок в ідеологічній пропаганді в ЧСРР в 1968 р. в світлі праць В. І. Леніна» (інженер Ян

Ондік, Кошицький університет, ЧССР), «В. І. Ленін про мораль» (ст. викладач Сегедського педінституту УНР Г. Каллош), «Деякі питання поняття нації у світлі лєнінських ідей» (доцент Ніредьгазького педінституту УНР І. Полап), «Український народний рух у Галичині в період революції 1848—1849 рр.», «В. І. Ленін у творах чехословацьких митців», «Лєнінські принципи виховання підрастаючого покоління», «Лєнін і діалектика» (доценти Кошицького університету М. М. Даниляк, Ш. Гапак, А. Чума, Т. Галечка), «Лєнінська тема в сєгєдський революційній публіцистиці 1917—1919 рр.» (доцент Сєгєдського педінституту І. Фєньєвеші), «Образ В. І. Лєніна в угорській літературі» та «Літературно-художня Лєнініана в радянській літературі останніх років» (старші викладачі Ніредьгазького педінституту УНР Б. Катона та Б. Тіборне).

На пленарному засіданні з доповідями «Лєнінський етап в розвитку наукового комунізму», «В. І. Ленін — творець науки про управління народним господарством», «В. І. Лєнін і питання марксистської етики» виступили доценти Г. І. Ілющенко, А. О. Гончаренко, ст. викладач А. О. Кисельов. Крім того, на пленарному засіданні виступили гості з СФР Югославії. З вітальною промовою до присутніх звернувся професор права Новосадського університету В. Капор. Він же виголосив доповідь «Значення праці В. І. Лєніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм у розвитку марксистської гносеології». Про сучасні аспекти лєнінської концепції, про положення і роль інтелігенції в суспільній перебудові доповів науковець того ж вузу М. Стрибер.

В. П. Капішовський та І. Г. Лопата з Кошицького університету виступили з повідомленнями на тему «Спадщина капіталізму в галузі життєвого та культурного рівня в Східній Словаччині» та «В. І. Лєнін і економічні суперечності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму».

На секції історичних наук виступили доценти В. В. Пальок, М. В. Арсєнєв та І. Г. Повхан по проблемах «В. І. Лєнін і розвиток історичної науки», «В. І. Лєнін про дружбу й інтернаціональну єдність трудящих», «Втілення лєнінських ідей пролетарського інтернаціоналізму в зовнішній політиці країн соціалістичної співдружності». Професори Я. І. Штернберг і І. М. Гранчак свої доповіді присвятили темам: «В. І. Лєнін про проблеми нової історії Угорщини», «Торжество лєнінських ідей в Угорській Народній Рєспубліці». Доповіді викладачів-істориків свідчать про плідну наукову роботу авторів, про їх добру обізнаність

з історіографією. Як показала конференція, викладачі істфаку надають великого значення вивченню теоретичної спадщини В. І. Лєніна.

На заключному пленарному засіданні були висловлені побажання установити тісні наукові зв'язки та розширити співробітництво науковців Ужгородського держуніверситету з науковцями соціалістичних країн.

*

З 27 по 28 квітня 1970 р. в університеті проходила науково-теоретична конференція, присвячена 25-річчю перемоги над фашистською Німеччиною.

Конференцію відкрив вступним словом декан історичного факультету доцент С. О. Міщенко, який відзначив всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

З доповідями «Комуністична партія Радянського Союзу — натхненник і організатор боротьби трудящих СРСР проти німецько-фашистських загарбників», «Комуністична партія України в роки Великої Вітчизняної війни», «Економічна перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні» виступили доценти М. В. Арсєнєв, С. О. Міщенко і А. О. Гончаренко. Про історичне значення Сталінградської битви розповів полковник І. А. Утєшев.

28 квітня на секції суспільних наук були заслухані такі доповіді: «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», «Заходи Комуністичної партії по залученню жінок західних областей УРСР в комуністичне підпілля і масову антифашистську боротьбу в 1941—1944 рр.», «Деякі питання партійно-політичної роботи в військах 4-го Українського фронту під час проведення Карпато-Ужгородської наступальної операції», «Німецька Демократична Рєспубліка — робітничо-селянська держава на німецькій землі» ст. викладачів Г. В. Божук, П. П. Колінько, К. О. Куценка та доц. Г. В. Павленка. Доцент В. І. Олаг та викладач С. М. Пайкін виступили з повідомленням «Фальсифікація історії другої світової війни в західноєвропейській буржуазній історіографії».

З заключним словом на секції виступив професор І. Г. Шульга. З метою глибокого вивчення історії Великої Вітчизняної війни та виховання студентської молоді в дусі патріотизму секція історичних наук пропонує вести на історичному факультеті спецкурс про історію Великої Вітчизняної війни та підготувати монографію «Викладачі та працівники Ужгородського університету в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками».

Г. В. Божук

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ВІД ФАШИЗМУ

5 травня 1970 р. в Інституті історії АН УРСР відбулась ювілейна наукова сесія, присвячена 25-й річниці визволення Чехословаччини від фашизму, організована Інститутом історії АН УРСР, Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українським відділенням Товариства радянсько-чехословацької дружби. У роботі наукової сесії взяли участь науковці міста, представники партійних та громадських організацій, працівники Генерального Консульства ЧССР у Києві.

Сесію відкрив вступним словом академік АН УРСР А. Д. Скаба, який відзначив важливе значення спільної боротьби народів Радянського Союзу й Чехословаччини у розгромі німецько-фашистських загарбників. Він зупинився також на успіхах народів Чехословаччини у будівництві соціалізму.

З промовою виступив присутній на сесії Генеральний консул ЧССР у Києві Ян Малкович, який підкреслив вирішальну роль Радянського Союзу і його Зброй-

них Сил у розгромі німецького фашизму і визволенні народів Європи, зокрема народів Чехословаччини.

На сесії були заслухані доповіді — «Чверть віку народної демократії та будівництва соціалізму у Чехословаччині» доктора історичних наук професора І. М. Мельникової та доктора історичних наук І. А. Петерса — «Зовнішньополітична та воєнна допомога СРСР у національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини».

Спогадами про розгром фашистських загарбників на заключному етапі Великої Вітчизняної війни і здійснення Празької операції поділився учасник визволення Чехословаччини генерал-лейтенант запасу І. І. Петров.

У заключному слові академік А. Д. Скаба відзначив високий науково-теоретичний рівень сесії, яка сприятиме зміцненню дружніх зв'язків і співробітництва між трудящими Радянської України і Соціалістичної Чехословаччини.

В. У. Павелко

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА, ПРИСВЯЧЕНА ОБГОВОРЕННЮ ПЛАНУ-ПРОСПЕКТУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Згідно з рішенням ЦК КП України та постановою Президії АН УРСР Інститут історії АН УРСР за середини 1969 р. розпочав підготовку до написання «Історії Української РСР» у десяти томах. Науковими співробітниками Інституту було створено план-проспект цього видання, розморожено його і розіслано науковим установам, вузам та окремим вченим, від яких одержано зауваження і рецензії.

5 червня 1970 р. в Інституті історії АН УРСР відбулась республіканська нарада, на якій був обговорений план-проспект. На нараді були присутні члени головної редакційної колегії та редколегії томів, авторський колектив видання, науковці з Харкова, Львова, Донецька, Одеси та інших міст УРСР.

Нараду відкрив головний редактор багатотомної «Історії Української РСР», директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба, який дав загальну характеристику видання, підкреслив, що створення багатотомної «Історії Української РСР» стало можливим завдяки повсякденному піклуванню партії та уряду про радянську історичну науку, обґрунтував необхідність видання, відзначивши зростання інтересу в усьому світі до досягнень українського народу в економічному і культурному будівництві. Майбутнє видання сприятиме вихованню трудящих у дусі марксизму-ленізму і пролетарсько-

го інтернаціоналізму, допомагатиме в боротьбі проти буржуазних фальсифікацій минулого і сучасного українського народу, проти націоналістичної пропаганди.

Перед істориками республіки, сказав далі А. Д. Скаба, стоїть завдання на широкому полотні достовірних фактів відобразити історичний шлях українського народу, показати величезні перетворення на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції, вирішальну роль В. І. Леніна і створеної ним Комуністичної партії в соціалістичному і комуністичному будівництві, значення народних мас в історії.

А. Д. Скаба зазначив, що «Історія Української РСР» писатиметься на основі всього кращого, зробленого істориками минулого, особливо радянськими, великого кола опублікованих та архівних джерел. Доповідач розповів про періодизацію, структуру і оформлення багатотомної «Історії Української РСР». На закінчення А. Д. Скаба запевнив, що висококваліфікований колектив авторів багатотомної «Історії Української РСР» виконає завдання Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Керівники авторських колективів визначили основні напрями і проблеми окремих томів або груп томів. Член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков сказав, що автори першого тому мають узагальнити

доробок археологів та істориків у галузі стародавнього періоду історії України. Остання відкриття українських археологів дозволяють по-новому показати суспільство давніх жителів території України.

Зав. відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР В. А. Дядиченко охарактеризував структуру, хронологічні рамки і проблематику другого і третього томів, що охоплюють період XIV—XVIII ст., наголосивши на важливості розробки питань розвитку продуктивних сил, закріпачення селянства, зародження елементів української державності, суспільно-політичних рухів, історії наукової думки, селянських воєн, соціальної природи козацтва, адміністративного устрою українських земель під владою Польщі.

Характеристику четвертого і п'ятого томів, присвячених першій половині XIX ст.—початку XX ст. дав зав. відділом історії капіталізму Інституту історії АН УРСР Ф. Є. Лось, особливо виділивши такі проблеми: розвиток економіки, класова структура міст, виникнення монополістичного капіталізму на Україні, особливості промислового перевороту, багатокладність української економіки, історія буржуазних партій, революційно-визвольний рух.

Про структуру, джерельну базу і проблематику шостого тому, присвяченого історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, розповів зав. відділом Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко. Він підкреслив потребу уважно вивчити соціально-економічне становище України в переддень Жовтня, особливості робітничого, зокрема, професійного руху, боротьбу партії проти буржуазного націоналізму за робітничий клас, конкретні форми союзу робітничого класу й селянства.

Зав. відділом історії комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР Б. П. Ковалевський відзначив, що магістральним напрямом 7—10 томів з історії радянського суспільства є розкриття героїчної історії робітничого класу, селянства, народної інтелігенції УРСР. Наскрізними проблемами мають стати дружба народів, союз робітничого класу й селянства, хід культурної революції і розвитку української радянської культури взагалі, суспільно-політичне життя трудящих, зростання добробуту українського народу.

Член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій спинився на висвітленні у плані-проспекті питань держави і права, відзначив неточні формулювання в проспекті щодо елементів державності в XVII ст. та підкреслив, що лише Велика Жовтнева соціалістична революція дала можливість українському народові створити демократичну суверенну державу.

Зав. кафедрою історії УРСР Харківського університету І. К. Рибалка зосередив увагу на структурі й періоди-

зації багатотомної «Історії Української РСР». Він запропонував укрупнити періоди, наприклад, замість другої половини XIV—XV ст. викладати історію України у проміжку часу XIV—середина XVI ст. і далі — кінчаючи визвольною війною. І. К. Рибалка відзначив, що в частині розділів першого тому історію підмінює речознавство. Він наголосив на необхідності вивчати місце України в системі Російської держави.

Відзначивши високий науковий рівень плану-проспекту в цілому, зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України В. М. Самофалов висловив побажання чіткіше викласти думки К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна про Україну, виразніше провести лінію викриття буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України, більш систематично викладати відомості про найважливіші історичні події, зокрема партійні з'їзди, з'їзди Рад і т. д.

З пропозицією зосередити більшу увагу на питаннях політичної історії УРСР виступив заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові М. К. Івасюта, який відзначав відсутність у плані-проспекті згадок про окремі давньоруські князівства на території УРСР, деяку непослідовність у викладі революції 1848 р. на Західній Україні, недостатнє, на його думку, висвітлення соціалістичних перетворень в західних областях.

Зав. відділом Інституту історії партії ЦК КП України Л. О. Нагорна відзначила широту висвітлення в плані-проспекті історико-партійних питань, вказавши, поряд з цим, на дискусійність окремих положень, зокрема, трактування національно-визвольного руху на Україні.

Заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР К. Г. Гуслистий заклав авторський колектив не забувати, що одним з головних питань в історії України є питання класової боротьби, спрямувати майбутнє видання проти теорії «безкласовості» українського народу.

В обговоренні плану-проспекту взяли участь також доцент Донецького університету В. Д. Лях, професор Львівського університету М. М. Кравець, доцент Одеського університету П. І. Воробей, доктор мистецтвознавства В. Д. Довженко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР) та доктор історичних наук В. Й. Довженко (Інститут археології АН УРСР).

Учасники обговорення були однастайними в тому, що в цілому план-проспект багатотомної «Історії Української РСР» стоїть на рівні вимог сучасної історичної науки, що майбутнє видання стане помітним явищем в радянській науці.

В заключному слові академік АН УРСР А. Д. Скаба підбив підсумки обговоренню, визнав його плідним і корисним для голов-

ної редколегії та авторського колективу, дав роз'яснення з приводу деяких спірних питань і висловив думку про доцільність влаштування дискусій з ряду мало роз-

роблених проблем, зокрема на сторінках «Українського історичного журналу».

Ф. К.

ПРО РОБОТУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Харківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури була створена у грудні 1966 р. Зростаючи з року в рік Товариство стало однією з найчисленніших добровільних організацій області. На 1 січня 1970 р. в ньому налічувалось 2407 первинних організацій, які охоплюють 295 646 індивідуальних членів. До складу Товариства входить також 1816 колективних членів — підприємства, колгоспи, радгоспи, різні установи.

З самого початку заснування в Товаристві були створені секції: історико-революційна, воєнно-історична, архітектурна, археологічна, мистецтва, фольклору та етнографії, історії науки і техніки, юних дослідників. Діяльність їх розпочалась з обліку пам'яток історії та культури, встановлення над ними дійового шефства, проведення ремонту, реставрації й заміни тимчасових пам'яток. На Харківщині було взято на облік понад 1,7 тис. пам'яток історії та культури. З них 947, які увічнюють героїчні подвиги радянських воїнів та партизанів в роки Великої Вітчизняної війни. Обласна організація Товариства також займалась виготовленням, побудовою та встановленням нових пам'яток і меморіальних дощок. За 1967—1969 рр. по області було відкрито близько 400 таких пам'яток. Над кожним з них встановлювалось шефство колективів шкіл, колгоспів, радгоспів, підприємств тощо.

Обласна організація витрачає значні кошти для охорони та збереження культурно-історичної спадщини. Тільки за 1969 р. з загальної суми прибутків Товариства в 311 254 крб., одержаної головним чином від внесків, на наукове дослідження, ремонт, реставрацію та спорудження пам'яток, створення народних музеїв, проведення конкурсів, для пропагандистських цілей було витрачено 227 621 крб.

Лекційну пропаганду обласна організація товариства розпочала в перший рік свого існування. В 1967 р. було прочитано і проведено понад 670 лекцій і бесід, в 1968 р. — 792. Серйозні зрушення в цій справі відбулись після того, як при Республіканському та обласних правліннях Українського товариства охорони пам'яток історії та культури були створені науково-методичні ради і бюро пропаганди. Уже в

1969 р. лектори Харківської організації Товариства прочитали 3395 лекцій.

При будинках культури, на великих підприємствах міста, зокрема на ХТЗ і підшипниковому заводі створювались лекторії. 9 лекторіїв діяли в районах області.

Широку популяризаторську роботу проводить преса. Тільки про пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни на Харківщині, було вміщено 750 статей і кореспонденцій в обласній та районних газетах.

З початку року розпочав роботу народний університет «Пам'ятники історії та культури України», програма якого розрахована на 3 роки. Учебний план включає читання лекцій, проведення екскурсій і семінарів та практичних занять по підготовці лекторів і екскурсоводів. З цього року екскурсії організовуються і проводяться за розробленими маршрутами.

За участю обласної організації Товариства відбулись тематичні вечори: «Український кобзар І. І. Кучугура-Кучеренко» (в Харкові і в с. Мурафії, Краснокутського району), «70 років з дня народження талановитої співачки О. А. Петрусенко» (м. Балаклія), «Вони загинули за наше щастя» (м. Барвенково), «Їх імена славить Харківщина» (Орджонікідзевський район Харкова).

Пропаганду історико-культурної спадщини проводитимуть щомісячний тележурнал «Віки і люди» і радіожурнал, що створюється зараз.

Велику роль в активізації діяльності Товариства відіграла підготовка до проведення таких визначних ювілеїв, як 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, півстоліття встановлення Радянської влади на Україні і, особливо, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Громадський огляд пам'яток історії та культури, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, на Харківщині проходив під девізом масового залучення до охорони пам'яток широких верств населення, використання історико-культурної спадщини у вихованні трудящих, зокрема молоді.

Ленінському ювілею була присвячена науково-теоретична конференція на тему: «Ленін про роль і значення пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні трудящих».

За роки існування Товариства певна робота проведена по наглядній пропаганді пам'яток. Видано два плакати, дві листівки, путівник «По сковородинських місцях Харківщини», буклет (спільно з Харківським державним музеєм образотворчого мистецтва) про видатного зодчого і художника О. М. Бекетова, комплект листівок, присвячених 25-ій річниці перемоги над фашистською Німеччиною.

Перед обласною організацією Товариства стоять ряд важливих завдань. І найперше — глибоке вивчення пам'яток історії і культури, створення про них наукових розробок. Доцільно б організувати краєзнавчу та архівно-бібліографічну секції, які стали б центрами координації зусиль всіх краєзнавців області.

Інтереси поліпшення роботи Товариства вимагають ширшого залучення до активної діяльності в ньому вчених, діячів мистецтва, літератури. Треба звернути увагу на розробку лекцій про пам'ятки мистецтва, етнографії, фольклору та письменства, що до цього часу є занедбаною ланкою в роботі Товариства.

Широке охоплення членством трудящих області, поліпшення роботи на місцях, розгортання найрізноманітніших форм пропаганди пам'яток сприятимуть перетворенню масової добровільної організації в один з важливих центрів ідеологічного виховання трудящих, який відіграє важливу роль у будівництві комуністичної культури.

М. І. Ксьонзенко

КОНКУРС ОХОРОНЦІВ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Останнім часом в газетах та журналах постійно публікуються матеріали з питань охорони, пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури нашого народу.

Минулий рік урізноманітнив подачу матеріалів, пов'язаних з пропагандою та захистом історичних і мистецьких цінностей. В газетах ця тематика знайшла своє відображення у таких оригінальних щодо ідейної спрямованості рубриках: «Пам'ятки минулого — скарби народні» («Радянська Волинь»), «Народом творене» («Літературна Україна»), «Золоті ворота» («Робітнича газета»), «Народні святині» («Наддніпрянська правда»), «Віхи край дороги» («Запорізька правда»), «Вікно в історію» («Радянське Поділля»). Рубрика «Бережімо пам'ятники старовини» є в більшості газет, що виходять у нашій республіці. При газетах «Радянська Волинь», «Молодь Черкащини», «Комсомольське плем'я» (Вінниця), «Молода гвардія» (Київ) створені позаштатні відділення громадських кореспондентів. Авторський актив готує матеріали даної тематики на цілі сторінки або добірки. Так побачили світ і здобули визнання газетні сторінки «Подільські самоцвіти» («Комсомольське плем'я»), «3 архіву рідної землі» («Молодь Черкащини»), «Тулъчино, земле моя» («Зоря комунізму», Вінницька область).

Пожвавленню та активізації пропаганди ленінських ідей охорони й збереження історико-культурної спадщини радянського народу сприяв Республіканський конкурс на краще висвітлення в газетах, журналах, по радіо і телебаченню питань охорони, пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури Української РСР, оголошений Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури і Спілкою журналістів України. Цей конкурс розрахований на три роки. Проте переможці визначаються за підсумками щорічно. На

розгляд журі конкурсу 1969 р. було подано 46 газет, часописів, радіо та тележурналів. В представлених матеріалах чітко окреслюються такі напрямки: ленінська тематика та літературний пошук маловідомих чи зовсім невідомих сторінок з історії українського радянського народу.

Належне треба віддати матеріалам дослідницького характеру. Чимало видрукованих сторінок свідують до золотого фонду наукових досліджень про земляків-українців, соратників великого вождя. Яскравим прикладом може служити дослідження журналіста Г. Дробчака «Славний родовід Запорозжів» (газета «Комсомольське плем'я» від 27 березня 1969 р.).

Шанобливе, уважне ставлення до безцінних скарбів свого народу стало лейтмотивом виступів у пресі, дало напрямок журналістським пошукам.

Привертаять увагу матеріали, що порушують ряд принципово важливих питань охорони і раціонального використання громадських і культових споруд.

Зміст друкованих матеріалів розкриває, як пам'ятки минулих епох перестають залишатись декораціями на мальовничому фоні української землі, вони вписуються в обриси сьогодення, ніби підкреслюючи спадкоємність патріотичних традицій.

Публікація статей «Храм української книжки» М. Різника та «Через 325 років — додому, на Україну» О. Шевченка (газета «Літературна Україна» № 79 і 85), де йдеться про необхідність організації музею української книжки на території заповідника «Києво-Печерська лавра», або про знахідку за кордоном зусиллями академіка І. К. Білодіда першої української грамоти 1643 р., складеної І. Ужевичем у Парижі, безумовно, не може не викликати інтересу у читачів.

Особливу увагу приділено пам'ятникам Великої Вітчизняної війни. Дослідницькі

матеріали на тему «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» широко публікують наші газети і журнали.

Наскільки глибоко і систематично висвітлена тематика на шпальтах газет, періодичних видань, по радіо і в телепередачах, жюри конкурсу визначило переможців.

Першу премію присудили редакціям «Робітничої газети», «Літературної України», «Радянської Волині», «Комсомольського племені» та республіканському радіо-журналу «Пам'ятники України».

«Радянська Волинь» вдруге на Республіканському конкурсі Товариства нагороджується першою премією. І це не випадково. Глибоко усвідомлюючи величезне значення систематичної пропаганди ленінських ідей збереження безцінних скарбів українського народу і використання їх у вихованні підрастаючого покоління, при редакції згуртовано колектив кваліфікованих мозаштатних авторів (доцент С. М. Оксенюк, кандидат історичних наук П. К. Сміян, член Спілки письменників України О. Т. Богачук та інші).

Під постійною рубрикою «Пам'ятники минулого — скарби народні» газета видрукувала більше 50 матеріалів, а це значить: щотижня читачі мали можливість знайомитися з пам'ятками історії та культури, з проблемами їх збереження та використання. Варті уваги нарис П. Шафети «Берестечко», В. П'ясецького «Стояли за містом фортеці» і «Гомін Волинських вєж», М. Радулєвича «Фортеця над Іквою».

І листопада газета виступила з фейлетоном «Кабан у башті Свидригайла». І характерно, що за критичними виступами йдуть повідомлення про вжиті заходи.

Другу премію присуджено редакціям газет: «Культура і життя», «Кіровоградська правда», «Черкаська правда», «Молода гвардія» (Київ), журналу «Наука і суспільство»; радіо-журналу «Золоті ворота» (Київське обласне радіомовлення) та Вінницькому обласному радіо.

Третьою премією нагороджені редакції РАТАУ, «Останні вісті» Українського радіо; «Український історичний журнал», «Радуга», редакційний колектив Українського товариства дружби і культурного зв'язку з закордоном; обласні газети «Вінницька правда», «Наддніпрянська правда», «Прикарпатська правда», «Південна правда», «Молодь Черкащини»; редакції радіо-журналу «Віки і люди» (Ужгород) і теле-

журналів «Клуб краєзнавців» (Кіровоград) і «Це пам'ять твоя, людино» (Одеса).

Призові місця зайняли і одержали третю премію редакції районних газет: «Зоря комунізму» Тульчинського району Вінницької області та «Фрунзевець» Красноперекопського району Кримської області. Краєзнавча сторінка, яку готує «Зоря комунізму», розказує читачам про пам'ятки історії та культури свого району і області, рубрика «Чуття єдиної родини» — інформує про справу збереження народних скарбів в братніх республіках.

Третьою премією удостоєні також районні газети «Авангард» (Кам'янка-Бузька, Львівська область), «Червона зірка» (Хотин, Чернівецька область), «Зоря» (Веселинове, Миколаївська область), «Прапор Леніна» (Ковель, Волинська область).

Заохочувальними преміями нагороджені редакції газет: «Радянське Поділля», «Ленінська правда» (Суми), «Вечірній Київ», «Вісті з України» (видання Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном).

За участь у конкурсі решта дев'ять редакцій обласних і районних газет нагороджені грамотами.

Успіхи переможців — пропагандистів пам'яток рідної історії не можуть не радувати. Та, на жаль, в деяких областях цьому питанню приділяють недостатню увагу. Так, не подали матеріалів на конкурс редакції газет Дніпропетровської, Харківської, Ворошиловградської, Донецької, Ровенської областей. Не взяли участі в конкурсі й такі провідні журнали, як «Вітчизна», «Людина і світ», «Радянська жінка». В той же час «Радянська жінка», наприклад, із номера в номер публікує матеріали, присвячені цій важливій темі.

Підсумки Республіканського конкурсу будуть підводитись ще в січні 1971 р.

Редакційним колективам слід звернути увагу на основний недолік, який мав місце, щоб не повторити його в майбутньому.

В матеріалах поставленої тематики відсутня людина, саме людина-охоронець, завдяки якій пам'ятки історії та культури зберігаються із покоління в покоління.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури нараховує 4,5 млн. чол., живе багатогранним життям. На жаль, в пресі його діяльність висвітлюється в більшості випадків лише через пленуми, конференції, семінари. Про це теж слід подумати.

О. Я. Степура

ДОГОВІР ПРО ПРИКОРДОННИЙ ОБМІН

Понад 15 років тривають прикордонні дружні зв'язки між Волинською областю і Люблінським воєводством ПНР. З 1957 р. взаємний обмін делегаціями, групами спеціалістів і туристів став проводитися за спільно розробленими планами.

13 квітня в м. Хелмі (Люблінське воєводство) представниками Волинського обкому КП України і Люблінського воєводського комітету ПОРП було підписано Договір про прикордонний обмін на 1970 р., за яким передбачається проведення спіль-

них заходів, присвячених видатним подіям у житті обох народів. Відповідно з Договором проводитимуться обмін делегаціями представників місцевих Рад, партійних працівників, журналістів, спеціалістів народного господарства, а також лекторів для читання лекцій на історичну тематику.

Сотні волинян протягом року відбудуть «автобусами дружби» по туристських маршрутах до сусідньої Люблінщини. Як передбачено планом, далше розширюватимуться молодіжні контакти. Так, з нагоди 100-річчя від дня народження В. І. Ле-

ніна у м. Хелмі відбувся молодіжний симпозіум, в якому взяли участь комсомольські активісти Волині. В свою чергу представники польських молодіжних організацій прибудуть до Луцька для участі у святкуванні Дня радянської молоді. В день народження піонерської організації ім. В. І. Леніна польські харцери зустрілися з юними ленинцями області. 1970 р. стане роком дальшого зміцнення добросусідських відносин між трудящими Волині і Люблінщини.

В. П. Колесник

ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ

В дні, коли наша Вітчизна відзначала 50-річчя Першої Кінної армії, на станції Кременіна (м. Кременінна) відбувся багатолюдний мітинг. У цей день була відкрита меморіальна дошка на честь легендарного героя громадянської війни О. Я. Пархоменка. На чавунній плиті — напис: «Тут, в кінці 1919 р. був особоуповноважений 5-ї армії О. Я. Пархоменко, який брав участь у створенні місцевого ревкому...»

Таку ж дошку встановили і на станції Кабанне Кременіського району.

Ці починання районного відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури — частина широкої програми заходів по увічненню подвигів воїнів у роки Великої Вітчизняної війни.

В 1943 р. у кременіських лісах діяло одне з найбільших партизанських з'єднань на Україні — «Грізний» під командуванням Я. І. Сиворопова. В пам'ять про подвиги народних месників на одному з місць їх боїв з карателями споруджено партизанську землянку-пам'ятник, біля якої на чавунній дошці — карта-схема дій цього з'єднання.

Пам'ятні знаки встановлені й там, де були партизанські табори — в Калиновому куті, Прилиській поляні, а також у селах Макіївці, де в 1942 р. розміщува-

лася штаб-квартира командуючого 6-ю армією Р. Я. Малиновського та Нововодяному — місці розташування штабу командуючого корпусом А. А. Гречка (1943 р.). Тут же створено музей бойової слави. Міністр оборони СРСР, Герой Радянського Союзу А. А. Гречко надіслав для музею декілька експонатів. На фасаді колгоспного Палацу культури відкрито меморіальну дошку з нагоди перебування полководця у селі.

На Кременіщині героїчно загинув славний син радянського народу К. Колинханов, який не пропустив ворожі літаки на передові позиції наших військ. Про безсмертний подвиг льотчика нагадуватиме майбутнім поколінням плита з написом на стіні Олександрівської восьмирічної школи.

На всіх братських могилах установлюватимуться меморіальні дошки з прізвищами похованих. Найактивнішу участь у цьому беруть комуністи: пенсіонер І. С. Ендебера, директор районного історико-краєзнавчого музею на громадських засадах Г. М. Лавка, заступник голови райвиконкому С. Ф. Сокирянський, учитель географії П. М. Калмиков та багато інших.

Громадськість міста здійснює ці заходи під девізом: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

П. С. Фоменко

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО»

Вийшов з друку перший номер міжвідомчого республіканського збірника «Українське слов'янознавство». Дослідження слов'янської проблематики на Україні мають свою досить давню історію. Особливо широкого розмаху вони набули за роки радянської влади, чому, безперечно, сприяло те, що після другої світової війни на шлях соціалістичного будівництва став цілий ряд держав світу і серед них всі європейські слов'янські країни. Нині в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Чернівцях, Ужгороді, Дніпропетровську, Донецьку, Кам'янці-Подільському, Ровно та інших вузівських центрах республіки проблематику з цієї галузі історичної науки розробляє чималий загін вчених. На книжковому ринку з'явилася значна кількість праць, присвячених різним питанням радянської славистики. В зв'язку з цим назріла конча потреба в

організації окремого періодичного видання. За рішенням Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти УРСР й було засновано міжвідомчий республіканський збірник у Львові, який виходитиме двічі на рік. Не вдаючись до аналізу матеріалів щорічника, варто згадати окремі з них.

Збірник відкривається передмовою від редакції, що визначає його напрямок. Далі йдуть статті: «Деякі актуальні питання радянського слов'янознавства» (К. Д. Петряєва), «Зовнішньополітичні відносини так званої «Другої» Чехословацької республіки» (А. Ф. Кізченка), «Рух солідарності трудящих капіталістичних країн з революційною боротьбою болгарського народу в 1925—1929 рр.» (Г. Й. Чернявського), «Антивоєнні виступи в 1-й Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р.» (І. І. Білякевича)

га «Про програму «Співдружності польського народу» (В. О. Бориса). Висвітлено сучасною болгарською марксистською історіографією соціально-економічного розвитку Болгарії в епоху національного відродження присвячена стаття О. С. Бейліса.

Ряд цікавих повідомлень стосується питань економічної допомоги Радянського Союзу Народній Республіці Болгарії в перші роки соціалістичної революції (А. І. Черний), боротьби Закарпатської крайової організації КПЧ за створення єдиного фронту трудящих у 1933 р. (М. П. Повч). Про спроби антирадянської змови США і держав Антанти з Німеччиною та Австро-Угорщиною за рахунок слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи в 1917 р., економічне становище Болгарії напередодні першої світової війни і чеську еміграцію на Україну, оцінку Ко-

лівщини польською суспільно-політичною думкою кінця XVIII — першої половини XIX ст. та діяльність Львівського братства в галузі міжслов'янських взаємин у XVI—XVIII ст. розповідається в замітках М. П. Повча, І. М. Теодоровича, Ж. М. Ковби, Ф. І. Стебля, Я. Д. Ісаєвича.

Ряд розділів збірника присвячено окремим людям, фактам, подіям, а також критиці та бібліографії, інформації про наукове життя радянських і зарубіжних істориків-славістів.

Поява міжвідомчого республіканського збірника є, безперечно, значним успіхом українського радянського слов'янознавства. Слід сподіватись, що молоде ще, але досить важливе і необхідне видання буде радо сприйняте науковою громадськістю, знайде постійних читачів і дописувачів.

В. А. Андрійко

ВІСТІ З ШКІЛ

Шкільний меморіальний музей П. К. Запорожця

У м. Білій Церкві народився і жив у ранньому дитинстві П. К. Запорожець, соратник В. І. Леніна по «Петербурзькому союзу боротьби за визволення робітничого класу». Наприкінці минулого навчального року в Білоцерківській середній школі № 13 була проведена бесіда, присвячена цьому діячеві пролетарського руху в Росії. Доповідач — представник партійної організації школи Г. О. Богдасьєвська багато чого розповіла дітям про П. К. Запорожця, який належав до революціонерів, вихованих В. І. Леніним. Все, що почули тут учні, схвилювало і глибоко запало в їхні серця. Захотілося знати більше про свого земляка. Юні слідопити почали збирати документи. Вони відвідали краєзнавчий музей, зустрічалися з старожилами міста, знайомилися з історією вулиці, де жив Петро Кузьмич, відшукали старі плани, схеми, фотографії тощо. Про все це школярі написали в статті «Наша вулиця — Колгоспна», надрукованій у місцевій газеті «Ленінський шлях».

Під час весняних канікул юні слідопити продовжували свої пошуки в місцевостях, пов'язаних з біографією П. К. Запорожця: в Троцькому, Шендерівці, Тептівці, на хуторі Хохітва, в Ленінграді; налагодили зв'язок з музеями, архівами, а також з рідною сестрою революціонера — М. К. Запорожець, членом КПРС з 1918 р. Використавши зібрані матеріали, учні написали реферати. Самі намалювали хату, в якій народився П. К. Запорожець, його портрет, картини «Останній ранок матері й сина перед від'їздом до Сибіру», «Тарас Шевченко серед селян» (всликий поет подарував свого «Кобзаря» дідові Петра — І. Запорожцю, кріпаку панів Браницьких). Всі ці творчі спроби, важливі і навіть подекуди рідкісний історико-документальний матеріал послужили основою для створення меморіального музею П. К. Запорожця. Протягом першого півріччя цього на-

вчального року проводилась копітка підготовча робота, в якій взяли участь піонери, комсомольці, учителі, працівники краєзнавчого музею. В результаті спільних зусиль на шести стендах і трьох вітринах було відтворено діяльність вірного сина України, соратника В. І. Леніна по революційній боротьбі.

Тут можна познайомитися з славним родом Запорожців, дізнатися про їх зв'язок з Т. Г. Шевченком, Петрів батько — Кузьма Іванович проводив революційну агітацію, організовував селянські виступи та брав участь у повстанні 1872 р. За це його було засуджено до каторги і вислано до Сибіру на 14 років. Через кілька років туди переїхала його дружина з п'ятирічним сином Петром. Серед політичних в'язнів у містечку Ішимі, неподалик від Томська, а потім у Томську і формувався революційний світогляд юнака.

На стендах експонуються фотографії С. Радченка, Г. Кржижановського, П. Запорожця, В. Старкова, О. Мальченка, Г. Красіна та інших товаришів В. І. Леніна, учасників марксистського гуртка Петербурзького технологічного інституту. Тут є і фото В. І. Леніна, а також наведено слова Г. М. Кржижановського про нього: «Появу Володимира Ульянова можна порівняти з життєдайним за своїми наслідками грозивим розрядом. Для нас почалося нове життя...».

Понад сто документів розповідають про велику творчу, революційну роботу П. К. Запорожця — переконаного марксиста, який в умовах жорстоких утисків організовував перші робітничі марксистські гуртки, боровся за створення революційної партії в Росії.

Шкільний меморіальний музей П. К. Запорожця в Білій Церкві — добрий подарунок учнівської молоді до ювілею вождя.

М. І. Ковбаса

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

(Продовження)

214. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. ЗДМ, К., Держполітвидав УРСР, 1963, 488 с.
215. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. ЗДМ, К., Держполітвидав УРСР, 1951, 412 с.
216. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні), Саратов, Укрвидав, 1942, 20 с.
217. Омельчук Ю. Недолюдки (Про звірства укр. буржуазних націоналістів на Ровенщині під час фашистської окупації), Львів, Кн.-журн. вид-во, 1963, 152 с.
218. Плотников В. М. Дружба, скріплена кров'ю (Про боротьбу 1-го чехословацького батальйону проти фашистських окупантів на Україні).— УІЖ, 1963, № 2, с. 121—123.
219. Сіяртова І. П. Пограбування трудящих Закарпаття фашистськими поневолювачами в 1939—1944 рр.— Наук. записки (Ужгород. ун-т), 1958, т. 36, с. 113—122.
220. Слинько И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство.— Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.), М., 1965, с. 219—230.
221. Сліпчук П. Людожери, К., Укрдержвидав, 1945, 20 с.
222. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації, К.—Х., Укрдержвидав, 1944, 132 с.
223. Хорошайлов Н. Факты обличают. Злодеяния фашистских оккупантов в Донбассе.— «Донбасс», 1965, № 5, с. 71—76.
224. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941—1943 рр.), Чернігів, вид-во «Десн. правда», 1947, 324 с.
225. Шевченко Ф. П. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні.— УІЖ, 1964, № 5, с. 78—84.
226. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецько-фашистських окупантів.— Боротьба українського народу проти німецьких загарбників (АН УРСР), УФА, 1942, с. 37—48.
227. Ющенко М. Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962, 175 с. (Київськ. ун-т).
2. Комуністичне підпілля і партизанський рух
228. Автомонов П. Ф. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї (1943).— УІЖ, 1967, № 5, с. 77—86.
229. Бабій М. Л. Партиєне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині.— УІЖ, 1964, № 3, с. 41—49.
230. Бегма В. А. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині, К.—Х., Укрдержвидав, 1945, 36 с.
231. Бель О. М. Про підпільний центр антифашистського опору в Ебелсбахському госпіталі (радянських) військовополонених в 1943—1945 рр.— УІЖ, 1966, № 9, с. 119—129.
232. Белінський М. Я. Підпільна і партизанська преса Львівщини (1941—1944 рр.).— Вісник Львівського ун-ту. Серія філософії, 1968, с. 50—57.
233. Белінський М. Слово піднімає на боротьбу (Про підпільну пресу партизанської організації «Народна гвардія ім. І. Франка» на Львівщині в роки Великої Вітчизн. війни).— «Жовтень», 1969, № 7, с. 59—64.
234. Білоусов М. М. і Клоков В. І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі.— УІЖ, 1959, № 1, с. 136—142.

235. Бистренко П. П. Мемуари про партизанський рух на Україні (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1961, № 3, с. 102—105.
236. Божченко Ф. Слідами Карпатського рейду.— «Прапор», 1964, № 5, с. 2—16.
237. Бойченко В. О. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни.— УІЖ, 1964, № 1, с. 12—21.
238. Бондарев В. Четверо з нічного літака (Про діяльність групи розвідників А. В. Марченка в Полтаві в роки Великої Вітчизняної війни).— «Прапор», 1968, № 9, с. 74—78.
239. Боротьба трудящих Київщини проти нім.-фашистських загарбників.— «Наук.-інформ. бюл. Архівного упр-ня УРСР», 1965, № 3, с. 41—46.
240. Боротьба українського народу проти німецьких загарбників (АН УРСР), Уфа, 1942, 48 с.
241. Бречак І. Товариші по зброї. Польські патріоти в радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизн. війни.— «Наука і суспільство», 1969, № 6, с. 22—30.
242. Бурмистенко М. А. Партизанская война против немецких фашистов на Украине, К., Укрполитиздат, 1941, 8 с.
243. Буцик А. К. Всенародный характер партизанского движения на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1944 гг.).— Наук. записки (Київськ. ун-т) т. XI, вип. 2, іст. збірник, № 3, 1952, с. 89—102.
244. Вакуленко Г. Боротьба трудящих Львова проти німецько-фашистських загарбників.— Нариси історії Львова, Львів, 1956, с. 310—318.
245. Варягіна В. і Вакуленко Г. Народна гвардія імені Ів. Франка. Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942—1944 роки, Львів, вид-во «Каменярь», 1967, 295 с.
246. Варягіна В. Д. і Вакуленко Г. С. Підпільна преса «Народної гвардії» (1942—1943 рр.).— УІЖ, 1966, № 6, с. 96—99.
247. Вершинин В. Г. Коммунистическое подполье на Украине в период Великой Отечественной войны Советского Союза.— Труды Киевского мед. ин-та, 1957, вып. 2, с. 197—216.
248. Власов А. П. и Паламарчук Н. Г. Из истории нелегальной деятельности КП Украины в первый период Великой Отечественной войны (июнь 1941 г.—ноябрь 1942 г.).— Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, вып. 4, Х., 1965, с. 173—182.
249. Головань В. П. Партійне підпілля на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни.— Наук. записки (Ровенськ. пед. ін-т), 1962, т. 7, Кафедра марксизму-ленінізму, с. 26—61.
250. Гранчак І. М. З історії партизанського руху на Закарпатті в 1943—1944 рр.— Наук. записки (Ужгор. ун-т), 1953, т. 36. Іст. збірник, с. 123—144.
251. Грїб К. На поклик серця (Про діяльність Тальянської підпільної організації на Черкащині. До 20-річчя перемоги над фаш. Німеччиною).— «Рад. школа», 1965, № 5, с. 3—10.
252. Гулько М. Л. Безсмертя подвигу (З історії боротьби Київського підпільного обкому КП України проти фаш. загарбників), К., Політвидав України, 1965, 143 с.
253. Гурченко В. А. Сторінки антифашистської боротьби.— УІЖ, 1962, № 1, с. 117—118.
254. Данилюк М. З., Сафонова Є. В. і Черченко А. П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1958, № 6, с. 103—110.
255. Дем'янчук І. Л. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., вид-во Київського ун-ту, 1966, 239 с.
256. Дем'янчук І. Л. Партизанська преса України (1941—1944 рр.), Вид-во Київського ун-ту, 1956, 108 с.
257. Дишлевий П. Література з історії боротьби українського народу проти фашистських окупантів (1941—1944 рр.).— «Архіви України», 1968, № 4, с. 71—76.
258. Дишлевий П. С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1968, № 3, с. 55—62.
259. Добровольський Л. Полтавський Лазо (Про партизанську діяльність учасника Великої Вітчизн. війни Г. О. Іващенко).— «Прапор», 1965, № 7, с. 70—74.
260. Доманк А. С. Шепетівське підпілля в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (липень 1941—лютий 1944 рр.).— УІЖ, 1968, № 8, с. 86—90.
- 261. Дубина К. К. В годы тяжелых испытаний. Трудовые и ратные подвиги киевлян в период обороны города. Оккупационный режим гитлеровцев и героическая борьба киевлян под руководством партийных организаций против немецко-фашистских оккупантов, К., Обл. кн.-газ. изд-во, 1962, 263 с.

(Далі буде)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

4 березня 1970 р. Республіканська рада по координації наукової розробки історії КПРС і КП України прийняла рішення про опублікування в «Українському історичному журналі» тем кандидатських дисертацій і монографічних праць, затверджених Координаційною радою. У зв'язку з цим в цьому номері ми починаємо публікувати вищезгадану тематику.

- Сиренко Г. Т.** (Львів) — Діяльність більшовицької партії по втіленню в життя ленінської тактики з питань війни, миру і революції в роки першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.).
- Петленко С. І.** (Харків) — З історії розробки В. І. Леніним питання про державну федерацію нового соціалістичного типу (листопад 1917 — липень 1918 рр.).
- Гусев В. І.** (Київ) — Боротьба більшовиків України за здійснення ленінської тактики на виборах до Всеросійських і Всеукраїнських установчих зборів (1917 — січень 1918 рр.).
- Стрельченко Ф. Й.** (Біла Церква) — В. І. Ленін і зміцнення державного апарату Української РСР (1921—1925 рр.).
- Бабаджанян В. А.** (Одеса) — Боротьба соціал-демократичних організацій України проти зубатовщини.
- Скотаренко П. Я.** (Харків) — Боротьба більшовиків України проти ліквідаторів і зміцнення місцевих партійних організацій в період підготовки Празької партійної конференції.
- Дашкін М. В.** (Київ) — Революційний рух студентства на Україні в період реакції (1907—1910 рр.).
- Головченко В. І.** (Київ) — Більшовицька преса в боротьбі за здійснення ленінських тактичних лозунгів в період першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.).
- Лук'янова В. О.** (Харків) — Більшовики України на чолі руху трудящих мас за мир в період двовладдя.
- Гуляк А. І.** (Одеса) — Робота Комуністичної партії серед іноземних трудящих на Півдні України в період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади (1917—1919 рр.).
- Лисенко О. В.** (Одеса) — Діяльність КП України по керівництву радянськими органами на селі (1918—1920 рр.).
- Скиба В. І.** (Харків) — Діяльність більшовиків Донецько-Криворізького басейну по ідейному і організаційному зміцненню профспілок в роки громадянської війни (1918—1919 рр.).
- Бондаренко М. П.** (Харків) — Комуністична партія — організатор діяльності військових комісарів у період іноземної воєнної інтервенції й громадянської війни (1918—1920 рр.).
- Васильчуков Т. Г.** (Київ) — Комсомольське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).
- Сабатовський Ю. Л.** (Харків) — Комсомол Сумщини в період боротьби за побудову соціалізму і захисту його завоювань (1918—1945 рр.).
- Бова Д. М.** (Харків) — Діяльність КП(б)У по боротьбі з дитячою безпритульністю (1920—1926 рр.).
- Титова Н. К.** (Харків) — Діяльність КП України по створенню і керівництву робочими факультетами (1921—1936 рр.).
- Семенко Г. Л.** (Київ) — Діяльність КП України по атеїстичному вихованню трудящих в період 1921—1925 рр.
- Гусаров В. К.** (Київ) — КП(б)У — вихователь трудящих мас в дусі пролетарського інтер націоналізму (1922—1928 рр.).
- Мар'яновський В. О.** (Миколаїв) — Діяльність української партійної організації п'ятого марксистсько-ленінському вихованню комуністів ленінського призову (1924—1925 рр.).
- Карчак А. І.** (Харків) — Комуністичний Інтернаціонал — організатор міжнародно солідарності робітничого класу капіталістичних країн в період часткової стабілізації капіталізму (1924—1928 рр.).
- Пшегодський Є. В.** (Херсон) — Комсомол України — бойовий помічник партії більшовиків в боротьбі з троцькізмом (1924—1927 рр.).

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

Н. М. Матийко. В. И. Ленин о роли научно-технического прогресса в строительстве коммунистического общества. В статье показано, что В. И. Ленин уже в первые годы Советской власти возвел принцип всемерной поддержки развития науки и техники в ранг государственной политики социалистического общества. В первые же недели после победы Великой Октябрьской социалистической революции Владимир Ильич высказал мысль о необходимости привлечения научных учреждений и отдельных ученых к строительству социализма.

В трудах В. И. Ленина отчетливо просматривается мысль о неразрывном единстве технического и социального прогресса. Идеи вождя о научно-техническом прогрессе воплощаются усилиями Коммунистической партии и советского народа в создании материально-технической базы коммунизма.

Ю. А. Курносков. Осуществление интеллигенцией Украины ленинских идей научно-технического прогресса. Автор рассказывает о вкладе инженеров и техников республики в конструирование, изготовление и внедрение в производство новой техники, в модернизацию действующего оборудования, а также об их участии в движении рационализаторов и изобретателей, высказывает свои предложения, направленные на активизацию участия производственной интеллигенции в ускорении научно-технического прогресса.

А. П. Пронштейн. О роли специальных (вспомогательных) исторических дисциплин в раскрытии информационного значения исторических источников. Для исторической науки, как и для других наук, характерно не только стремление к открытию новых источников, но и к более глубокому изучению уже известных документов. Те же самые источники на каждом новом этапе исследования дают ученому новый материал, позволяющий раскрывать и использовать ранее незамеченные закономерности исторического развития. Автор статьи рассказывает о значении в этом хронологии, нумизматики, метрологии и других специальных (вспомогательных) исторических дисциплин.

SUMMARIES

N. M. Matiyko. V. I. Lenin on the Role of the Scientific and Technical Progress in the Construction of the Communist Society. It is shown in the article that V. I. Lenin since the first years of the Soviet Power raised the principle of all possible support of the development of science and technique to the rank of the state policy of the Socialist society. During the first weeks after the victory of the Great October Socialist Revolution Vladimir Ilyich expressed a thought on the necessity of involving the scientific institutions and separate scientists in the construction of socialism.

In V. I. Lenin's works the thought shines about the inseparable unity of the technical and social progress. The leader's ideas on the scientific and technical progress are realized by the efforts of the Communist party and the Soviet people in the creation of the material and technical basis of Communism.

Yu. A. Kurnosov. Realization of Lenin's Ideas of the Scientific and Technical Progress by the Intelligentsia of the Ukraine. The author tells of the contribution made by the engineers and technicians of the republic into the construction, manufacture and introduction of new technique into modernization of the working equipment, as well as of their participation in the movement of rationalizers and inventors, brings forward the proposals directed to the activation of the participation of the industrial intelligentsia in the acceleration of the scientific and technical progress.

A. P. Pronstein. On the Role of Special Branches of History in Opening the Informational Value of the Historical Sources. It is shown that not only aspiration for the discovery of new sources is characteristic of the historical sciences, as well as of the other sciences but also for more deep study of the already known documents. The same source at every new stage of the investigation give the scientist new material permitting the regularities of the historical development which were not noted before to be opened and used. The author tells of the value of chronology, numismatics, metrology and the other special branches of history in this process.